

1914.

РІЧНИК XVII.

КНИЖКА

ТОМ LXV.

ЗА МАЙ

ЗМІСТ:

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ: Сон	193
В. ЛЕОНТОВИЧ: Усе по за- кону (оповідання)	. . . 194
ГР. ЧУПРИНКА: Поезії	. . . 200
А. КАЩЕНКО: Зруйноване гніздо (оповідання з ми- нулого) 202
Д. Д—КО: З споминів про К. Михальчука 233
АН. НІКОВСЬКИЙ: К. Ми- хальчук як фільольог II	. 242
ПЕТРО СТАХ: З весняних настроїв 251
О. КАРАШКЕВИЧ: Царівна та царевич з Казки	. . . 252
І. ГАЛУЦИНСЬКИЙ: Успі- хи експериментальної ме- тоди в біології 263
ХР. АЛЧЕВСЬКА: Поезії	. 279
С. РУСОВА: Новини нашої літератури: О. Олесь— Драматичні етюди	. . . 280
М. ЕВШАН: Проф. Масарик про Росію і Україну	. . 284
НАТ. РОМАНОВИЧ: Манів- цями (повість; далі)	. . 291
М. ЛІСОВИЦЬКИЙ: М. Ба- кунін 293
І. ГОЛОТА: В киргизьким степу 342
Я. КРАЄВИЙ: Московський Народний банк 249
IGNOTUS: З австрійської України; під знаком орієн- тації постійного одобрен- ня 357
В. ЧЕКИН: Гомруль і Оль- стер 362
Бібліографія 374
Оголошення.	
Зміст VI кв. ЛНВ.	

ЛІТЕРАТУРНО
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

КИЇВ.

Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки
Трьохсвятительська вулиця, 1069.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-AT
URBANA-CHAMPAIGN

Жертуйте на пам'ятник Шевченка в Києві

Жертви приймає контора „Літературно-Наукового Вістника“.

Київ, В. Підвальна 36 кв. 8.

Приймаєть ся передплата на 1914-й рік
на новий науковий журнал українознавства

„УКРАЇНА“

орган Українського Наукового Товариства в Києві, що виходитиме щотири місяці, книжками в 8—10 аркушів, при участі визначніших українських учених, під загальним проводом голови Товариства

проф. Михайла Грушевського,

під одвічальною редакцією О. Шрамченка.

Поруч „Записок“ і „Збірників“ своїх, де далі будуть містити ся праці більш спеціального характеру, хоче тепер Українське Наукове Товариство дати науковий журнал українознавства для ширших кругів української інтелігенції.

Програма: розвідки і звідомлення з різних галузей українознавства, огляди його поступів і наукової літератури, наукова хроніка, критичні статі і бібліографія українознавства, питання української мови, хроніка Укр. Наукового Товариства.

Передплата на рік з пересилкою в Росії 4 карб., для Австрії 11 корон. Книгарням і посередникам 5 проц. від виплачених грошей.

Редакція і контора: Київ, Велика Підвальна 36, кв. 8, Бюро Українського Наукового Товариства.

НОВИНА.

Іван Франко.

ЛИС МИКИТА.

П'яте видання.

== Ціна 50 коп. ==

Виданце Українсько-Руської Видавничої Спільноти.

КИЇВ 1914.

Склад в книгарні ЛНВістника, Київ Фундуклеївська 12 і в книгарні „Наук. Тов. ім. Шевченка“ Львів, Ринок, ч. 10.

М. КОЦЮВИНСЬКИЙ.

С О Н.

Снилось мені—чи ж сніло ся мені?—що в грудях у мене лиш половина серця.

Де ж друга?—мучив ся я.

А та, що лишилась, билась трівножно в грудях і у калатанню кожнім чув я жадливий та владний голос:

— Шукай!

І я шукав.

Широкими світами, потоком життя, між натовпом й тиском мчав я розділене серце і скрізь ввижалась мені рідная половина.

І радісно тоді розкривали ся свіжі краї серця, і лилась найкращая кров у другу, здавалось, знайдену половину.

Та я помиляв ся. Краї хоч зростались, та не в цілеє серце: усе було дві половини.

Ах, як боліло, коли одривав і волік я, не мчав, а волік вже скривавлене серце, бо все чув голос:

— Шукай!..

І так було довго, і так було завжди...

Та коли врешті настала зима, коли на голову мою впав перший сніг, я знайшов те, чого шукав.

В останнє стріпнулось спустошене серце й, безсиле, одмовилось розкрити зівялі краї до рідної половини.

І тоді—ви розумієте?—тоді підняв я очи до гори, до білого снігу і зором зацькованного звіря благав його: іди... іди... спадай і покрій на віки...

Так сніло ся мені—чи ж сніло ся мені?

27. I. 1904.

В. ЛЕОНТОВИЧ.

Усе по закону.

(Малюнок).

Іван Іванович довгенько перебував за кордоном, аж одбився від рідних звичаїв і тепер був приємно схвильований від думки, що повертається додому.

Але на кордоні сталася з ним неприємна і трохи чудна пригода. Під час подорожі купив він собі 2—3 статуетки, 2—3 копії картин, ще кілька дрібних річей, які подобалися. Він не ховався з ними і сам розказав таможенникові, що має такого, за віщо треба платити мито. Але таможенник хотів бачити все на власні очі і розпанахав Івану Івановичови всі пакунки.

Підлеглого митови більше не знайшлося нічого та знайшлося з десяток українських книжок галицького видання. З несхованою утіхою віддав їх зараз таможенник якомусь добродієви з пронизуватими очима, що весь час крутився зблизька, позиркуючи на пасажирські речі, а той, сквапно вхопивши їх, потяг кудись до иньшої хати.

Тепер чемодани Івана Івановича виглядали мов вивернуті тельбухи... усе в їх було перекидане, змішане, одіж зобгана, чиста білизна перемацана замазаними руками, потрушена табаком, змішана з брудною. Але Іван Іванович мусів все те кинути на Божий догляд, бо таможенник звелів для підрахунка мита перенести речі, підлеглі йому, до другого столу і вимагав, щоб Іван Іванович був при тому та впевнивсь, що все робиться по закону.

Здавалося, його найдуше обходило переконати в тім Івана Івановича.

З великим дивованнем довідався тепер той, що закон вимагає, щоб малюнки, які він віз, були порозвіртвані, ящики, в яких були статуї, поодбивані, папір, у якому вони загорнуті, розмотаний, а самі статуї не тільки зважені, а ще, як що мали який педестал, і розібрані. Нарешті таможенник заходився скребти статуї ножиком, щоб дознати, чи зроблені вони з щирої бронзи, чи, може, з якого дешевшого виробу.

— Бачите!—туркав він без перестану,—ви-ж могли б на нас ремствувати, як би ми сього не робили. Адже закон визначає одно мито з мармурових, инше з бронзових, ще инше з шпигальтрових ста-

туй. Знов таки мито не однакове за педестал, і за статую та й не однакове за педестал з горорізьбою, чи без неї...

— Бога ради!—прохав Іван Іванович,—візьміть з мене як найбільше мито, та не псуйте мені річей. Яж їх тут не зможу впакувати гаразд, вони подеруть ся, побють ся... Тай поїзд не дождатиме на мене, а піде, і я на тім більше втрачу.

— Як таки можна!—чемно, мов умовляючи химерну дитину, відповів таможенник.—Казна не потребує нічого зайвого, казна не хоче того, що їй не належить ся, але обовязки наші пильнувати інтересів казни і вона не повинна нічого втратити! А чи втратите ви, се, вибачайте, нас не обходить. Нас обходить закон, щоб ніхто не важивсь плескати, що ми не додержуємо законів..

Згодом дійшла черга до наліжника з шовкових вичосків, який Іван Іванович купив десь в Італії і від якого забувсь відчепити крамарську мітку. Виявило ся, що саме через се за наліжник, який куплено було за 7 карбованців, казни належить ся 27 карбованців мита. Закон, що так дрібно таксував статуї, які в кожному разі могли дуще потерпіти від таможенного огляду, ніж шовкові вироби, не робив між ними жадної різниці. Їх важуть і мито береть ся з ваги.

— Але се якась нісенітниця!—не втерпів Іван Іванович.

— Вибачте, я не маю доручення обмірковувати закони... На те у поновленному ладі,—з задержкою усмішкою відповів таможенник,—є Державна Дума... Я лише виконую закон і, як що не так виконую, кожен ваш виборець має право зробити запит...

— Коли так, я прикину вам наліжника, а платити такого мита не хочу.

— Се як завгодно...

Тимчасом у залі з'явив ся жандарський офіцер, а за ним несли купу забраних у пасажирів книжок, між иншими і книжки Івана Івановича.

Його покликано до офіцера.

— Ваших книжок я повернути не можу.

— А то чому?

— Се закордонні видання.

— Але ви бачите: ся, наприклад, се ж народні казки, записані на Полтавщині і лише видані у Львові.

— Се мене не обходить. Я не зобовязаний розглядати зміст, але закон дає мені право затримати кожную закордонну книжку. Я перешлю їх до цензурного комітету до Київа, вам видамо квіток, можете забрати їх там, як що комітет дасть згоду.

— Але ж мені нема чого заїздити до Києва.

— Се мене не обходить.

— Ви ж бачите, поміж сими книжками нема й однієї на політичні теми, усі з історії літератури, усі однієї спеціальности. Ви-ж знаєте закон, що кожен має право діставати навіть і заборонені книжки, які належать до його спеціальности...

— Не зобовязаний знати вашу спеціальність.

— Та се ж видно з самих заголовків.

— Не маю охоти розмірковувати про те, але вже як би хотів умикати ся, бачив би, що усі ваші книжки українські...

Офіцер молоденький, ледве засіяли ся вуси, але вигляд воєнничий і задержуватий і очевидячки має свої антипатії.

— Кінчайте вже хоч скорійше, — через силу стримуючись, звертаєть ся Іван Іванович до таможенника, що все ще копаєть ся, вираховуючи мито.

— Не можу спішити ся...

Скінчаєть ся на тому, що поки Іван Іванович похапки силкуєть ся хоч як будь скласти свої речі, поїзд рушає. Ще десять годин вечора і Івану Івановичови достанеть ся дождати другого, аж до чотирьох годин ранку. Розлючений, роздратований, ледве стримуючись, щоб не вилаятись, звелів він носильщикови нести свої речі до буфетної залі.

Довго ходив він по залі, не можучи заспокоїти ся. Було прикро, було нудно, він був втомлений, але найдуше доймало почуте образи. Та згодом настрої занепадав, а дразлива нудьга робилась гостріша. Помалу зала спорожніла, лакей попригашував більшість ламп і хата зробила ся мов ще непривітнійша та ще бруднійша серед тмяної сутні, що наполягла на неї. Спати з сим настроєм, на сих твердих і, здавало ся, наскрізь брудних диванах у сьому передиханному, аж кислому, повітрю було неможливо. Щоб якось перевести час, Іван Іванович, хоч не хотів їсти, замовив вечерю, скінчивши її пив чай шклянкою за шклянкою, а нарешті, щоб хоч почути людський голос, почав розмовляти з лакеєм. Балакати не було про що і, щоб почати розмову, Іван Іванович почав розказувати лакеєви свою пригледу і розпитувати в його про таможенні порядки, неначе питаючи поради.

Зразу він помітив, що лакей цілком співчуває йому.

— Істинно, — якось поспішаючи відповів він, — не знати, що й повело ся на нашій станції. Нове начальство, бачите... так вислужуєть ся... Давнійше так не було, дивили ся по людях і по оказії, не робили даремно клопоту, а тепер не те пасажирам, а й нам

жити не можна, ані найменшого дрібязка зза кордону перевезти не дають, а за кордоном, бачте, містечко, а тут же нема. Давнійше начальство се понімало, а отсі...—і лакей махнув рукою..

Під сей час у двері зазирнув жандарський унтер і зразу було подавсь, та мабуть знепокоїв ся, чого се людина інтелігентного вигляду, не в відповідний час, пробуває на станції та ще розмовляє з лакеєм, і за хвилю він знов повернув ся до залі.

— А про який предмет зволите розговорювать?—звернув ся він до Івана Івановича, разів з двоє пройшовши по хаті.

— Так що, Сазонт Осиповичу, на щот тутешньої таможні, на щот порядків.. Обіду їм тут зроблено...—відповів за Івана Івановича лакей.

— Ага! А в якому к приміру смислі?..

— Так що вони, господин значить, везли наліжника, ковдру тоб то, у італійській землі заплачений сім карбованців і, значить, незнаючи що і як, зовсім новенький і з міткою.. а тут нагнали на той наліжник пошлени аж двадцять і сім карбованців. Ну, їм обідно показуєть ся.

— Ето действительно!—погодив ся жандар.

— І вони з досади од того наліжника одкаснули ся, прикинули йго таможникам, уроді наче б то подаровали.

— Ну ето вже занапрасно! З якої такої оказії? А по міжду прочим, наліжник наліжником, а по якому случаю господин оказують ся на станції і не поїхали?

— Потому, як поки їхні пакунки переглянуто, поїзд не діждавши на їх пішов.

— Ну, ето другая причина, ето нічого,—заспокоїв ся жандар і заспокоївшись зразу встряв до розмови, бо знати, вона йго зацікавила. — А на щот порядків нашої таможні, ето, дійствительно, сміху подобно... Ежели к примеру моя жонка і прочія, которих тут служащих, з загранишного містечка якої будь дробязок для обіхідки везуть, опалсинів там десяток або чулочки дітям, так в їх тут на таможні все те одбірають, і, як з кожної самий би пустяк приходив ся, то усе до купи складають: опальсини до опальсинів, чулочки до чулочків, і тому подобное, а тоді з усіх гамузом пошлину забірають, а ви, мовляв, самі там упосля, як вам завгодно, розділяйте ся. Просто один пустяк і толькі неспокойство для публики! Впять же і до господ пасажирів прискипують ся, без понятія усіх нарівно трівожать...—Жандар позіхнув.—А міжду прочим на щот наліжника, ето ви занапрасно одкинули ся. У крайности можна було б якому знакомому приручити, щоб продав, або приймавши упосля через гряницю без пошлени перевіз...

— Ні, вже мені ніколи з ним клопотати ся! Хай поживають!—з досадою відказав Іван Іванович.—Цікавий би тільки я знати, де він подінеть ся? Певно якийсь таможенник забере собі, тай вкритиметь ся по сей бік кордону, не плативши мита.

— Нікак нет, ето ви занапрасно, господин, ето невозможно. В нас на такой случай твердой закон. Потому з Петербургу встановлено: будь ли какой крам не викупляет ся, так заводит ся він аж у чотири книжки і впося обявляєть ся у авкціон і притикол скрозь вивішуєть ся. Ось звольтєсь поглянуть і тут на станції вивішений. Усякого тут краму дуже довольно: на великі тисячи, і порядок такий: перший авкціон ціна проставляєть ся, щоб з неї усю пошлину казнї вивернуть, у другий,—будь ли за першим разом ніхто не купив, щоб половину, а в случаї і за другим разом зостаєть ся знов крам не спроданий, аж тоді у третьому авкціонї продаєть ся почому здря... І кожен раз притикол зписуєть ся... Ну, звестно, при таких оказіях, можно дешо, як що пондравить ся, особливо которим начальствующим поцінно купити... Так к примєру і я повсїгда увозьму щось собі у вніманіє і тоді вже пильную, щоб воно до остатнього авкціону не спродало ся. Потому как покупец по наших авкціонах так пошти сам жид... То я, як узяв собі которий предмет у вніманіє, так я прихожу на авкціон і, коли за його торг зачнет ся, я зразу і обявляю ся, або рукою такий знак подам, що я на той предмет націляю ся... Ну, жидки вони, зразу понімають і уваженіє начальству про всяк случай показують і вже зразу по між себе: “гир-гир-шша!“ і більше не вязнуть, а я тоді дожидаю ся третього авкціону і вже по чому здря купую... А так як ви зволите думать, так невозможно, закон не дозволяє, закон треба сполнять...

— Одначе — додав жандар, з хвилину помовчавши,—се ви правильно: таможенники еті в нас дуже много безобразїїв позаводили. Я вже вам докладував про опальсинчики і тому подобне. Впять же господам пасажирам без понятія, де какой господин, скісненіє делают. Тільки я так собі понімаю, ето до которого часу, поки на такого якогсь не наріжуть ся, щоб вон в собі настоящую силу мав! Тоді їм сюди враз ревізію наженуть, і усі еті штуки їм одразу одвернуть ся... Я так вам скажу, хоч ви показуєте ся і не в високих чинах, одначе, як що на осударській службі і як що по якій части, у случаї ваше начальство моцнійшої сили од їхнього начальства, і воно до вас з прихильностью, так вам можно їм за ваш налїжничок хрону натерти та ще і налїжничок собі назад стребовати. Потому усе од начальства! Я вам так к примєру один

случай розкажу: Двохствольная рушничка тут у авкціон обяня-ла ся і я на неї дуже охотив ся, одначе прознаю, що начальник станції і собі націляеть ся... Так я доложив ся до ротмістра, а вон подозволив з начальником зрезать ся. Потому як говорить для жандара рушничка штучка підходя, а на начальника станції, говорить, „мені наплювать“... З тим як прийшов авкціон, я значить начальникови не попускаю ся,—надгоню ціну. Вон аж підскакує!.. Далі надходить до ротмістра з своєю обідю: „Що се“, каже, „такое, що якоїсь там ваш унтер мені перебиває“, а ротмистир йому так одказує: „Вон, говорить, жандар і йому по всяк час рушничка требуєть ся, не можу я йому припятствіє робить, а вам, говорить, присоветую так, щоб ви од його одкаснули ся“. Так той так і присів. Потому як у ротмістру сила, вон повсяк час куди треба щось писну́ть можеть... Так рушничка за мною і зостала ся. Так ето я к тому к примеру, що, хоч я супроти начальника станції і дробного состоянія человек, а як мое начальство моцніше, так воно на мое стало ся...

З перону почув ся дзвоник... Надходив поїзд.

— До свіданія вам,—захватав ся жандар, простягуючи руку Іванови Івановичовови,—служба требуєть, бувайте здорові... приятно розговорили ся...

За пів години і Іван Іванович сидів у вагоні, а поїзд гнав серед темної ночі по темних безкраїх степах рідного краю... А Іван Іванович думав, які ще несподіванки по закону можуть спіткати його там в рідних просторах.

ГР. ЧУПРИНКА.

Обережність.

Як заллють ся солові,	Тільки, мила, не виходь,
Як затьохвають в саду,	Не виходь і ти туди
Я прийду.	До води,
Повен щастя і жаги,	Там я буду сам горить,
На квітчасті береги,	Буду з вітром говорить
Де латаття майорить,	І складу тобі дзвінкий,
Де вода блищить, горить,	Невмирущий спів палвий,
Я прийду,	Тільки ти
Як в чаду,	До води
Як заллють ся солові.	Нічю, мила, не виходь.

Очі зіроньки твої
Музу палом обдадуть
і зведуть

Муки ревності її
І замовкнуть солові,
А мої палкі пісні
Десь розвіють ся у сні,
Пропадуть;
Їх зведуть

Очі зіроньки твої.

З Г Л И Б И Н.

Чистим струмнем пробивалась з під землі вода цілюща
І забилась, розлила ся в іскрах, блисках золотих.
Підняли голівки квіти; здивувалась темна пуца;
Вітер стих.

Як то можна? Чистий струмень, ніби дивний нерв підземний,
Так уперто, так таємно пробивав до сонця путь?
Так до сонця нерв живучий і чутливий і таємний
Зміг сягнуть.

Так з душі з під горя й туги, з під неволі та страждання,
Після довгого мовчання, за одну коротку мить
Спів гарячий волі й щастя, спів палкого поривання
Полетить.

В самоті.

I.

Я купаюсь в плюскотінню
Тихих, чистих, срібних хвиль,
Пролітаю в шелестінню
Ледві дишучих топіль.

Весь тону я в ароматах
В білокрітнучім саду,
В думках вільних та крилатих
Я в надземний мир іду.

Я сягаю вгору, вгору,
Де злили ся зорі в путь;
З їх висот палкого зору
Я не можу одвернуть.

Розправляю вільні крила
Над принадами буття;
Тут і розум, тут і сила
І над нами бог чуття.

Ні кохання, ні страждання
Тут душі не зворухнуть
І молитви-дивування
Сили буднів не здмухнуть.

Став великий час мовчання,
Непомітний біг годин.
В серці райські почування...
Я один.

II.

Душу вабить, душу манить
Таємничий мир,
Завтра ж ранком душу зранить
Життєвий вампір.

Будуть стогони, прокльони;
Згасне пал снаги;
Стануть жертвами мамони
Мрії дорогі.

Завтра стане храм базаром
І майданом сад;

Опанує божим жаром
Комерційний лад.

Завтра димом розлетить ся
Боготворчий мир.
Серцю снить ся, серцю снить ся
Стує сталєних совир.

Вгору, вгору, далі линьте,
Всі рої надій,
В небі, в зорях ранком гиньте
І в душі моїй.

Над простором.

Плачеш, друже за простором?
Перестань!
Тільки кинь навколо зором,
Тільки глянь,—
Де ти бачиш недостачу
ширини?
Так нудьгу свою гарячу
Прожени.
Бачиш, в небі пролетіли
Журавлі?..

Плач за тим, що ти безкрилий
Син землі!
Май же душу легкокрилу,
Буйну міць,
Так узнаєш вищу силу
Таємниць.
Ти зіллеш ся з вищим хором
Життєвим;
Будеш паном над простором
Світовим.

А. КАЩЕНКО.

Зруйноване гніздо.

Оповідання з минулою.

I.

На горбочку біля Базавлука, там де річка, падаючи в Дніпро, розлила ся просторим, як море, лиманом „Великі Води“, за часів Запорозької Січи стояли три хати, а понавколо хат, поприсідавши до землі, мов паляниці на чирині, жовтіли солом'яними стріхами комори, повітки, сажи й інші будівлі хліборобсько-скотарського господарства. За межею тих будівель, далеко на гору, розстилав ся степ, а од хат у низ збігали до лиману кучеряві садки та зелені, обсажені тополями й вербами, левади.

То були зимовники трьох товаришів, старих запорожців: Балана, Лантуха та Лубяного. Багато вже років жили вони тут під захистом недалекої Запорозької Січи тихо та спокійно, випасуючи понад лиманом на вільному степу великі косяки коней і гурти товару та засіваючи невеликі лани всякою пашницею.

Того вечора, що з нього починаєть ся моє оповідання, коли золоте сонце схилившись уже до обр'я, вигравало на блакитному, блискучому просторі лиману своїм жовтогарячим промінем, на призьбі найближчої до лиману хати сидів з люлькою в зубах власник одного з зимовників сивовусий дід, запорожець, Дмитро Балан. Глибокі зморшки, що вже давно склали ся на чолі старого козака, за останні тижні в двічі поглибшали, а в довгих його вусах посивіли останні волосини і вже не нагадували про те, що сей сивий дід був колись чорнявим, бравим січовиком. Люлька запорожця на велику йому доуку сьогодні чомусь не курила ся, розпалювати ж її та колупати протичкою козаку було дуже незручно, бо в нього була тільки одна права рука; замість лівої ж у рукаві сорочки тиліпав ся тільки невеликий цурупалок.

Коли старий козак позбув ся своєї руки, у Січі запорожській ніхто не памятав, бо тому вже минуло більш ніж пять десятків років. Стало ся те ще тоді, коли Балан був зовсім молодий — за часів кошового Гордієнка.

— Було се тоді—одповідав сам Балан тим цікавим, хто його розпитував—коли запорожці з наказним кошовим Якимом Богушем обороняли од ворогів Стару Січ на Чортмлику... Та так обороняли, що всі Січові окопи своїм трупом завалили... Хто ж не поліг на смерть, як сам Богуш, ті лишили ся на віки каліками.

Видужавши після того нещастя, Дмитро пішов до свого роду під Білу Церкву та там і одружився, щоб було кому біля каліки походити. Проте жив Балан на правобережній Україні недовго, бо там панували й хазяїнували Поляки і гнітили український люд ще гірше, ніж перед часами Богдана Хмельницького. Він переїхав на Гетьманщину, маючи на думці спокійно дожити віку, та тільки трохи не вскочив там у пазурі кріпатчини. Тоді згадав Балан вільні степи й простори лиману Запорожя, згадав „Великий Луг“ нескосимий, де ще гуляла козацька воля і, покинувши з роспукою в серці пригноблену Україну, перейшов з дружиною на Запороже і осів зимовником біля Базавлуку. Тут, біля лиману, насадив він садок, упорядкував пасіку й господарство і прожив з своєю дружиною, не маючи дітей, більше як тридцять років, після смерті ж жінки одружився з дочкою свого сусіда Лантуха і з нею прижив Івана та Галю.

На велике горе старого козака через десять літ померла й друга його дружина, лишивши йому двох дітей недолітків. З того часу старий запорожець оддав всю свою душу дітям і найбільше Галі, бо вона нагадувала йому свою матір, котру старий січовик любив більше за свою власну душу.

Хоч і дуже тужив старий за своєю укоханою дружиною, а проте, втішаючись дітьми та працюючи біля господарства, забував він по троху своє горе. Тільки останнім часом старого запорожця обступили турботні й тяжкі думи і мов рій бжіл вони крутилися, гуділи й боляче шпигали його чоло.

Вже три тижні старий Дмитро ходить смутний, ні з ким не розмовляє і не любить ся, як бувало що дня, своїми добрими кінями, що цілими косяками вільно ходили по степах, ні круторогими волами, що викохав він собі на втіху, ні кучерявим садком, що власними руками насадив він і виростив. Ніщо не миле тепер Дмитрови і ніщо не може його розважити, бо стала ся тяжка і зовсім не зрозуміла для нього подія: прийшло до запорожської Січи російське військо, закувало січову старшину в кайдани, а в товариства одібрало зброю та звеліло всім іти, хто куди знає.

Ту лиху вість приніс Баланови з Січи його син Іван і розказав ще, що сивоусі січовики, мов осиротілі діти, умиваючись сльозами, розійшли ся по чужих хатах; молодь же, що не схотіла оддати своєї зброї, поплила з Січи Дніпром до Дунаю, покинувши на віки рідний край.

Не дивно, що звістка про сю подію одібрала в старого запорожця і сон, і спокій, і веселість, бо з малых літ йому було відомо,

що Січ запорожська була ще й за дідів-прадідів, і в голові козака зовсім не тудили ся до купи думки про те, що буде далі і як житимуть запорожські степи та Великий Луг без своїх синів і оборонців—запорожських козаків.

Поки Дмитро Балан сидів з своїми сумними думами під хатою, на березі лиману, там де до води схиляли ся своїми гнучкими віттями зелені верби, сиділо з вудками в руках двоє парубків, а трохи вище од води, поринаючи майже з головою в пишній траві й степових квітках, сиділо двоє дівчат. Парубки були в білих мережаних сорочках, як звичайно ходили на Україні всі люди, але їхні червоні штани й закручені за вуха оселедці виявляли, що парубки були не прості селяне, а запорожські козаки.

Молодший з запорожців був Іван Балан, син власника зимовника. Він був зовсім ще юнак, з сухорлявим, майже дитячим, обличчям і блакитними, веселими, рухливими очима. В постаті його зовсім не було запорожського завзяття і на велике горе Івана, в нього ще мало помітні були вуси.

Старшому козакови було теж не багато, років двадцять. Се був Демко Рогоза.

Підчас зруйнування запорожської Січи, в ній було аж четверо братів Рогозяних. Вони були дітьми козацького сотника з Каніва і всі виховували ся в Київській бурсі; коли ж підчас великої пошести вони посиротіли, то старший брат, Петро, що під той час був уже січовиком, не маючи куди притулити своїх братів-недолітків, забрав усіх їх до Січи і повіддавав: середніх — Демка та Гната у молодики, себ то чурами до значної старшини, а меньшого, Василя, до кухарів на послуги.

Таким чином Демко Рогоза козакував уже три роки і мав вигляд заправського козака, бо його запалене вітрами обличчя і хоч невеликі, а проте чорні вуси і карі з рішучим поглядом очі надавали його постаті мужність.

Балан та Рогоза не пішли з товариством на Дунай: перший через те, що його не пустив батько, а другий через те, що його не пустили очі Іванової сестри Галі.

Галя Баланівна, що тепер сиділа тут на березі вище козаків і плела собі з синеньких влошок та червоного маку віночок, була дуже вродлива і причарувала б всякого, хто б на неї глянув. Кругленьке та рум'яне її обличчя, з блакитними, як ранкове небо, очима, чорними, вузькими бровами та червоними, як коралі, губоньками, що мимохіть все складали ся в ухмилку, дихало весною й радістю життя; ясний же погляд глибоких її очей, здавало ся,

виявляв щиру, як сама правда, душу дівчини і натякав на щасте її кохання.

Причарувала вона Демка Рогозу ще по весні, до зруйнування Січи. Молодий козак з ватагою запорожців рибачив тоді на лимані та почувши Галіну пісню, приїхав човном до левади Балана і застукав дівчину під вербами за такою ж самою роботою, що й зараз. Галя тоді втекла од Демка, як сполохана пташка, і заховала ся в коморі, та тільки козак не зважив на те, тай пішов до її батька гостювати, так що хоч і соромила ся дівчина молодого запорожця, а довело ся їй по волі батька частувати його й медом і вечеркою.

Ще до зруйнування Січи Галя й Демко справили заручини, а тепер вже повинні були б взяти шлюб, та тільки скасування Січи так засмутило Галіного батька, що вони при ньому вже не сміли навіть розмовляти про своє майбутнє щасте.

Подруга Галі Івга, що крутила ся зараз біля неї, була ще майже підлітком. Смуглява й чорнява, як жучечок, і рухлива, як метелик, вона й хвилини не мала сили всидіти на однім місці і все то одбігала на бік, щоб зірвати якусь найпоказнішу квітку, то підбігала до Галі і вплітала ту квітку їй у віночок.

Зимовник Івжиного батька, Лубяного, стояв тут же над лиманом, поруч з зимовником Балана, так що Івга з малих літ зростала біля Галі. Інших дівчат вона не знала і навіть не бачила, бо в третьому зимовнику, над Базавлуком, жив Галін дід Лантух тільки з своєю старою дружиною і більше на всіх зимовниках не було ні одної дівчини й ні одного хлопця.

Поки Галін батько сидів під хатою з своїми тяжкими думками, молоді козаки й дівчата, на березі лиману, пустували й сміяли ся поміж собою, не згадавши й разу про те, що так розкраяло серце їхнього батька—про скасування запорожської Січи. Вони не мали ще свого минулого, не мали про що згадувати, про що побиватись і жили щастем хвилини.

— Глянь, Галю,—обізвав ся поміж жартами Рогоза до своєї нареченої,—яка чудова смуга на лимані од сонця!

— Справді,—одповіла дівчина,—неначе золотий килим, що ним вистелена стежка в те чарівне царство, де всі будинки вкриті золотом, а в садочках срібні яблука ростуть.

Козак підсів до своєї нареченої і пригорнув її.

— Я певний, моя горличко, що й наше жите буде таке радісне й чарівне, як отся щиро-золота смуга. А на що ж, Галочко, ми його одкладаємо? На що марнуємо дні?

Дівчина глянула на нього з коханням.

— Я не від того, мій любий, щоб скоріше взяти шлюб, та тільки от... як тато?

— Попросимо сьогодні батька, щоб скоріше поблагословив нас звінчатись. Чого нам гаятись?

Галя соромливо сховала свої очі.

— Мені, Демку, ніяково про те просити. Проси сам.

— Про що ж то ви хочете мене просити?—почув ся журливий голос позаду молодих і з поміж верб левади вийшов старий Балан.

Зачувши голос батька Демко й Галя схопили ся з трави. Молодий козак, хоч і був трохи збентежений, чемно вклонив ся старому, покірливо проказавши:

— Хотіли ми, тату, просити вашої милости, щоб благословили нас скоріше шлюб узяти.

Старий козак докірливо похитав головою.

— Се ти козаче замість того, щоб неньку Січ обороняти, так поспішаєш ся до шлюбу? Не так робили за наших часів! Батьки наші все жите про Січ піклували ся, а як уже не держала рука шаблі, так тільки тоді про одружіння згадували. Не втече від тебе шлюб, козаче... тай Галя ще не перестаріла.

Од такої відповіді Демко засмутивсь і похилив голову, Галя ж мовчки пригорнула ся батькови до плеча і поцілувала його в руку.

Серце старого запорожця зразу помнякшало від ласки дочки і, погладивши рукою Галіне волосе, він сказав сідаючи на землю:

— Сядемо діти та поговоримо...

Галя сіла поруч батька, пригорнувшись до нього, Демко ж сів з другого боку.

— Як його, діти мої, про шлюб та весілля тепер думати,— почав старий запорожець,—коли поховали ми все те, на чому держало ся жите наше?.. Поховали матір Січ?

Молодий козак не хотів так легко піддаватись.

— Та що ж тату...—сказав він. — Хіба сумувати нам без краю? Журбою Січи не вернемо. От же й люди, трапляеть ся, вмірають, а живі посумують де-який час тай знову про живе думають...

Старий журливо похитав головою.

— Не розумієш, козаче, того, що стало ся. Не втому тільки лихо наше, що Січи вже немає... Не вперше руйновано Січ запорожську: руйнували її й Татари, й Турки, й Москалі, а вона знову вставала, бо жива була душа козацька... Тепер же Січ вмерла на

віки, бо ви зганьбили її... от що! А козацьку славу затоптали ви в болото. Ось у чому мука пекельна! Не боліло б моє серце, коли б я знав, що Січ зруйновано після того, як залито кровю її шанці... Та смерть була б не довговічною, бо кров пролита за рідний край дає парости і веде за собою нове жите; ся ж смерть, що ви заподіяли Січи, є смерть ганебна, а може, боронь Боже, й довічна. Нема чого й говорити: ви самі власними руками задавили свою матір!

— Добре вам, тату, тепер нас ганити. А що ж ми мали робити, коли вся січова старшина й сам кошовий не схотіли стати за свою правду і скорили ся лихий долі?

— Не знали ви, що робити?—в запалі скрикнув Балан.—Та коли б за моїх часів був такий кошовий атаман і така старшина, як отсе у вас, так ми нагодували б їхнім тілом у Дніпрі раків, а обрали б таких атаманів, що вміли б стати за козацьку волю й честь! От що!

— От ви, тату, й у сьому мені дорікаєте і до мене неприхильні стали... А ми ж мало не так і вчинили, як ви говорите: ми скинули було всю старшину і обрали иньшу, що згодила ся вести нас до бою. Ми навіть гармати вже повикочували з пушкарні на окопи... Так що ж, коли тут вийшов пан отець Володимир з хрестом і сказав, що покладе на всіх прокляття, як що ми не скоримо ся? Що тут було чинити? Товариство розійшло ся по курінях, а далі замість того, щоб обороняти Січ, посідало на човни, тай помандрувало на Дунай!

— Тяжке горе! Смерть козацькій волі!

— Та через що ж, тату, смерть? Через що? Буде на Дунаї нова Січ запорожська—от і все.

— А тут же?.. Тут що буде з нашими безкраїми степами, що ми від дідів-прадівів обороняли і од бусурманів, і од Поляків?

Молодого козака дивувало, що старий бідкав ся про стеги.

— А що має стати ся з стегами?—сказав він. Стеги несходимі... безкраї... Їх ні переорати, ні кіньми випасти. Хоч би й чужі люди понаходили сюди так і то на всіх вистарчить землі і людей навіть непомітно буде. Чого справді вам так журити ся? Ну нехай запорожська Січ од вас трохи далі буде — на Дунаї, а про те ви знатимете, що вона єсть. А тут у вас і степ свій і хата й плавня і добре господарство. От звінчайте нас скорійше з Галею, так ми до віку з вами будемо жити. Я нікуди вашої дочки не завезу—будемо обоє вашу старість доглядати.

Поки Демко говорив, Галя все міцнійше тулила ся до батька та цілувала його в руку.

— Ох дїточки мої...—сказав старий козак, зовсім уже помякшавши і цілюючи дочку в голову.—Знаю, що молоді ви і вабить вас до шлюбного житя, та тільки недобре мені серце віщує... Чи буде ж ваше жите щасливе?

— Та якого ж, таточку, ще треба щастя,—обізвала ся Галя зазираючи батькови в очі,—як всім у купі жити?

— А як що, тату, ви занудьгуєте за Січю,—все сміливіше і веселійше говорив Демко,—так ми з вами й поїдемо на Дунай, подивитись на нашу нову неньку. Та що ж справді: не аби яка далечина до Дунаю! Посїдаємо на коней тай гайда через Буджак!.. Аби ваша сила, а шляхи до Дунаю відомі!

Старий козак повеселїшав— очі його заграли і навіть зморшки на чолї розїшли ся.

— А що ж справді...—сказав він. — Невже б же я не доїхав? Ого! Ще й як би доїхав! Я так гадаю, що тижнів за два й стали б ми на Дунаї... Та й то ще як повагом їхати, а коли б узяти на переміну по двоє коней, то гляди, коли б не за сім день там були!

— От би й подивили ся, як там наші живуть. У мене до того там аж трое братів.

— Головна річ — сказав старий,—щоб козаки не забували там стародавніх запорожських звичаїв. Молоді на Дунай пішло багато, а старих обмаль—доглянути молодь годило ся б та повчити її.

Старий запорожець забув уже про свої літа і марив думками по Дикому Полю, по Буджаку й по над Дунаєм—по всіх тих степах, річках та могилах, де не один раз з шаблею в рупці гарцював з товаришами. Йому стало легко й радісно на серці і він сказав весело:

— Ну, як що так діти, то нема чого гаяти часу. Споряжай, Галя, завтра на дорогу харчів, а ти, Демку, обдиви ся воза тай повезу я вас по шлюб у Самарську Миколаївську пустинь. Нехай вас Господь благословить.. А як поживете вже трохи, то й на Дунайську Січ з тобою, Демку, та з Івасем поїдемо подивитись.

II.

Два дні після того Галя, запросивши до себе на поміч свою бабку Лантухову, пекла, варила й смажила всякі харчі й страви. Спинила ся вона тільки тоді, коли вже всі полиці в хижі та стіл і лави в хаті були повні паляниць, коржів, буханців, млинців, пирогів, ковбас та печеної птичини; ще й риби вона не забула, тієї, що Івась на передодні натягав вудкою.

Рогоза тимчасом обдивився й підмазав воза і помостив на нього сіна скільки треба було, щоб добре сидіти; про те ж чим годувати в дорозі худобу, тоді не треба було турбуватись, бо паша була скрізь по безкрайому степу, де не стань возом.

На третій день ранком Демко налигав волів, а Галя завітчала їм роги червоними стрічками, щоб усі, хто зустрінеться в дорозі, знали, що по шлюб дівчина їде. Скінчивши з тим, почала вона виносити з хати все печене й варене. Було його й у полумисках і по глечиках, а чимало й так позагорнутого в рушники. Все те Галя складала на віз і уможувала в сіно.

Коли віз був упорядкований, старий запорожець покликав сина і почав наказувати, як доглядати без нього господарства. Далі по звичаю всі увійшли в хату й на хвилину посідали, „щоб на подорожніх усе добре сідало“ і врешті вийшли до возу. Тут старий Балан скинув шапку й, перехрестившись на схід сонця, сів на переді возу, а Галя з Демком ледве умостились поміж харчами по біля люшень.

— Гей круторогі!—сказав старий, любуючись своїми добрими ситими волами, і віз покотився з двору, пірнувши через кілька хвилин у траві по самі вертки люшень.

У степу не було ні шляху, ні стежки, ні навіть людського сліду і од волів визирали з трави тільки великі гострі роги, уквітчані Галіними стрічками. Про те старому січовику й не треба було шляху: він бачив по степових кряжах могили і по тих могилах розпізнавав, куди треба простувати, щоб не потрапити ні у яр, ні у скелювату балку, ні у сторчовий байрак.

— На що, тату, нам їхати аж за Дніпро у Самар?—спитав Демко, коли віз заїхав уже од зимовника за гору.—Адже по сей бік Дніпра є церква в Нових Кайдаках.

— Не знаю я, сину,—одповів старий козак—яка та церква у Нових Кайдаках... і який там пан-отець. Може чужинець який небудь, або такий, що й бороди ще не одростив; Миколаївська ж пустинь, що за Самарю, то святе місце. Ще за тих часів, коли тут погана татарва як сарана шугала, ченці там спасалися і монастир будували... А ченці ті всі були з нашого товариства—запорожці. Ще й зараз за ігумена там мій курінний атаман, а скарбником товариш мій, кошовий атаман війська запорожського Пилип Хведорів. Так от діти, я й міркую, що як шлюб святе діло, так годиться його у святому місці й брати. До того ж мені давно хотілося побачитись з побратимом Глобою, що сидить зимовником

над Дніпром проти Монастирського острову... Так от заразом і до нього заїдемо. Він нас і на той бік Дніпра перевезе.

Сонце посуваючись по блакитному небі, піднімало ся над степом все вище та вище; промінне його ставало все більше пекучим, так що й вітерець, пробігаючи по над зогрітою сонцем травою, не давав бажаного холодку, а тільки нагоняв на подорожніх пахощі розпареної сонцем, соковитої, степової трави й квіток.

Старий Балан скоро похилив ся на купу сіна біля полудрабку і почав куняти, молодята ж жартували поміж собою, голубили ся та слухали жайворонка, що мріючи десь високо в повітрі, виспівував над тихим степом про щасте кохання.

У південь подорожні випрягли волів і пустили їх пасти ся, самі ж пообідали й відпочили. Згодом, коли сонце трохи повернуло на захід, вони поїхали знову, прямуючи на північ.

Два дні віз з подорожніми, поринаючи в густій траві і коливаючись мов корабель, все далі посував ся по безкрайому степу. Тільки німі свідки: сонце, місяць та зорі бачили наших подорожніх, та ще журавлі, дрохви, стрепети та иньші степові птахи пролітаючи великими зграями над їхніми головами, подавали подорожнім свій голос.

Над вечір другого дня віз докотив ся до річки Мокрої Сури, і Балан, переїхавши її бродом, отаборив ся тут на ніч. Демко поставив таганок, наламав біля річки сухого очерету і розпалив багаття; Галя ж взяла ся варити куліш і наварила такого смачного, що старий козак, ївши, все його вихвалював, а Демко навіть з острахом поглядав, чи не чорніє вже в казанку дно. Була, як годить ся, до кулішу й оковита й ковбаси і иньші заїдки, що Галя забрала з дому.

На землю тимчасом насувала ся тепла літня ніч. На блакитному небі одна по одній займали ся зірки і що темнійше ставало небо, то яснішій ставали зорі і врешті почали вони відбивати ся своїм промінням у темній воді річки. Тихо повівав по над Сурою вітерець, гойдаючи берегами гнучкі очерети й осоку, а ті, покиваючи своїми пишними китицями, про щось перемовляли ся таємним шепотінням, наганяючи на всіх дрімоту.

Під чарами літньої ночі й темряви наші подорожні безпечно поснули: батько на возі, а молодята під возом на простеленому рядні.

Тільки не дуже довго довело ся їм спати: чутке вухо старого запорожця, ще й досі вмiло чути крізь сон, і біля півночі він

почув тупотінне коней. Те тупотінне що-далі вчувало ся ближче і врешті Балан, підвівши голову, розглядів, що до броду підїздять двоє озброєних вершників. То були драгуни з війська генерала Текелія, що досі стояло біля зруйнованої запорожської Січи. Ті драгуни бігли кудись на північ і випадково натрапили на наших подорожніх.

Перебривши річку, драгуни нагляділи воза.

— Глянь!—скрикнув один з них до товариша по московському.— Он як нам доля всміхнула ся: хохол їде возом!.. Тут тобі запевне й паляниці і ковбаси й пироги та ще гляди, коли немає й оковитої!

— Го, го!—радіючи скрикнув другий.—Так тепер годі шкодіти, що ми не вечеряли!

Вершники підвернули до воза.

— А що вам, добрі люде?—спитав Балан вставши.

Прокинули ся од розмови й Галя з Демком і стурбовані повскакували.

Драгуни тимчасом позлазили з коней і доступили ся до возу.

— Тягни лиш сюди старий!..—сказав один з них засунувши руку в сіно.—Тягни все, що люде жують зубами... Та витягай разом і горілку!

— Що ж ви за люде?—спитав старий козак.

— Ми царські люде, а через те ти давай нам все, не криючись, як самому цареві!

— Як що ви добрі люде голодні,—сказав Балан,—так ми вас нагодуємо. Сідайте на рядно, а дочка подасть вам попоїсти..

— Та ми й самі знайдемо, чого нам треба!—одповіли драгуни і полїзли нишпорити по під сіном, витягаючи все, що наховала там Галя.

Козаки обурили ся. Про те вони були без зброї, бо у Рогози було одібрано зброю ще тоді, як він виходив з Січи, Балан же не брав своєї шаблі, побоюючись, щоб у Самарі не одібрали її москалі.

— Хто-ж так робить!—скрикнув старий козак.

— Се ж грабунок! Коли-б при мені була шабля, я б повчив вас, як поводитись з козаками!

— Мовчи поки цілий, Мазепа!—почали гримати драгуни і повитягавши з возу всі харчі, загорнули їх у рядно, щоб покласти на коня.

— Та що ж се ви, харцизи?—скрикнув Рогоза.—Ото такі ви

царські люде? Грабуєте подорожніх людей серед шляху гірше за гайдамаків!

Він хотів одібрати харчі з рядном назад та драгуни вихопили шаблі з пихов і погрожували всіх порубати. Побожуючись, щоб не стало ся лиха, Дмитро з Галею одтягли молодого козака назад.

— Нехай беруть!—сказав старий козак.—Нехай ідять на свою загибель. Я скажу їм у слід таке слово, що та їжа їм каменем у череві стане й отрутою по жилах піде. На що вже гайдамаки тай ті ніколи не лишали чоловіка в дорозі без харчів—візьмуть було скільки їм треба, щоб наїстись, а останне лишать подорожньому; отсі ж москалі неначе й не люде!.. Ну дарма!.. Побачимо, хто скоріше помре: чи ми без хліба, чи вони після хліба!

Слова старого козака засмутили драгунів. Вони чули про те, що старі запорожці всі характерники і що, як хто з них схоче помститись, так візьме тай оберне людину в свиню або в вовкулаку. Вони почали нишком поміж собою радитись, а далі розв'язали рядно кажучи:

— Ну, нехай буде по вашому: поділимо все на двоє—половина вам, половина нам. Всего ж бо вам і за тиждень не поїсти!

Так на тому й скінчила ся та пригода. Світом наші подорожні поїхали далі, вибиваючись на високу гору. Демко й Галя були веселі і сміяли ся з того, як налякали ся драгуни батькових погроз; Балан же був невеселий—вчинок драгунів нагадав йому, що по запорожських землях почали вже панувати чужі люде і повели ся нові звичаї, колишнім же власникам сих земель тепер немає вже й захисту.

Дві години віз витягав ся на гору і нарешті виїхав на шпиль до двох високих могил, що звали ся Близнюками. Тут на півночі заблищав срібно-блакитною смугою Дніпро, закликаючи подорожніх зійти на могилу і полюбувати на краєвид. Вони так і зробили і пустивши волів пасти ся, самі пішли на одну з могил.

З шпилью могили був чарівний краєвид. З лівої руки з-за високої гори виглядав вкритий лісом Монастирський острів, а поуз нього широкою, срібною пеленою вибігав рухливий Дніпро і добігши до піскуватих кучугур Огрині, круто повертав на південь, ховаючись одним краєм під ту саму гору, що на ній стояли подорожні. Далі він знову виникав з під гори ввесь, простуючи вже на захід, і біля високого рогу гори падав на гострі скелі Кодацького порогу, розбиваючись білою піною. На півночі за Дніпром розлягали ся великі зелені ліси, а поміж тими лісами по-де-куди виблискувала своїми білими водами річка Самар.

Старий Балан не один раз уже на своєму віку бував на сих могилах; був раз тут під час походу й Рогоза, Галя ж не була тут ніколи і стояла тепер, мов зачарована, слухаючи те, що розпо-відав їй батько про сі дивні місця.

— Через що ж, тату,—спитала вона згодом,—той зелений острів зветь ся Монастирським, коли монастир, ви казали, стоїть аж за Самарю?

— Через те, дитино моя, що сі місця жили ще за довго до наших часів. Люде помірають, а земля все живе. На тому острові була бач церква ще скоро після народження Христа. Вже яка там вона була, хто його знає: може прямо в землянці, а може що й у печері поміж скелями, а тільки наші діди гомоніли, що чули од своїх батьків, ніби святий апостол Андрій, як їхав Дніпром до Київа хрестити людей, так перебував де який час на Монастирському острові і хрест на ньому великий поставив. Після нього на острові й зявив ся монастир і ченці. І не малий час вони тут пробували—аж поки набігла сюди бусурманська погань... Тоді ченці, ратуючись од нехристів, перейшли в ліси за Самар, тай збудували там новий монастир.

— А сі могили чому Близнюками зветь ся?

— А се теж не за наших часів так їх прозвали. Тут в дуже давні часи, ще як не тільки що запорожців тут не було, а й татарва ще не приходила, так царював у Кодаці якийсь цар, а у царя була улюблена жінка. От одна чарівниця й позаздрила тій жінці тай набрехала цареві, неначе його дружина та йому не вірна, а на доказ бач пророкувала, ніби жінка царя завагітніє тай породить близнюків... А коли воно справді так і стало ся, так цар той жінку скарав на смерть, а двох близнюків звелів на отсій горі живцем закопати тай насипати над їх домовинами отсі височенні могили. От через те і могили люде Близнюками зветь.

Кільки хвилин старий козак мовчки переводив свої очі з одного краю обрію до другого, далі ж знову звернув ся до Галі.

— Тут, серце, всяка могила на степу, всякий островець на Дніпрі і навіть всяка скеля на березі говорить про минуле. От наприклад, бачиш з західного боку Дніпра високий острів біля Огрині—Кінським він зветь ся—так на ньому наш кошовий Сірко вигубив цілу татарську орду, а кілька десятків тисяч невольників, що орда гнала з України, визволив на волю... А ото з правого боку на крутому, високому розі Кодак: так там то вже крові нашої козацької пролило ся!.. І до Хмельнищини було і після Хмельнищини... Там і зараз запорожська паланка стоїть...

-- Кажіть, тату, краще: була паланка!—похмуро сказав Рогоза. Сей натяк на скасування запорожської Січи з усіма її паланками дуже зворушив старого січовика.

-- Боже мій, Боже мій!—сказав він, ковтаючи сльози.—Що ж тепер з тобою буде, мій вільний, укоханий краю? Чи на те ж наші батьки обороняли тебе од бусурманів, не шкодючи свого життя, щоб дістав ся ти чужим людям на поталу?

Через хвилину, сумно похиливши голову, старий запорожець сховався з могили до свого возу, щоб їхати далі, а слідом по ньому йшли й Галя з Демком.

III.

В обідню пору подорожні почали їздити з великої гори до Дніпра. Оббігаючи ту гору, велика річка розлягала ся перед очима мандрівників широким та блискучим, мов загартована криця, півколом. У ліву руку по над Дніпром простягла ся широка зелена долина, перерізана вузькою, вихилястою річкою, по над якою жовтіли стріхи запорожських зимовників.

Та річечка звалась Половицею, як і ті гілканадцять хаток, що тулили ся до неї. По долині вільно ходили гурти товару й косяки коней, а в далечині по над Дніпром визначали ся озера й очерети.

Балан не звертав до Половиці, а прямував горою аж до рогу, що випяв ся скелями проти Манастирського острову, бо саме на тім розі над скелями й сидів зимовником його приятель Глоба.

Запорожець Глоба був курінним товаришем Данила Балана. Як і Балан він козакував за часів гетьмана Мазепи й кошового атамана Гордієнка; коли ж запорожці мусіли перейти кошем до Алешок, Глоба не схотів жити на бусурманській землі та повернувшись до порогів наглядів собі захистний куточок над скелями Дніпра проти Манастирського острову і збудував там собі спершу курінь, а далі й хату.

Дуже припало Глобі до серця се місце і почав він порядкувати тут сад і пасіку, а далі збудував під скелями, на Дніпровій протоці, млин і молот сусідам борошно.

Працюючи у своєму куточку, Глоба нікуди не їздив, жіноцтва не бачив і через те мабуть і не оженив ся за-молоду; коли ж почали люди осідати хатами по над Половицею і зявили ся тут і дівчата й удовиці, Глоба був уже старий, женитись не схотів і до віку лишив ся бурлакою. Тільки років з десять до зруйнування Січи стало старому сумно самому жити в хаті і він прийняв до

себе жонатого січового товариша Каплана і передав все своє хатне господарство до рук його жінки.

Коли наші подорожні наблизили ся до зимовника Глоби, старі товариші Дмитра саме лагодили ся обідати і дуже зраділи гостям. Каплуниха заметушила ся по хаті і за мить на столі почали з'являти ся всякі заїдки, а далі запарував і смачний борщ; Глоба ж тимчасом витяг з комори цілий десяток сулій та сулійок з вишнівками, тернівками, дулівками й иньшими наливками, що він настоював з ягід та овсчів власного саду.

За чаркою горілки старі приятелі розбалакали ся, пригадуючи своє козакування, пригоди, бойовища й молодецьку гульню. Розмова протягла ся довго і хоч почала ся весело та скінчила ся журливо, бо козаки пригадали події останніх часів—пригадали, що немає вже їхньої неньки Січи запорожської.

— Все минуло ся!..—сказав наприкінці обіду Глоба.—Минуло ся й не вернеть ся ніколи, як і наші молоді літа. У тебе, Дмитре, он хоч дочка есть... благословить Бог, так і онуки будуть... вже ж хтось помяне; я ж, як був сіромахою, то так сіромахою мене й поховать і не буде кому про мене згадати! Ну, та що про се говорити... Ходімо ліпше я покажу тобі мій садок.

Всі, вставши з-за столу, пішли з хати і зразу опинили ся в саду. Деревами була обсаджена велика обшир Дніпрового берегу, що високо піднімав ся над річкою. У всякому кутку саду були окремі дерева: цілі площі були під вишнями, яблунями, дулями й сливами; по над стежками ж росли шовковиці, кислиці, каштани, клен, ясен та силенна сила бузку.

Балан, оглядаючи сад, дивував ся з того, що всяка рослина в саду була так вихована як дитина і не хотів йняти віри, щоб все те зробила одна людина власноручно; Глоба ж, любуючись наслідками своєї праці і радіючи на здивування свого приятеля, весело й гордовито говорив:

— Ось де мої укохані діти! Ось де мої нащадки на сьому світі! Як що вони мають душу, то згадають мене після смерти.

Далі Глоба показав Баланови все своє господарство і повів у берег Дніпра, де, притулившись до скелі, шумів колесами млин і стояли, привязані до коріння осокорів, великі й малі човни.

— Забагатів я! — сказав Глоба Баланови, коли всі вертали ся вже до хати.—Бач: у мене млин, всяка худоба нелічена, зимовник на дві половини... Ще й другий зимовник і другий сад есть у долині біля річки Половиці... А на що мені все оте? Мені вже час про спасеніє душі подбати. Віддам мабуть все добро на Самар-

ський Миколаївський монастир тай сам піду туди віку доживати.

Увесь вечір приятелі згадували про своє минуле життя та гадали про майбутню долю Запорожа і тільки пізно після вечері полягали спати.

Ранком другого дня Глоба наклав приятелю на віз харчів і взявши з млина двох наймитів облагодив великого дуба, щоб ним перевезти гостей разом з їхнім возом і волами на той бік Дніпра.

Ще не встало сонце, як наші подорожні були в дубі і протягши його де-який час по над берегом, щоб легше було обминути передні скелі Монастирського острова, рушили у поперек широкої річки. Демко разом з наймитами громадив веслами, а на стерні, провозаючи товариша, сидів сам Глоба.

Прудкі хвилі річки враз підхопили дуба і понесли в низ, наче намагаючись кинути його на скелі острова. Та тільки їм не пощастило: дужа рука кремязного запорожця міцно держала стерно, направляючи дуба вище тих скель, на другий бік великої річки.

За пів години дуб був біля берегу. Наймити допомогли Демкови викотити з нього воза; запрягти ж було недовго і через кілька хвилин подорожні, попрощавшись з Глобою, поїхали далі, прямуючи по-між піскуватими кучугурами та шелюгами верболозів до Самарського шляху.

Тільки у вечері, коли вже сідало сонце, наші подорожні віхали у стародавнє запорожське місто Самар. Тут у Балана чимало було побратимів і приятелів, та тільки старий запорожець, побачивши, що по всіх дворах та вулицях міста сновигали драгуни, улани й інші москалі, не схотів ставати у Самарі на ніч.

— Цур їм, тим москалям! — говорив він. — Од них і поли вріж та тікай, бо без лиха не минеть ся!

Найбільше він бояв ся за Галю, — і справді поки вони перешли місто, москалі дуже зачіпали її, вигукуючи всякі соромицькі прислів'я та пісні, так що бідна дівчина врешті почала плакати і з очами загорнула ся хусткою.

Проминувши серед міста нову велику церкву на девять високих бань, віз незабаром спустив ся до річки Самари, до того місця, де коштом війська запорожського содержував ся пором злагоджений з двох дубів.

Чубаті запорожці-дубовики вже пошабшили на ніч і сиділи у березі біля таганку, дожидаючи поки вкляють галушки та смакуючи пах олії, що її кухар чимало всипав у таганок.

Подорожнім довело ся б тут і ночувати, коли б Глоба не поклав на віз своему побратимови боклажка з горілкою. Добрий могорич і щире слово Балана піддобрили дубовиків і вони перевезли подорожніх на другий бік річки.

За річкою віз потяг ся лісом, поринаючи колесами в піску і підкидаючись на коріннях віковичних дубів. Темрява ночі хутко оповила землю, а за рясними віттями дубів до землі не доходив навіть промінь зірок. Про те старий козак ніколи не забував стежки, по котрій проїхав хоч один раз за життя і тепер, не вважаючи на темряву, він за пів години потрапив до воріт монастиря.

Тут біля хреста Божого дому Балан почував себе в безпеці від москалів і не наважуючись турбувати ченців у ночі, не дозволив Демкови стукати у ворота, а роставував ся на ніч під барканом монастиря.

Другого дня ранком за браму вийшов молодий чернець і впустив подорожніх у двір. Балан зразу ж пішов до отця ігумена перебалакати про свою справу, але виявило ся, що вінчати в той день не годило ся і ігумен наказав діждати завтрішнього.

Весь ранок Рогоза ходив з Галею по монастирському садочку і по за огорожою в лісі. Ніхто не бентежив тут лісового птаства і воно щебетало, скрекотіло й виспівувало по кучерявих дубах так, що здавало ся, все повітре повне тих згуків; людського ж голосу тут ніде не чуть було і здавало ся, що за баркан монастирю не доходять ніякі вісти з світа. Здавало ся, що тут дбають тільки про Бога, а до иньшого всім було байдуже; проте справді воно було не так: Самарський монастир був частиною запорожської душі і з його тихих келій з смутком у серці прислухали ся до того, що діяло ся на Запорожю.

Навідав ся Рогоза і до шпиталю, де лежали покалічені під час останньої війни запорожці. Там теж була непорушна тиша й спокій. Тільки ченці ходили поміж ліжками калік, перевязуючи їхні рани. І подобало ся Демкови се святе місце, так що тепер він зрозумів через що тесть повіз його по шлюб сюди, а не до иньшого міста.

Смутний ходив по шпиталю Балан.

— За що ж і за кого пролили ви свою кров? — встало в його серці питання, коли він дивив ся на покалічених січовиків.

І гірка сльозина полилась з ока старого запорожця.

Після обіду молодий послушник покликав Балана й Рогозу до келії скарбника колишнього кошового запорожської Січи Пилипа Хведорова. Старий чернець Пилип ще не дуже давно був од-

ним з видатніших діячів і лицарів Нової Січи запорожської. Козакувати він почав ще з юнацьких літ і за часів кошового Костя Гордієнка брав участь разом з побратимом Баланом в обороні Старої Січи. Вратувавсь він тоді тільки через свій незвичайний хист та силу. Побачивши, що атаман і майже все товариство полягло по окопах побите й покалічене, а вороги затопили Січ своїм військом, Пилип вкинувсь у Дніпро і переплив його у поперек. Після того він з'явився в Алешківській запорожській Січи, уславився походами звіттіля на Поляків, що мордували правобережну Україну, далі ж допомагав Милашевичу під час переходу запорожців з Алешківської Січи на їхні стародавні землі і упорядкував Нову Січ на Підпільній. У Новій Січи він уславився походами на татарські городи та турецькі землі і нарешті в 1764 році був обраний за кошового атамана.

Кошовим атаманом Пилип був не великий час, бо побачивши яку велику силу набула в Січи заможна козацька старшина і що вона сама схиляється до знищення стародавніх запорожських звичаїв і рівноправного товариства, він через рік сам зрікся кошевства і пішов спасатись у Миколаївську пустинь.

Рогоза не був на Січи за часів кошевства Пилипа і зовсім його не знав, Балан же, побачивши у невеликій келії сивобородого старця, не пізнав би в ньому свого давнього побратима, коли б очі старця не світили з під довгих сивих брів тим вогнем, що грав ще за-молоду.

Старий Дмитро, побожно схрестивши руки, попросив у свого колишнього побратима благословення, а слідом по ньому підійшов під благословення й молодий козак.

— Сідайте друзі мої й товариші...— промовив чернець, показуючи на лаву — і оповідайте мені, як сталося те, що розкрало наші душі.

— От свідок всього, що було... — одповів Балан, показавши на Рогозу.—Нехай він сам тобі розкаже.

Молодий козак розказав про всі події, що сталися під час скасування запорожської Січи, не проминувши й того, як з під престолу церкви святої Покрови полковники московського війська забрали шухлядку з царськими грамотами та універсалами польських королів про непорушність запорожських вольностей і як після того донські козаки пообдирали з образів коштовні ризи і на шматки порубали срібні царські врата.

Слухаючи оповідання Демка, старий чернець заплакав мов дитина, а про те коли Рогоза, побоюючись ще більше його хвилювати, спинився, він наказав говорити далі:

— Нехай почую все! Може скоріше мое серце розірветь ся у грудях і не дасть мені пережити смерти неньки Січи. Знаю я, що гріх се мій великий.. що я повинен думати тільки про прийдешнє царство, але де ж взяти сили, щоб забути ту тяжку кривду, що нам заподіяли?

Коли Рогоза скінчив оповідання на тому, що більшість козаків помандрувала на Дунай, чернець сумуючи похитав головою:

— Не матимуть вони там долі, бо за турецьку землю доведеть ся нашим бити нас хрещених і се буде нестерпучою мукою всьому товариству. Гріх думати те, що я думаю, прости мене Господи, а ліпше було б вам тут битись за матір Січ до загибну. Не так вчинили ми, коли впало лихо на Стару Січ. Спитай он свого тестя. Ми били ся до останнього і не осоромили козацької слави, а через те хоч померла Стара Січ так народила ся Нова. Правда, що на все воля Господня. Я буду молитись за тих, що помандрували, шукаючи нової долі, бо доля їхня в руках Господніх.

Проте думки старого ченця не до Бога слали ся: він почав згадувати молоді літа та морські походи на бусурманів і переказував все, що знав про славні часи кошевства Івана Сірка. Очі колишнього кошового заграли вогнем молодого завзяття, а постать його випяла ся й виросла так, що й чорний клубок на його голові й ряса здавали ся зовсім не на свому місці.

Несподівано в ту хвилину вдарив дзвін до вечерні. Слова занімали на устах ченця, очі погасли, вся постать його стулилась і зігнулась і колишній кошовий, ставши в куток до образів, почав бити поклони. Побачивши те Балан та Рогоза, щоб не перешкожати Божому чоловікови і не спокушати його, вийшли потихеньку з келії і зачинили за собою двері.

Одстоявши ранком другого дня в церкві службу, Демко Рогоза й Галя Баланівна стали на рушнику і взяли шлюб. Вінчав Рогозу, як і завжди вінчав запорожців, сам ігумен і поблагословив їх на нове жите власною рукою.

Після вінця Балан повів молодих вклонити ся Пилипови і разом попрощати ся з ним. Під час прощання старий Балан, турбуючись про майбутнє жите після зруйнування Січи запорожської, заплакав.

— Не сумуй товаришу! — неначе спокійно сказав колишній кошовий. — На все бо є воля Божа і без його святої волі не було б зруйновано Січи запорожської. Блаженні кротці, іже синами Божи ми нарікуть ся! Треба скоряти ся волі Господній і від нього сподівати ся милосердя.

За ту ніч, що минула після першої розмови з козаками, запорожець - чернець багато передумав і перестраждав і врешті в його душі смиренний чернець мабуть переміг сина вільної волі, запорожського кошового, бо здавало ся, що його навчання виходило з щирого серця.

IV.

Через кілька день, щасливі та веселі, молоді повертали ся разом з батьком до Базавлуку. Ще віз з уквітчаними волами був далеко од оселі, а вже назустріч подорожнім вибігли Іван з Івгою а далі повиходили й старі сусіди. Всі радіючи привітали молодих і предрікали їм щасливу долю.

Недовго посиділи всі в хаті, а далі старий Балан пішов до пасіки оглядати свої бжолки, а Галя, захопивши Демка за руку, потягла його в садочок. Той садочок був їй любійший за все на світі, бо біля нього вона народила ся на світ, по його стежках бігала своїми маленькими дитячими ноженятами, працювала в ньому біля квіток та рослин і у вільний час спочивала в холодку його кучерявих вишень та яблунь. Всякий кущик, всяке дерево і навіть квітка в садочку були їй знайомі як рідні діти й брати. Вона хутко бігла тепер стежкою саду, від куща до куща, від дерева до дерева, оглядаючи їх і манючи за собою того, хто був їй тепер найдорожчий на світі—свого чорновусого красуня Демка. Крізь вітті кучерявих вишень та яблунь її привітало своїм промінням ясне сонце, а з поміж зеленого листу до неї озивало ся співоче птаство та поглядали на неї своїми рум'яними боками рясні яблука.

Так перебігаючи з одної стежки саду на другу, молоді вибігли під верби на берег лиману і на них глянула безкрая, блакитна просторінь осяяного сонцем величнього лиману.

— Любий мій,—скрикнула Галя,—чи є на світі що чарівнійше за нашу оселю?

— Тільки ти, моє серденько, чарівнійша! Чарівнійша і за ваш садок і за сей лиман безкрай і навіть за світ сонця!—одповів козак, пригортаючи до серця свою красуню-дружину.

З того дня почало ся щасливе шлюбне жите молодих. Галя ще з дівочтва була дуже упадлива до свого господарства, тепер же після одружіння, ще дужче взяла ся до нього. Демко охоче допомагав їй в праці коло городу й баштану і хоч був не привичаний до того, а про те скоро почав привчатись до господарювання.

Коли зайшла осінь і господарські роботи скінчили ся, Демко разом з Іваном мало не що ранку виносили на човен сіти, кошелі, рагелі й иньші рибальські знаряддя й виїздили човном у лиман, а лиманом доїздили до плавень і вертали ся тільки у вечері, привозячи добру здобич. За невеликий час вони наловили стільки риби, що її не було куди дівати. Галя роздавала її сусідам, годувала наймитів і насолила вже дві великих діжки на зиму, а козаки все везли тай везли рибу... Та яка все була риба! Блискучі, як золото, коропи, срібні, ситі секрети (судаки), зубасті щуки, та чорні довгоносі осятри, а що вже було раків, так їх Галя здебільшого викидала назад у лиман, лишаючи тільки таких, що були більші за долоню доброго козака та ситійші за годоване поросся.

За довгу зиму козаки все таки занудьгували ся. Рибачити обридло, та під кригою рибальство було й не цікаве. Демко взяв ся було до тих книжок, що купив у Самарському монастирі, та тільки всі вони були про жите святих і не цікавили молодих козаків. Думки обох запорожців полинули до Січи, на Дунай; та й на свою рідну Січ, що покинули вони на Підпільній, їм дуже захотіло ся глянути, бо й Демко і Гнат ніяк не могли собі уявити ні того, що було тепер на Підпільній, де пів року до того шуміло й гуляло товариство, ні того, що було на невідомому, таємному Дунаї. Як на лихо ні з Підпільної ні з Дунаю не доходили до Базавлуку ніякі звістки, через те, що зимовник Балана стояв осторонь од шляхів і ніхто до нього не завітав.

На прикінці зими Рогоза не втерпів і сказав Галі, що хоче поїхати верхи, подивитись, що робить ся на Підпільній, у Січи, але Галя прямо упяла са в нього:

— Не їзди, голубчику! Ти ж говорив, що як випускали вас з Січи так наказували, щоб і не повертатись до неї. Як же ж ти поїдеш туди?.. Тебе заарештують і заберуть у москалі.

Жаліючи Галю, бо вона вже мала по весні стати матірью, Демко не хотів турбувати її і рішив почекати ще де-який час.

Нарешті зима минула. Степи вкрили ся зеленим килимом. Садки й плавні почали вбирати ся у лист. По над степом защебетали жайворонки, а в садках почали удудукати чубаті одуди, забуркотіли горлиці... нарешті закувала й зозуля, а тут у Галі знайшла ся й дитинка—маленький син Миколка.

Нема чого й говорити, що всі тому Микольці дуже зраділи. Демкови вже годі нудьгувати—почав допомагати Галі сповивати сина, тай й дід Дмитро кілька разів на день підходив тихенько до колиски глянути на немовлятко.

Скоро почали міркувати про те, де малого охрестити і зважили за краще зробити се у найближчій церкві: у Старому Кодаку.

Як тільки Галя одужала, Рогоза запрягвоза і у двох з Галею повезли дитину до попа.

Наблизившись до Кодаку, Рогоза побачив, що навкруг старої фортеці будувало ся чимало хат, а в ліву руку од Кодаку, близьче до Половиці, будувала ся нова, велика слобода. Роздивляючись на всі новини та роспитуючи вулицею у людей, де живе пан-отець, Рогоза наглядів свого товариша з Платнірівського куріня Гната. Він ледве пізнав Гната, бо той був вбраний не по запорожському і навіть штани на ньому були сині, а не червоні.

— Гнате!—нагукав Рогоза.

Той наблизив ся і пізнавши товариша почоломкав ся з ним.

— Ти що тут робиш у Кодаці?—спитав Демко.—Чи не оселив ся тут?

— А вже ж оселив ся. У лоцмани бач приписав ся. Нас всіх, запорожців, хто приписав ся у лоцмани, лишили вільними і ґрунту нам дали. Ми будемо поуз пороги проводити берлини, байдаки й плоти.

— А хто не приписав ся?

— Хто не приписав ся у лоцмани, тих всіх повернуть у кріпаків.

У Галі з тих речей похололо на серці, Рогозі ж вони здавали ся неймовірними. Може справді воно й станеть ся так з бурлаками, але він Рогоза сидить біля ґрунту і має з тестем власний зимовник і все господарство.

— А що ж то в долині за нова слобода будуєть ся?

— То все наші запорожці осідають. Все лоцмани... Через те й село Лоцманською Камянкою прозвали.

— Ну, а про товариство, що пішло на Дунай, які є чутки?

Гнат зразу злякано оглянув ся.

— Не згадуй про Дунай у голос, бо як москалі почують, а їх тут до біса вештаєть ся, то буде й тобі й мені лихо.

Він нахилив ся близьче до Рогози і почав говорити поспішаючись:

— Живуть наші вільно у Турків по всьому Буджаку. І лимани султан всі їм подарував. Приходоли звідтіля місяців зо два до сього братчики Голка та Книш, щоб товариство підмовляти переходити за Буг до Турків. Де-хто було вже й підняв ся йти, аж тут москалі Галку й Книша схопили тай забила у кайдани... Он що.

Тепер ми, братіку, так тут живемо як ті миші: вийдеш з хати тай озираеш ся на всі боки; а в хаті й слова про запорожську волю не промов, бо по всіх хатах москалі стоять. Прощай товаришу та бережи ся тут, щоб у якусь халепу не вскочив.

Тільки що Рогоза, попрощавшись з товаришем, рушив вулицею далі, як до воза наблизивсь якийсь московський унтер з двома москалями.

— Що за людина?—гукнув він до Рогози, спинивши воза.

Рогоза розказав, по якій справі приїхав.

— А що ж се за вбрання на тобі?—показав унтер на кармазинний жупан козака.

— Запорожське...

— Щоб зараз мені не було!—почав гримати на Демка унтер, випявши на нього свої великі баньки.—Немає запорожців, неповинно бути й їхнього вбрання! Зараз скинь та сховай у возі, бо вже як я сам стягну його з тебе, то вже більше не одягнеш!

Рогоза мусів скоритись і сховавши жупана під себе, мерщій погнав волів до хати пан-отця.

— Цур їм і пек сим москалям,—говорив він до Галі стиха.—Коли б скоріше вихопити ся звідсіля з душею.

Охрестивши дитину, налякані москалями Демко й Галя, не погодувавши навіть волів, зарз же рушили з Кодаку і тільки тоді трохи заспокоїли ся, коли знову вїхали в степ.

Звістки, що їх привезли Демко й Галя з Кодаку, дуже засмутили старого Балана.

— Недобрі звістки діти...—сказав він.—Починаєть ся тут нове господарюванне. Не дурно мені серце недобре віщувало.

— Треба, тату, поїхати нам до Січи,—сказав Демко.—Треба подивитись, що там робить ся. Може москалі вже давно пішли звідтіля геть... Не до віку ж їм там стояти. Може там знову товариство збираєть ся. Адже чимало тоді таких було, що поховали ся по плавнях, щоб перечекати, поки москалі підуть у свою землю.

До речі Демка пристав і Іван, кажучи, що сором сидіти недалеко Січи і не знати, що там дієть ся. Старого козака й самого давно манило до Січи—глянути на неї хоч одним оком хотїло ся, і він охоче згодив ся на вимоги сина й зятя.

Порадившись, козаки рішили їхати до Січи не кіньми, а човном, через лиман та Підпільною, бо з плавні можливо було наблизитись до Січи зовсім непомітно і так само непомітно можливо було б і переховатись в очеретах плавні, коли б трапила ся яка небудь пригода од москалів.

Галя тепер не сперечила ся, бо Демко їхав разом з батьком і се заспокоювало її. Вона охоче почала збирати подорожнім всяких харчів, а через кілька день ранком троє козаків сіли у невеликий човен і виїхали у лиман.

Лиман „Великі Води“ не дурно так звав ся у запорожців; у попереk його ледве сягало око, а у продовж лиману берегів зовсім невидно було. Дрібненькою комашкою здавав ся на тому просторі запорожський човен і здавало ся прямо неймовірним, щоб він колись пересунув ся на другий бік лиману. Про те Демко жваво налягав на весло і легенький човен хутко посував ся по прозорій воді лиману немов по сковзальці, лишаючи позад себе водокрутні од сплесків весел.

Смужка зеленої плавні на тім боці лиману що хвилини близчала, дерева підіймали ся з води все вище і до снідання козаки прибули вже до другого берегу і трохи відпочивши виїхали у річку Підпільню. Тут на гребки сів Іван, Демко ж почав снідати.

З за гиллястих верб та яворів, що росли берегами, вже вийшло червоне сонце, розмальовуючи Підпільню дивовижними кольорами. Плавня вже давно прокинула ся і легкокриле птаство завело свої веселі пісні... Про те козаки не дуже до тих пісень прислухали ся, не дуже й до краси плавні придивляли ся, бо все те було їм давно відоме. Очі їхні з напруженням придивляли ся у той бік, де була запорожська Січ.

По Підпільній доводило ся гребтись проти води і через те човен посував ся повагом, так що Демко та Іван, гребучи по черзі, у човні й пообідали.

Після обіду, коли сонце почало вже схилятись на захід, Іван радісно скрикнув:

— Хрест!

Всі глянули на схід сонця. Там над зеленою пушкою плавні сяв під проміннем сонця щирим золотом хрест січової церкви святої Покрови.

Козаки поскидали шапки й почали хреститись.

— Слава Господеви!—сказав старий Балан.

— Церква стоїть нерухомо!

— А коли церква стоїть,—скрикнув Демко,—так живе у Січі й товариство!

В запалі він почав чим дуж налягати на весла, і човен, підстрибуючи з напруги, що далі все хутчіше біг у той бік, де хрест січової церкви то виникав козакам на очі разом з банею дзвіниці то знову ховав ся за деревами.

Через пів години човен повернув з річки у Січовий Ківш, де колись увесь берег був застановлений козацькими чайками та грецькими й турецькими кораблями, що привозили до Січи всякий крам. Сумом подихнуло тепер на козаків з Ковша—він був порожній і тільки по де куди з води виглядали чердаки потоплених запорожських чайок та журливо стояли біля берегу два рибальських човна.

— Мабуть не так воно є, козаче, як ти гадаєш!—журливо похитавши головою сказав Дмитро.—Колиб товариство жило в Січи то Ківш не був би порожній!

Приставши до берегу козаки вискочили з човна і пішли на гору стежкою, що виходила прямо до Січового майдану й паланки. За часів Нової Січи по сій стежці було не розминеш ся з козаками, тепер же вона була порожня. Старий Балан помітив навіть, що давня стежка почала заростати шпорішем і нудьга стиснула йому серце.

Сперши дух, козаки поспішали ся на гору, вибігли на майдан і спинили ся в нестямі... Чи тут же була Січ? Чи не помилили ся вони? Де ж рідні куріні? Де славні: паланка, пушкарня, скарбниця? Січ була порожня, а замість будинків чорніли ями, немов розриті домовини!

Всі обернули ся до церкви, що подала їм таку радісну надію, і тільки тепер помітили, що вона стояла пустою з позабиваними дошками вікнами й дверима, дзвіниця ж стояла без дзвонів. Навіть цвигтар понавколо церкви був зруйнований і на ньому не було ні капличок, ні хрестів.

Наблизившись до того краю Січи, де колись стояли куріні, козаки одшукали ривчачки од підвалин, купки битої пегли од кабиць та кістки од риби, що запорожці їли в останній день життя Січи.

Перевівши очі на січові стіни, козаки побачили, що вони почали вже обсіпати ся і поростати травою, на башті ж, що стояла біля січової брами, видно було кількох робітників, що руйнували її ломами.

Козаки пішли до башти, і що більше наближали ся до неї то гупанне ломів дужчим боєм било їм у серце.

— Що то ви робите? На що то ви руйнуєте башту?—ледве вдержуючи обурення, звернув ся Балан до робітників.

— На князівський палац каміню треба!—весело одповів один з мурщиків по московському.

Сльози підступили старому запорожцеві під горло і не маючи

нічого більше сказати, він одійшов од башти на бік і схилив ся до січової стіни.

— Чи се ж не Дмитро Балан?—почуло ся йому питанне.

Біля нього стояв старий січовик і дивив ся на нього очима, що нагадали Дмитрови щось дуже давне, молоде й радісне.

— Невже се ти Дударю?—спитав він, сам не певний втому, що на очах у нього стоїть близький товариш його молодих козацьких літ.

— Та я ж братіку, я!—одповів сивий дід і почав чоломкатись з товаришем.

— Чого ж се ти тут вештаєш ся?—спитав він далі Балана.

— Приїхав подивитись на матір Січ...—з сльозами на очах одповів Балан.—Бодай би ліпше не бачити!

— Немає, братіку, запорожської Січи!—одповів Дудар, одвертаючись на бік, щоб молоді козаки не побачили, як з старих його очей побігли сльози.

— Ідїть сюди!—сказав він згодом до козаків, трохи перемігши себе і повів козаків на високу, січову стїну.

З верху окопів запорожці побачили, що на північ од Січи будували ся якісь будинки.

— Бачите?—спитав Дудар, показуючи на ті будинки своїм цїпком.—То будуєть ся економія того князя, що йому цариця Катерина подарувала всі сі землі, разом з нашою Січою. Тут уже й управитель його живе. От на ті то будівлі й беруть камінь з Січових башт... Туди ж на підмурки побрали з цвинтарю й кладовища всі хрести й надгробки... Байдуже їм до того, що то могли славних лицарів і що по надгробках святе письмо повибиване... Вони бють надгробки й хрести на камінне і мурують з них будинки. Тудиж і всі каплички з великого січового кладовища пішли!..

Слухаючи оповідання товариша, старий Балан переводив очі то на будинки князя, то на цвинтар, де ще валяло ся кілька викопаних з землі хрестів, то на захожих, московських людей, немов би дивуючись, як ще сі люди живі і як їх досі не скарав Той, що на небі.

— Забув про нас Боже! Забув! Оддурав ся од дітей своїх...—тихо промовив сивий запорожець, схиливши своє засмучене чоло.

— А курині ж де?—спитав Рогоза.

— Курині поломані. Де які начальство попереозило в Микитино, там складають з них гамазеї; а де які тут попродали. От і

я з побратимом Гирлигою купив Васюринський курінь тай будуюмо з нього дві хати. Он зараз на шамбаші...

Дудар показав у той бік, де за часів Січи були крамниці й базар, а тепер будувало ся кілька хат.

— Тут і будуюмо ся... Важко покинути рідне місце... Тут, біля Січи й померти хочеть ся...

— Ну, а пушкарня ж і скарбниця де? Од курінів хоч слід лишив ся, а од них і сліду не стало...

— Позакидали землею... Генерал тут один був московський, Норою звав ся, так він тут неначе крит усю Січ порив... Все бач скарбів шукав, а після того знову все землею позакидав. Поховали, брати мої, січову пушкарню в домовину так само, як поховали й запорожську славу і козацьку волю!

Всі де який час мовчали. Слова не складали ся в устах козаків, бо всі вони змагали ся з тяжкими думками, що налягли їм на серця.

— Що ж, пани брати...—після довгої мовчанки обізвав ся Дудар,—сонечко на спочивок лагодить ся. Ходіте до моєї землянки. У землянці я поки що живу... Повечеряємо, тай переночуєте в мене.

— Пробач, товаришу—одповів Дмитро Балан—не сила мені!

Скорійше діти звідсіля!—звернув ся він до Демка й Івана.—Тут смерть і неволя зазирає мені в очі. Ми почуватимем у вільній плавні під вільним небом!

Старий запорожець попрощав ся з товаришем і хутко пішов з Січи до човна.

V.

— Агу!.. Агу, Миколко!.. Агу, синашу мій... Сонечко мое ясеньке! —щебетала Галя, сповиваючи свого малого сина.—А ходімо, ще раз подивимось, чи не іде батько. Де се він так забарив ся? Га?.. Що?.. Приїде говориш? Приїде, приїде... А ми його поцілуємо та пожуримо за те, що довго гаїв ся!

Микольці було тільки три місяці, а проте Галі здавало ся, наче він не тільки що все розуміє, а навіть відповідає на її запитання.

Немовлятко випручало рученята й не давало ся сповиватись. Пухкі щічки хлопчика почервоніли з напруги, а оченята дивили ся весело, немов би посміхаючись з матері, що їй не пощастило сповити йому рученята.

Ставши матірю, Галя трохи погладшала, мов би налила ся

як спіла ягода, і стала ще гарніша. Завжди весела, рухлива й чепурна вона звеселяла навкруг себе все, як сонце звеселяє все живе, на що падає його промінь.

Вже вдруге виходила сьогодні Галя під верби, до лиману, виглядаючи батька й чоловіка і на сей раз таки нагляділа в далечині, на блакитному просторі лиману, чорненьку комашку.

— Ага!.. Дивись синашу!—радіючи звертала ся Галя до Миколки.—Он-он чорніє човник... То наші ідуть. Там і батько наш любий!

Смутний, з пригніченим серцем вийшов Демко з човна на беріг, а про те як тільки глянув на свою дружину та зазирнув у її веселі, повні кохання очі, то одразу той сум мов вітром з нього змело і розвіяло понад лиманом.

— Ох ти ж горличко моя люба!—скрикнув він, обнявши свою дружину.—Та яка ж ти красуня стала!

Він взяв від неї сина і бавлючись підкидав його до гори.

— От де моє щастє,—міркував він—люба дружина й син... І ніхто не владен одібрати од мене се щастє опріч Бога.

— Ач, якого ти мені бравого сина годуєш!—говорив він тим часом Галі, любуючи на пухкі щічки й веселі оченята дитини.

— Мов той бузівок!

— Годі тобі вигадувати!—злякано одповіла Галя.—Не кажи так, бо щоб з того слова ще чого лихого дитині не стало ся. Який там бузівок, коли зовсім худенький!

Щаслива пара покинула батька й брата біля човна і пішла до хати. Демко ніс сина, бавлючи його барвінком, Галя ж йшла поруч, обнявши чоловіка за стан.

Через який час, пополуднувавши, вся сім'я сиділа під хатою на присьбі. Галя держала на колінах Миколку, Демко сидів поруч обнявши її, старий батько, сидячи трохи осторонь, стежив очима за бжолами, що поуз хату пролітали з степу до пасіки, Іван же розглядав хрущів, що з гудінням часто били ся об стіни хати й падали на присьбу. Літо саме набуло своєї краси й виповняло весілля повітря пахощами степу і квіток.

— А дивіть ся дітки...—обізвав ся Дмитро, показуючи чубуком люльки на обрій, де з за гори виникали якісь темні обриси, схожі на вози.—Неначе вози ідуть.

Всі пильно почали придивляти ся туди, куди показував Балан.

— Справді неначе чумаки ідуть!—згодом сказав Рогоза.

— Чого ж тут чумакам іти,—одповів старий запорожець уже

стурбовано,—коли ми не на шляху. Адже бачите: вони прямують сюди!

Тимчасом чорні обриси простягли ся по горі довгою стьожекою, підсунули ся ближче й побільшали, а через який час стало вже видно, що то були вози запряжені кіньми і навантажені всяким збіжем. Визначили ся вже обабіч возів і люди й діти.

— Щось чужостороннє...—сказав старий Балан—бо кіньми а не волами ідуть.

Серце старого запорожця предчувало недобре і сповило ся нудьгою, бо скільки жив він на світі то не бачив тут чужосторонніх людей.

Валка возів і людей прямувала до запорожських зимовників, а попереду всіх їхав верхи у панській одежі якийсь чужинець.

Коли вози вже зовсім зблизили ся з хатами, вершник спинив їх, поділив на три валки і направивши дві до зимовників Лантуха й Лубяного, сам з третьою віхав прямо в двір до Балана і почав тут порядкувати неначе у своїй господі, гукаючи до своїх людей по московському:

— Становіть вози в два ряди! Повертайте голоблями до тину! Коней женіть на пашу!

— Гей ти старий!—гукнув він далі до Балана.—Чого баньки випяв? Ходи сюди!

Почувши московську мову і побачивши одягу, що про таку тільки чули од людей, а саме: білі повстяні шапки на головах та онучі й личаки замість чобіт на ногах, наші козаки пішли до возів здивовані і обурені на те, що якийсь підпанок хазяїнує в їх дворі не спитавшись господарів.

Всі ті московські люди, що заїхали у двір до Балана, були кріпаками того князя, що для нього, як вчора бачили козаки, будував ся біля Січи палац з надгробків, хрестів та капличок запорожського кладовища; підпанок же, що їхав верхи попереду валки, був князівський прикащик.

Коли князь розглядав у Петербурзі карту подарованих йому земель, він уподобав те місце над лиманом, де стояли запорожські зимовники, хоч їх на тій карті й не було зазначено, і рішив переселити до лиману пятьдесят родин кріпаків зі своїх маєтків, що держав у Калужській губернії. Ся його вигадка і впала тепер на голову запорожських сиднів¹⁾.

1) Сидень—господар, що сидів на запорожській землі зимовником.

— Скільки у тебе єсть печеного хліба?—звернув ся прикащик до Балана.

— А що у вас не вистачило хліба?—спитав той маючи думку поділитись по щирости.—Здаєть ся, хлібів три єсть!

— Так от що старий: нехай ота молодиця, що стоїть біля хати—показав він на Галю—за сю ніч напече хліба пудів з десять!

— Що ви, Бог з вами!—здивував ся Балан.—Де ж їй управитись на стільки хліба!.. А ви завтра рано від нас поїдете?—додав він з неспокоєм у голосі.

Галя, що здалеку прислухала ся до розмови батька з прикащиком, теж сперши дух чекала відповіді на останнє питаннє.

— Куди ще їхать? Ми саме туди й потрапили, куди було треба!—одповів прикащик і почав знову гукати до своїх людей:

— Випрягай! Випрягай, не гай ся!

— Та чого ж ви сюди приїхали?—перебив його зовсім уже збентежений Дмитро.

— Хати будемо будувати діду!—весело одповів прикащик, радіючи мабуть, що добув ся до місця.—Село тут буде, та ще й чимале!

У всіх з тієї відповіді похоллоло на серці. Галя й Демко почали розуміти, що на них впало лихо, старому ж козакови трохи не забило дух і він ледве прохрипів:

— Як то б ви будували тут хати, коли се наша земля?!

— Та ви ж самі чий?—здивовано спитав прикащик.—Хіба не князівські?

— Ми вільні люде!—з обуреннем скрикнули козаки.—Ми запорожці!

Прикащик глянув на козаків неймовірно і з посміхом. Він зріс у кріпацтві, знав що й батько й дід його були кріпаками і не міг собі уявити, щоб на світі були якісь вільні люди, опріч панів.

— Дурниці говорите!—сказав прикащик і злізши з коня обернув ся до Рогози:

— Візьми коня... Поводи його та постанови до стайні!

Кров вдарила Демкови з обурення в голову.

— Вам добродію годило ся б вклонити ся нам господарям,—сказав він,—та спитатись, чи можна поставити коня до стайні... Тоді може б я й сам вам допоміг, а коли ви нахабно мені, немов наймитови наказуєте, так я нічого вам не зроблю.

З тим Демко одвернув ся і, взявши Галю за руку, пішов з нею до хати.

— Он який ти!—з погрозою гукнув йому в слід прикащик.— Ну, як я надішлю тебе до економії, то ти забудеш свою пиху!

Тут прикащика оточили жінки з дітьми і покладаючись на те, що дітей заїдає мошкара, просили його, щоб дозволив внести дітей в хату.

— Несіть,—власно сказав прикащик, передаючи свого коня одному з кріпаків.

Жінки заметушили ся і через хвилину більше двадцяти дітей з матерями увійшли в Баланову хату і почали росташовуватись: хто на полу, хто на лавах, а кому не достало місця, то й долі.

Балан почував своє право стати на дверях своєї хати і не пустити до неї нікого, та тільки його добре серце не дозволяло йому так вчинити. Старий козак тільки руками об поли бив ся, дивлячись на те, що робило ся в його господі. Галя теж бідкала ся й плакала, бо їй ніде вже було навіть Миколку покласти, а не то що самій лягти, а про те, побачивши, які у матерей змучені, обідрані та закаляні діти, не тільки не сварила ся з жінками, а навіть віддавала їм з своєї скрині сповивачі, рушники, хустки і всяке шматте.

Ніч, що вже заходила, спіткала всю сімю Балана на дворі, випханою з своєї власної хати. Спати в хаті було неможливо через важкий дух, що його принесли з собою російські люде. Рагоза з Галею й Миколкою пішли на пасіку; старий же Балан знову доступив ся до прикащика:

— Слухайте, чоловіче добрий! Роскажіть же мені товком та по правді, як же воно буде, коли ви тут побудуетесь?

— Не як инакше—одповів прикащик—як стане тоді на сьому місці село. Мужики оратимуть землю та сіятимуть хліб.

— Так се ж наша земля! Се займище трьох козаків: моє, Лубяного та Лантуха. Щож ми будемо робити, як ви одберете нашу землю?

— А те будете робити, що й иньші кріпаки: будете сіяти пацьський хліб, косити його, молотити та звозити зерно до панської економії.

У старого ціле пекло заклекотіло в серці:

— Ну, сього вже не діждете!—скрикнув він.

— А ти ж гадав як? Князю подаровані всі сі землі од цариці, а як ви сидите на сій землі то зрозуміло, що й ви князівські разом з землею.

Зтуманів світ в очах старого козака і хитаючись з обурення мов прибитий, ледве доволік ся він до своєї пасіки і впав під курінем на соломку.

Болючі думки, мов вбиті у мозок цвяхи, пекли голову старого.

— Так ось до чого воно йшло скасування Запорожя... Щоб наші землі та степи, кривавицею дідів та прадідів політи, пороздавати вельможам... Невже ж воно справді так і буде? Невже Господь святий попустить, щоб нас, вільних людей, повернули в неволю? На що ж, Господи, ти привів мені старому діждати такої недолі? Чому не прибрав мене ранійше?

Всю ніч гнітили такі думки козака і всю ніч не заплющував він очей, благаючи Бога, щоб він або одвернув геть сю чорну хмару тяжкої недолі, що нагнітила їх, або прийняв його до себе.

Не спали сю ніч і діти старого. Вони до світу просиділи біля батька під курінем, щоб не тільки не бачити того, що робило ся в хаті, а навіть не чути нелюбої їм мови тих нещасних та замордованих чужих людей, що мимо своєї волі принесли їм недолю і стали їм ворогами.

(Далі буде).

Д. Д—Б.О.

3 споминів про К. Михальчука.

З покійним К. Михальчуком познайомився я в 1908 році з спеціальною метою—записувати з його слів його спомини про початки української громади в Києві, про український рух 60-х та 70-х років, взагалі про ті давні часи нашого громадського життя, свідків і учасників якого уже 4—5 років тому можна було порахувати на пальцях. Як раз незадовго перед тим диктував мені свої спомини В. Антонович; але встиг продиктувати дуже небагато, ходив я до його тричі на тиждень, і кожного разу він диктував мені з годину,—більше було йому не можна, втомлявся. Одного дня дістав я записочку од К. М. Антонович, щоб не приходити на сеанс, бо В. Б. „трохи нездужа, застудився“, а на завтра весь Київ облетіла звістка, що Антоновича вже немає на світі... Скоро після того земляки, які вмовили були в свій час В. Б.—ча взятись за диктування своїх мемуарів, обернулись до мене, щоб я записував мемуари К. Михальчука,—бо тепер, мовляв, нікому вже окрім Михальчука розказати про 60-ті роки, про те давне—минуле, коли зачувала ся слава в діях нашого відродження Стара Київська Громада. Казали мені, що й Михальчук усе нездужа, що він дуже обтяжений службою, що вже сам писати мемуарів не може, що тільки хіба диктувати здолав би. Про Михальчука я до того часу дуже мало чув. Знав його тільки, як автора статі „Что такое южно-русская (малорусская) рѣчь“, знав, що він служить бухгалтером десь на заводі, иноді доводилось чувати про його від старих членів редакції „України“, з якими стрівав ся два роки перед тим; і у мене було вражіння, що се стара, зовсім немічна людина, яка далеко одійшла од сучасного життя і взагалі од громадських інтересів. Признатись, якось не було великої охоти їхати до його знайомитись і пропонувати свої послуги для записування під його диктовку. До того ж я був дуже зайнятий іспитами, і все одтягав та одтягав свій візит до Михальчука. Нарешті вибрав ся і поїхав до його. Він жив на Кирилівській вулиці на Подолі, в старому камяному флігелі відомого всім киянам бровара „Товарищества“. На першому поверсі—контора, де він проводив цілі дні за роботою коло бухгалтерського столика,—на другому були кватири служащих, і його в тому числі. Мене стрів дуже огрядний і симпатичний дідусь,—властиво він іще й не робив вражіння діда, хоча мав уже трохи не 70 років,—стрів дуже приязно і ласкаво і в один мент, з одного слова розвіялась і моя неохота і якесь ніби упередження. Се була надзвичайно мила, лагідна людина, яка з першої стрічки покорила мені серце і здобула самі най-

щиріші симпатії. Без довгих пояснень він приступив до самого діла, але не до диктування, а просто почав згадувати давні часи, давні події, і видно було, що се йому справляє приємність. Саме на той час хтось із його родини відїздив; видно було, як усе переходили через сусідню кімнату, як складали речі. Бачучи, що прийшов не в пору, я все поривався попроситись до другого разу, але К. П. мене задержував, кажучи, що він так рідко бачить ся тепер з „людьми“, а особливо з молодшими, що йому просто приємно поговорити на близькі душі теми.

„Вірите, казав він, мені одпочинок поговорити отак з вами;—от тут під нами те пекло, де я що-дня киплю мов у казані. Встаю в 5 годин ранку і до вечора кругом—рахунки, гроші, векслі, атмосфера гандлю і користи; і коли хто зайде зрідка з земляків, то просто одпочиваєш душею, уже одне те, що рідною мовою поговориш... на жаль, се бува так рідко“. І мені тут у-перве промайнула в голові думка про трагедію життя сеї людини, з такими живими громадськими й науковими інтересами, людини з такою делікатною вдачею, вражливої на все прекрасне, з тонко розвиненим естетичним смаком—і прикутої до бухгалтерської стойки, до гробсбуків з рахунками прибутку од пива та квасу. Але особливо ясно збагнув се я трохи згодом, як ближче познайомився з сією людиною дійсно прекрасної души і світлого розуму.

Перша наша розмова не мала якогось пляну: я коротко розповів К. П.—чу про мету свого візиту, він охоче пристав до неї, потім якось згадано було за Драгоманова. Я саме тоді був під вражінням недавно виданого першого тому листів Драгоманова до Франка; особливо вразили мене відомі „листи до киян“, повні глибокого захоплення, щирого жалю до земляків, що покинули на таку глибоку моральну самоту сміливого українського „лицаря духа“. Певна річ, що у мене ні на крихітку не було вагання в тім, що вся правда—на боці Драгоманова, що його кореспонденти—кругом неправі і ніякого виправдання не заслуговують. Мабуть, щось в такому дусі закинув я тоді, на початку нашої розмови. К. П. дуже делікатно зауважив мені, що не можна так вірити одній стороні, що й тут, як завжди, треба додержати правила *audiat ut altera pars*, що багато в чому і Драгоманов був неправий... „Я ж його знав дуже добре, од початку, коли став бувати в нашій громаді, і до тої хвилі, коли отут, у сій хаті, де ми сидимо з вами, громада на засіданню своїм ухвалила вирядити Драгоманова за кордон, щоб там заснувати вільну українську трибуну,—після того як вийшов той відомий указ 1876 року“. І К. П. схарактеризував Драгоманова, як людину надзвичайно самостійної вдачі, що вже в прикметах свого особистого характеру носила серйозні причини до частих конфліктів з громадою, схарактеризував мені відносини у самій громаді 70 і 80-х років, зясував то-

дїшню політичну атмосферу, одміну умовин громадського життя з початку 80-х років, одміну настроїв широкого громадянства в Росії і на Україні,— з чим не рахував ся Драгоманов і що він навіть слабо уявляв собі з далекої чужини. Для мене в оповіданню К. П. було багато нового, я з великим інтересом слухав його, хоч се оповідання було „не на тему“, бо зачіпало момент з пізнійших часів і тому ніби порушувало хронологічну систему. Та се вже треба було відкласти до другого разу, якого тепер я вже ждав з правдивим інтересом.

Але прийшов той другий раз, ходив я до К. П.—ча і ще багацько разів, між нами завязало ся справжнє знайомство, я б насмілив ся сказати—приязнь, коли б дозволила се велика різниця віку, досвіду, знання і становища в нашому громадянстві,—бачивсь я з К. П. не менше як раз на місяць, коли ж виїздив, то листував ся з ним; але записувати мені під його диктування так і не довело ся. Виявило ся, що К. П. звичайно буває такий змучений своєю службою, що працювати систематично, хоча б у формі складання конспекту, а потім диктування по йому—важко для нього. Знов же, коли він і спробував раз мені диктувати, то я побачив, що не будши стенографом, не здолаю, все записати: К. П. оповідав з надзвичайним артизмом; се не було спокійне диктування, наприклад, такого стислого й, коли хочете, навіть трохи сухого характеру, як в пок. В. Б. Автоновича: се була художня імпровізація. К. П. весь оживав, хвилював ся і розповідав так живо, з таким захопленням, що я мимоволі кидав перо і тільки слухав; бо все одно, записати в точности всього оповідання не міг, не знаючи стенографічної штуки. Та й К. П. не кидав усе думки про те, що спише свої мемуари. І дійсно—на заваді сьому було ні що иньше, як справді каторжна праця, яка висмоктувала з його всі сили, забирала час, не давала дихнути. Подумати тільки: служив він у своїй конторі сорок літ; але служба, як приватна, забезпечення не давала, як би її покинути; а тут доводило ся підтримувати свою родину, підтримувати навіть родичів, і за всіх одбував 70-літній дід, з надломленим здоровлем, з слабкими нервами. Єдиний час для праці був у вечорі після робочого дня, що починав ся зі сходом сонця; не раз К. П. так захоплював ся якоюсь думкою, що брав ся таки за олівець (звичайно чернетки своїх праць писав він олівцем) і починав писати чи якусь лінгвістичну розвідку, чи публіцистичну статю, але рідко коли доводило ся скінчити й обробити те, що починало ся. Треба згадати, що К. П. був дуже пильний в роботі і дуже строгий до себе: він ніколи не зважував ся оддавати якійсь редакції своє писання ранійш, ніж по кілька разів не переробляв його, не переписував на чисто. От чому, по части, так мало, порівнюючи, його праць появило ся в друку, а за те в рукописах залишило ся так

багато. Після його залишило ся три великих папки, повних всяких праць, майже виключно лінгвістичного характеру, і російською й українською мовами. Як автор, К. П. був надзвичайно скромний. Багато його писань видруковано за ініціалами, а то й анонімно (його статі в польських часописах 60-х років, в „Кіев. Телеграф-і“, в „Ділі“, „Правді“, в київ. газеті „Трудь“ та ин.). Довго треба було його умовляти, поки він згодив ся видати своє „Открытое письмо къ А. Н. Пыпину“. Розглядаючи недавно його шпаргали, я знайшов чернетки усіх листів писаних до мене та й до інших знайомих. Тут були чернетки не тільки великих листів—посланій, часами справжніх розвідок на наукові або громадські теми, але й невеличких записок, одкрыток: К. П. був дуже обережний і високо коректний і в усній розмові і в письмі, він зважував кожне слово і не кидав його навмання, аби-як. А се-ж була така занята людина, йому так важко було урвати од роботи хоча-б часинку на лист.

Уже в останньому році свого життя він таки взяв ся писати мемуари в формі уваг до споминів Б. Познанського, друкованих торік в „Укр. Живни“. Сі спомини таки розворушили його, особливо де-які неточности їх, і він, не вважаючи ні на що, рішив таки сісти за писанне,—і почав його. Але остання зима була особливо важка для його. Справи на заводі складали ся так, що праці було особливо багато і К. П. просто знемагав. А тут здоровле все гіршало. 74 роки давали себе чути. Коли я заходив до К. П., він усе жалів ся, що не встигне написати своїх споминів, бо почуває, що скоро вмре. Говорив про се зовсім спокійно, бо вже давно почував себе таким самотним,—усі друзі з молодих літ уже пішли на вічний спокій, „один я, мов той гусак, що з перебитим крилом одбив ся од зграї, волочу ся один на світ“—не раз казав він своїм молодшим приятелям. А тут не раз захоплювала якась инша близька серцю тема. Відповідь кн. Трубецкого на анкету „Укр. Живни“ (в кінці 1913 року) дуже його розворушила. К. П. сів писати статю з її приводу—про відношення російських лібералів до українства. Зайшов я до К. П. в январі сього року, і він почастував мене сюрпризом: прочитав свою статю, написану у відповідь Трубецкому й кн. Урусову. Статя була майже докінчена і робила вражінне дуже сильне; вона писана була з далеко гарячішим темпераментом, ніж „Письмо къ А. Н. Пыпину“, я вже повідомив редакцію „Укр. Живни“, щоб дожидала статю на дуже цікаву тему. Через тиждень поїхав я знову до К. П.-ча, і він читав мені туж статю у *другій* зовсім переробленій редакції... К. П. знайшов, що перша редакція написана занадто запально, що треба писати спокійніше і з більшим апаратом наукових аргументів. Нема що й казати, що і так було добре, але я бояв ся, що справа затагнеть ся, бо статя писана була тільки на чорно, олівцем.—Стало ся гірше, ніж можна

було сподівати ся: по смерті К. П. тої статі ніде серед його паперів не знайшло ся. Невідомо, чи вона явсь запропала, чи була знищена самим автором, хоч останнє мало правдоподібнє. Шкода буде, коли вона таки не знайдець ся серед сили рукописної спадщини К. П-ча. Так само захопила останні місяці життя К. П-ча і справа видавання „України“, якої головним редактором Київське Наукове Товариство запросило К. П-ча. Він не тільки пильно переглядав фільдольогічну частину матеріялу, пишучи докладні уваги на полях рукописів, але конче хотів дати й власну статю; він взяв ся писати з приводу мови грамоти київського князя Симеона Олельковича 1459 року, але й сій праці не судило ся бути скінченою. З споминів з приводу мемуарів Познанського К. П. встиг написати тільки вступні уваги (вони мають вийти в сій майській книзі „Укр. Жити“), а продовженнє так само не знайшло ся.

А велика шкода. К. П. був не тільки учасником засновання Старої Громади, але й одним з її ініціаторів, одним з ідеологів того ідейного напрямку, який привів цілу групу київської університетської молоді, вихованої на польській культурі, в атмосфері польських національних традицій і шляхетських княсових поглядів, перейти рішучо на ґрунт демократії й української національності. К. П. на своїм віку мав багато цікавих зустріч і знайомостей і і при своїй бистрій обсервації й добрій пам'яті заховав у спогадах цілу низку характерних постатей і цікавих моментів громадського руху. Тепер уже справді нікому про те все розказати, бо вже нікого з тогочасних свідків в живих не зостало ся. Хіба що, може, хто з тих, що чули оповідання К. П., пригадають і перекажуть до відома громаді, але переказувати з чужого голосу—зовсім не те, що оповідати про власне пережите, про те, чому був наочним свідком і в чому приймав участь.

Та цікаві були б не тільки спомини К. П. про його знайомства й стрічи, але й історія його власної свідомости, історія того, як він став Українцем, як знайшов громаду своїх однодумців і в спілці з ними витворив певну ідеологію, яка дала напрям ідейному життю цілих поколінь. К. П., як і Антонович, Рильський та інші з його товаришів, виховував ся під впливом польської культури, польського письменства. Але звісно, що в польській літературі існувала ціла т. зв. українська школа, яка викохувала в своїх творах романтичну любов до українського минулого, до козацтва, до українського люду, звичайна річ, усе в польонофільському напрямі, підводячи те все під польські традиції. В усякому разі та школа письменників будила замилюваннє й інтерес до України і з сього погляду робила на декого з польської інтелігенції на Україні вражіннє подібнє до того, яке робили твори Гоголя на лівому березі, серед помосковленої української інтелігенції. А що на правому березі

мав місце певний атавізм серед потомків спольщеної української шляхти, то доказом сьому служать навіть наукові данні антропологічного характеру, які зібрав у своїй цікавій книзі „Szlachta polska na Ukrainie“ В. Липинський. Ся українська школа в польському письменстві мала вплив і на К. П., коли він був учнем житомирської гімназії і зачитував ся творами Б. Залеського, С. Гоцинського, А. Грози, А. Пашкевича та ин. Твори сих авторів викликали в ньому великий інтерес до української історії, який він задовольняв і джерелами в російській формі, напр. Бантиш-Каменським і Скальковським. Уже на гімназійній лаві у хлопця склав ся український патріотизм; він почав писати оповідання з української історії—і по українському. Один такий твір був прочитаний на вечірці, де серед гостей нагодив ся і почесний попечитель житомирської гімназії, відомий польський романіст Йосиф Крашевський. Він дуже похвалив молодого автора і власне за його любов до свого рідного. Серед польської шляхти того часу (50-ті роки) не бракувало і справжніх українофілів, от як Антін Пашкевич і Тимео Падуро, з якими зазнайомив ся молодий Михальчук. Падуро був великим козаколюбом-українофілом. Він, між иншим, пишав ся тим, що перший прилюдно заявив про права української нації, се було на „словянським зїзді“, улаштованому південними декабристами у Василькові перед 1825 роком. Падуро був на сьому зїзді, як представник од Поляків. Декабристи хотіли, щоб на зборах було як найбільше представників од різних словянських народів і закликали Поляків, закликали якогось Чеха-винокура, щоб репрезентував чеську націю, розшукали десь Серба чи Хоровата,—а за инших Словян вони й самі гаразд не знали. І от, коли хтось з головних проводирів декабристів—Трубецкий чи хтось инший,—одкриваючи збори, сказав, що тут зійшлись усі Словяне, Падуро поцрохав собі слова. „А знаєте, панове, обернув ся він до присутніх, ми забули про один великий словянський народ!“ Всі переглянулись між собою і задумались, який же то справді народ? „Та про господаря сієї хати, де ми зібрали ся, забули,—про український народ!“ І от усі згодили ся з Падурою і він заявив себе представником українського народу. І се, оповідав К. П-чу Падуро, було перший раз, що поставлено було українську справу прилюдно.

Коли Антонович, Рильський, Михальчук прибули до Києва (в кінці 50-х років), то тут вони не знайшли ніяких українських традицій. Наприклад, про Шевченка Антонович довідав ся на третій чи на четвертий рік свого пробування у Києві, випадково, а за кирило-методієвське брацтво і ще пізнійше. Свої українські погляди молодим народолюбцям довелось виробляти самостійно, виходячи з загальних демократичних принципів і з любови до окружаючого люду, з почуття свого обовязку

до його. Історія перетворення „української гміни“ польської університетської корпорації в українську громаду в загальних рисах, коротко розказана в споминах Антоновича, але в них не зясовано, яку велику роль відіграли в процесі сього перетворення вони обоє—Антонович і Михальчук, особливо останній, що відзначався в порівнянні з Антоновичем значно гарячішим темпераментом і рішучістю. Памятаю оповідання К. П. про те пам'ятне зібрання членів гміни в кімнаті Антоновича, в хаті якогось коваля, десь під Ботанічним садом, на розі Караваївської й Назарівської вулиці. Коли товариші Поляки почали все голосніше заявляти про своє незадоволення з їхнього хлопманства й українського „сепаратизму“, вияснила ся потреба рішуче стати на той чи на инший бік, бо надходило польське повстання, і треба було якось рішуче себе визначити. І от на сьому зібранню, дожидаючи приходу Антоновича, який десь забарив ся, молоді українолюбці договорили ся, що їм треба отверто заявити себе Українцями, вийти з польської корпорації і утворити свою власну громаду. Всім се стало ясно і вони дожидали тільки Антоновича, щоб почути його думку,—він був у великій повазі у всіх, до його голосу прислухали ся, як до вищого авторитету. І от з'являєть ся Антонович. По схвильованих обличчях, по палаючих очах він догадуєть ся, що тут щось стало ся і запитує про се товаришів. Тоді встає Михальчук і каже запальну промову про те, що вони далі не можуть зоставатись на такій подвійній позиції, що їхні переконання логічно ведуть їх до того, щоб отверто назвати себе Українцями не як членами польської корпорації, але як представниками української нації, заступниками широких мас українського демосу. Антонович мовчки слухав і сльози заблищали в його в очах. Він міцно обняв промовника і сказав, що той виявив те, що в його самого давно назріло в думці. І тієї пам'ятної ночі заснувала ся українська громада, що потім стала осередком усього ідейного руху на Україні.

Найтяжчу пробу переконанням молодих громадян поставило польське повстання. Треба уявити собі всю силу патріотичних традицій польського громадянства, всю власть історичного гіпнозу і привабливість романтичних ідеалів славного минулого, героїчної боротьби за невіддільність, освяченої великими жертвами й стражданнями, щоб зрозуміти, чого коштувало молодим українським громадянам, що вийшли з лона сього польського громадянства, яке готовило ся до нового оружного повстання,—заявити про своє неспочуття справі. Тут і докори в зрадї, і осуджування „страхополоства“,—усе, що має таку силу над юними умами. Але любов до справжнього пригнобленого народу, бажання задовольнити його реальним потребам—перемогли. Молоді українські громадяне не зупинили ся перед розривом з усім, що вязало їх од юних днів

узами крові, дружби, всього оточення і виховання і пішли тим шляхом, куди їх кликало сумління, знаючи, що на їх падуть усякі докори, ганьби, доноси, переслідування... В той момент, як шляхетська Польща ще раз порвала ся була до безнадійного бою за здійснення запізвених ідеалів, вони стали на бік демократичної України і віддали свої сили на служення „народу темному, безбатченку в отчизні“. За сю службу не ждали їх ні нагороди, ні роскоші: Михальчук заплатив за неї тим, що мусів попросити ся з університетом, з перспективою наукової кар'єри і, замість катедри фільології, заняти місце за бухгалтерським пюпітром — до кінця віку.

Але се не знеохотило його ні до наукової роботи ні до громадських інтересів. І тут і там поклав він великі заслуги, працюючи тихо, мало кому звісний, перед дуже нечисленною аудиторією вибраних спеціалістів або в тісному гурті ближних товаришів-громадян, до кінця днів своїх „соблюдаючи віру“ юних літ. Вагу фільологічних праць К. П. зясував на сторінках „Л.-Н. Вістника“ д. Ніковський. Я додаю тільки, що надрукованими працями далеко не вичерпуєть ся те, що зробив для науки української мови Михальчук, досліджуючи її закони і встановляючи її місце в ряді споріднених слов'янських мов; я певний, що спеціалісти, ознайомившись з багатою його рукописною спадщиною, знайдуть там іще не мало цінного й позиточного і використають се в інтересах української науки. Великий інтерес що до сього повинна мати переписка К. П-ча: його широке листування в наукових справах з Пипіним, Ягічем, Шахматовим. Усі вони високо цінили авторитет К. П-ча, як взагалі учений слов'янський світ. Не рідкість було скромному бухгалтерови на „товарищеському“ броварі діставати офіційльні запитання од наукових академій—то написати статю до енциклопедії, то скласти наукову програму, то висловити свою думку про те чи инше складне питання. Менше всього відомий був К. П. в широких кругах українського громадянства, яке тільки після його смерті, як звичайно, довідало ся, яку втрату понесло в його особі. За те на тих окремих людей, кому приходило ся познайомитись з К. П., він робив чаруюче вражіння, і в їх пам'яті його образ—я певен—не зітреть ся ніколи.

Громадськими справами живо інтересував ся К. П. до самих останніх днів,—мало сказати інтересував ся: він переживав надзвичайно глибоко все, що траплялось радісного чи сумного в нашому житю. Пам'ятаю, як запалив ся, як зворушив ся він, коли прочитав про криваву бійку українських студентів з вшехполяками у Львівському університеті. „Знаєте, казав він мені тоді, до такого довели, що я сам готовий іти і ставати там поруч з ними на барикадах і бити ся, бо нема иншого рятунку; що будеш з розбійником, з напастником робити! Якими инак-

шими аргументами до його промовляти"! В устах—семидесятилітньої людини се не звучало тільки гарною але порожньою фразою. Се був крик душі, яка вщерть налита була любов'ю до рідної справи і яка боліла кожним її, хоча б і найменшим, болем.

Памятаю, як тішив ся К. П., коли явили ся нові, молоді представники української ідеї серед шляхти на Правобережній Україні, як захопив ся книжкою В. Липинського „Szlachta na Ukrainie“, добув її кілька примірників, розсилав знайомим, і був дуже радий, коли до його завітав сам автор. Він був ретельним читачем „Przeglądu Krajowego“, у виданню котрого бачив продовження традиційного ідейного руху серед спольщеної інтелігенції на Правобережжю, руху, що виявляв ся на протязі всього XIX століття і мав певні заслуги перед українством, напевно до його чимало талановитих і видатних людей.

За українським житем К. П. цильно стежив останні роки по „Раді“, уважно перечитуючи її статі й звістки. Останній день життя він читав „Раду“ і за сим читанням тихо заснув на віки—з українською газетою в руках.

Над труною К. П-ча не було ніяких промов. Тільки панотець парафіяльної церкви сказав під час жалібної одправи невеличке слово, підкреслюючи, що Бог послав його старому парафіянину праведну кончину в такий великий день (К. П. упокоїв ся на перший день Великодних свят) за його добре відношення і повагу до духовенства. І сторонньому могло здати ся, що се ховають не видатного вченого, не заслуженого діяча рідного краю, а якого кушця „благодотворителя“, що якось особливо „шанував духовенство“. Але панотець сказав правду; її треба тільки поширити: К. П. до кожної людини ставив ся прихильно і доброзичливо; се був гуманіст в кращому розумінню слова і джентельмен, який заховав коректність у відносинах до всіх, і в тім числі до ідейних ворогів своїх (особистих напевно в його не було), шануючи кожную щиру думку і переконання. Кругом себе він розливав особливе тепло високо-культурної атмосфери вищих інтересів і думок; все буденне, все низьке й брудне проходило повз його, не пристаючи до його. Ми можемо справедливо пишатись, що наш рух, наші ідейні стремління мали такого представника, яким був покійний К. П. Михальчук.

АН. НІКОВСЬКИЙ.

К. Михальчук як фільольог.

II 5).

Коли К. Михальчук писав свою першу і велику фільольогічну працю для VII тома „Трудовъ статистическо-этнографической экспедиции въ Юго-Западный край“, тоді наука словянської фільольогії стояла багато нижче, ніж через 20 років, за які появили ся результати праць Ягіча, Потебні, Соболевського, Шахматова і иньших видатних словянських лінгвістів. Додати треба, що молодий український учений мусів жити у зовсім несприятливих для наукових студій умовах, що видно хоч би з того, що друга з ряду його праць, тай то більше публіцистична („Открытое письмо къ А. Пыпину“) писала ся через 14 років після першої. Отже такий великий інтервал мав би зле відбитись і на методі і на ерудиції ученого.

Одначе датована 1893 роком рецензія ²⁾ на начерк української діалектології А. Соболевського ³⁾ показала, що К. Михальчук весь час був у курсі нових дослідів і разом з кращими вченими зробив великий поступ як у методі і його теорії, так у загальних поглядах на органічні явища мови, так і в історії звуків української мови. Разом з тим показало ся, що начерк звуків і історії української мови в VII томі „Трудовъ“ зовсім не застарів ся і не повинен піти в архив, бо в порівнянню з тогочасною наукою він був значним кроком уперед і його принципи, поділ і висновки знайшли пізнійше тільки потвердження, хіба що в иньших точнійших формулах.

Не треба забувати, що відомий російський історик мови і діалектолог О. Соболевський, як я вище розповідав, був другим автором-відродителем погодинської гіпотези про неукраїнський склад людности Наддніпрянщини часів Київської держави, а по переконанням своїм — найлагіднійше сказати — „общероссомъ“, яким лишив ся і доси, стоячи на ґрунті національної і всякої иньшої єдности „русского народа“. До речі сказати, — О. Соболевський допускаєть ся часом, а то і часто, в своїх писаннях помилок, недоглядів і непорозумінь, досить тенденційно укладає свої загальні праці в напрямі тої „общерусскости“, а також

¹⁾ Початок див. кн. IV.

²⁾ „Къ южно-русской діалектології“, „Кіев. Стар.“ 1893 р. кн. 9 і окремо 35 ст. 8^о.

³⁾ А. Н. Соболевскій. „Очеркъ русской діалектології. III. Малорусское нарѣчіе“. „Живая Старина“ 1892 р. і окремо.

слабує на науковий консерватизм у межах переважно своїх власних праць і дослідів, неохоче приймаючи здобутки інших видатних працівників словянознавства і подекуди глухо, подекуди одверто полемізуючи з ними. Знаючи се все, не легко в оцінці діяльності О. Соболевського стати на цілком об'єктивну позицію і з олімпійським спокоєм розглядати його писання, тим більше, що і сам О. Соболевський вельми уїдливи́й і упертий полеміст, якому зовсім не бракує в наукових розвідках полемічного перцю і тенденційности. Досить для прикладу згадати про полеміку між О. Соболевським і А. Кримським над старою київською говіркою, щоб вірити, що в розмові з О. Соболевським не легко дотримати цілком спокійного тону.

Однак К. Михальчук у своїй рецензії на начерк української діалектології О. Соболевського виявляє найвищий ступінь об'єктивности і джентельменства. Почати хіба що з того, що О. Соболевський не прийняв того поділу української мови на три наріччя, що зробив К. Михальчук у VII томі „Трудовъ“, а провів і обґрунтував поділ на дві групи — північно-українську і південно-українську. К. Михальчук приймає сей поділ, зауваживши, що він сам свій колишній поділ провів на основі морфологічних прикмет, але й самостійно обґрунтовує сей новий поділ екскурсами в етнографічний склад старих українських племен (з чим уже О. Соболевський не міг би згодитись). На думку К. Михальчука племена-предки можна поділити на дві групи — північно-східну і південно-західну. „Першу склали, певне, Поляне (київської і переяславської земель) з Деревлянами. Сіверяне і Дреговичі, мабуть, належали вже до типу перехідного між південно-русами і північно-русами (себ то Радимичами, Вятчичами, Кривичами і Словінами). Другу галузь склали Дуліби (Волинської землі) і Хорвати (галицької). Уличі і Тверці (Пониззе—пізнійше Поділле) були, мабуть, переходним звеном між сими двома головними вітками старого українського племені“¹⁾.

Що до власне-української говірки, що поклала основу нашій літературній мові, то її виводить К. Михальчук від старої полянсько-деревлянської мови, на яку з XIII—XIV століть сильно впливали говірки Волині і Поділля, почасти і Галичини. Окрім наукової теорії що до складу та долі північно-східного українського наріччя та впливу на нього південно-західних діалектичних груп, маємо тут також і признанне участі багатьох українських говірок в складанню тої, яка зробила ся основою літературної мови. Факт для нас вельми цінний і життєвий з того боку, що маємо такий сильний аргумент за загально-українське по-

¹⁾ Къ южно-русской діалектологін. Стор. 8—9.

ходження, а значить тепер і поширення сучасної літературної мови. А ще більше він зміцнюється увагою К. Михальчука, що ся власне „українська“ говірка (мова Наддніпрянщини) переважила в галицькій літературі та має там навіть офіційне значіння ¹⁾.

Висновки К. Михальчука що до асиміляційного впливу південно-західних українських мовних груп на північно-східні (фрагменти їх тепер—поліські говірки) та морфологічної спільності теперішніх південних говірок з північними, котра являється відгомном старої морфологічної будови, сї висновки здають ся академікови О. Шахматову „найціннішим узагальненням в області вивчення української мови і разом з тим єдиним науковим рішенням тих непорозумінь, котрі навели М. Погодина і його наслідувачів на теорію про немалоруську народність полян“ ²⁾. Що ж до особистих кваліфікацій на адресу К. Михальчука, то ми знаходимо ось які слова О. Шахматова: „Рецензія К. Михальчука, що заявила ся в „Кіевской Старині“ за 1893 рік, свідчить про надзвичайну безсторонність і високу об'єктивність її автора“. І справді, К. Михальчук, погодившись з деякими поглядами О. Соболевського, а разом з тим зробивши багато цінних екскурсів і висловивши чимало уваг до історії мови, признав, що О. Соболевський заслужений і видатний учений і що ся його праця з української діалектології має бути великим корисним придбанням в науці язикознавства.

Не переказуючи иньших подробиць сеї не менше цінної, як і рецензована праця, статті К. Михальчука, слід ще відзначити те, що говорив покійний наш учений про словарний матеріал української мови. Досить поширена думка, а її повторив і О. Соболевський, про значну домішку польонізмів в українській мові, особливо в її західних говірках. На се К. Михальчук при кінці своєї рецензії каже: „Польська літературна мова, що повстала на основі малопольської говірки, сусідньої з українськими говірками, з самого початку прийняла чимало українізмів. Потім у буденну і літературну мову Поляків і спольщених Українців південно-західного краю і Галичини весь час протягом кількох століть входили місцеві слова, які тепер приймають иноді, в деякій своїй частині, за польські через те тільки, що слів сих нема в иньших руських наріччях. Тимчасом багато з сих слів, як місцеві провінціалізми, навіть мало зрозумілі для корінних Поляків; через що вже були сироби з боку останніх збирати і пояснювати найменше зрозумілі з сих слів“ ³⁾. І справді, в статті „Поляки Юго западного Края“ в

¹⁾ Ibidem, ст. 11.

²⁾ „Украинская жизнь“, 1914 р. кн. IV. „Памяти К. Михальчука“ О. Шахматова, ст. 10.

³⁾ „Къ южнорус.-діалектол.“ Ст. 34—35.

першим випуску VII тому „Трудовъ“ маємо витяги К. Михальчука словника проф. А. Кремера (вид. в Кракові 1870 р.—„Słownik prowincjonalizmów“), в яких можна нарахувати до 500 слів українських, позичених Поляками в недавні часи.

Таким чином бачимо, що навіть звичайна рецензія свідчить про К. Михальчука як про видатного вченого, містить в собі найцінніші висновки та має ознаки високої об'єктивності, по признанню ак. О. Шахматова.

Коли К. Михальчукові доводилося писати розвідки з історії мови, то і тут він здебільшого виступав, як діалектолог, основуючи і звязуючи історичні дослідження з аргументами, взятими з живої мови. Солидне знання українських говірок дало змогу йому ще на початку 70-х років висловити ряд дотепних міркувань про етнографічний склад і поділ старих українських племен і теперішніх їхніх нащадків, і це знання завжди було у нього свіжим і що-разу збагаченим новими матеріалами і спостереженнями. Мало писавши на теми з історії мови виявив однак і тут окрім широкої діалектологічної ерудиції також надзвичайну обережність та викінченість методу. Для прикладу можна взяти статтю „Филологическое недоразумѣніе“¹⁾, написану з приводу розвідки проф. А. Кримського про форми номінатива множини прикметників на *оє*²⁾. А. Кримський, побачивши в однім етнографічному збірникові випадки закінчення номінатива множини прикметників на—*оє* і, знайшовши аналогічні приклади в пам'ятках, пропонував на основі цих форм виводити закінчення в „добрі коні“, „лихі жінки“, „жовті чоботи“ і т. ин. з форми на—*оє* себ то *оѣ*, в якому *ѣ* звичайно перейшло в *і*, а *о* змінилося в *і* подібно до зміни *товѣ* в *тівѣ*, *товю* в *тію*. Таким чином знаходилася оригінальна праукраїнська форма закінчення номінатива прикметників, відмінна від великоруської і приваблива для тих, хто цінить всяку оригінальну прикмету української мови.

К. Михальчук у своїй статті на основі діалектів каже, що північно українські говірки справді мають приклади такого закінчення, але тільки окремі, дуже нечисленні. В пісенних прикладах се закінчення на—*оє*—

Да бѣгутъ кинѣ всѣо уланское

Не пють води да Дунайское—

може дуже легко з'являти ся під впливом рими з генетивом однини (Дунайское—звич. укр.—*ої*), а в більшості прикладів маємо *иє* та *иї*. Подільсько-українські говірки мають *иї* (білії, чорнії), але здебільшого—білії, чорнії, білі, чорні.

Розглянувши всі випадки закінчення на—*оє* в пам'ятках, викор-

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1896 р. кн. IV.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1896, кн. I.

станих А. Кримським, К. Михальчук пояснює їх здебільшого хибно витолкуваними формами генетива однини, і робить такі висновки: 1) в пам'ятках і в живій мові сі закінчення взагалі дуже нечасто трапляються, 2) більшість прикладів можна розуміти як закінчення інших відмінків (гремота Сигизмунта II Августу, наказ Барабаша 1617 р.), 3) завжди штучного походження, під впливом польської мови (інтермедії Гаватовича 1619 р.), під впливом рими, механічної аналогії і т. и.

Ся розвідка проф. А. Кримського дала нагоду К. Михальчукови докладно вяснити форми номінатива множини прикметників, які цілком зійшли ся в українській мові з формами акузатива множини (маємо гострі коси, долота здатні до роботи—акузатив, і отсі ножі тупі—номінатив). Далі автор докладно простежив походження, старі форми і їх основу в індоєвропейській мові та паралелі в інших словянських. Історичний процес переходу старого закінчення прикметників на *ыѣ* під впливом регресивної асиміляції та стягнення має бути такий: *бѣлыѣ* > (дало, перейшло в) *білыі* > *біліі* > *білі* або в інших говірках *білі*, *біли*... Окрім того в тому гіпотетичному—*оѣ* нема зовсім умовин для переходу *о* в *і*, бо нема закритого складу, в якому впали б *ъ*, *ь*, *и*.

Характеристичний для методу і обережності К. Михальчука кінцевий уступ сеї статті, яку автор з приводу закінчення одного „якогось“ відмінка—сказали б наші доморослі лінгвісти—так розтягнув у цілу розвідку:

„В справі вивчення української мови та її історії не вважаючи на солідні праці кращих наших лінгвістів, якось зробило ся звичаєм досить легковажно ставитись до постановки і рішення найбільше річевих питань і часто при сьому вживати методів вельми некритичних, недисциплінованих. Се явище сприяло придбанню нашою філологічною літературою і нашими відомостями про рідну мову не одного вже філологічного мифу. Од сього чудного, аж дуже закоріненого у нас звичаю, як і од викликаних ним філологічних мифів, час би нам нарешті хоч по трохи визволитись, щоб у справі нашої філології стати на той правдивий філологічний шлях дослідів, яким уже пішла наша історична наука, що теж колись не визначалась особливим критицизмом методів“¹⁾. Зрештою на помилку А. Кримського, ученого як талановитого так досвідченого, К. Михальчук дивить ся як на філологічне непорозуміння, але ширшій нашій публичности сеї заповіт треба пам'ятати вні, присно і во віки...

Після сеї статті знов бачимо довгий антракт, аж поки нова невідклична потреба не примусила К. Михальчука обізвати ся розвідкою

¹⁾ „Кієв. Стар.“ 1896, кн. IV, ст. 123.

на тему: „Что такое малорусская рѣчь?“¹⁾ Т. Флоринський умістив в 18 томі словника Брокгауза і Ефрона статтю п. з. „Малорусское нарѣчіе“, а проф. Буліч надрукував в „Кіевс. Универс. Изв.“ рецензію на статтю Івана Франка на чеській мові про українську літературу.

Перший і другий в одно доводили, що українську мову ні в яким разі язиком назвати не можна, а тільки нарічем. З сих теорій тільки одно ясно: язик є щось самостійне, наріче—несамостійне.

Проти сього К. Михальчук розвиває свою теорію мови і нарічя. Буліч і Флоринський не визначили прикмет самостійности мови, трохи зачепили квалітативні відмінности її, а квантитативних, функціональних не розглянули.

Реальне істнуванне зо всіх лінгвістичних одиниць мають тільки останні в генетичнім ряді—говірки, „бо ними тільки й говорять в даннім людським осередку“.

А иньші одиниці генетичної класифікації піднаріче, наріче, мова, язик—се все неконкретні явища, се все абстракції. „Самостійна мова“ і „несамостійне наріче“—се наукові фікції, утворені шляхом порівняння й систематизації спільних прикмет скількох говірок. Таким чином з сих абстрактних язикових одиниць справді мають найбільше самостійности, відрубности, скажемо, індоевропейська (гіпотетична теоретично збудована порівнавчим язикознавством) мова поруч з „семітичною мовою“; менше самостійности мають „прасловянська“ і „пралитовська“, ще менше—східньословянська і західньословянська, ще менше українська і словацька і т. далі, нарешті найменша самостійність квалітативна (що до якости), але за те найбільша самостійність що до кількості (квантитативна) якої небудь говірки.

Одначе Словянин, чуючи французьку мову, зовсім не почувает, що словянська і французька мови мають спільного предка. Литовець і Словянин хіба що освічені помітять якісь спільні риси. Чех і Великорос вже дещо почувють спільного у своїх мовах. Чех і Поляк ще більше, Українець і Великорос ще більше. А Поліщук, Галичанин і Полтавець, відчуваючи діалектичні ріжниці в своїй мові, помітять одначе відрубність їхньої мови від великоруської,—от же можна говорити про одну спільну руську мову, але ся спільність добуваєть ся абстракцією, якій не відповідає живе почутте спільности і схожости, щоб легко було одній людині порозумівати ся з другою. Проти сих абстрактних прикмет ставить Михальчук живі індивідуальні прикмети говірок, витворені довгим спільним житем носителів сих язикових одиниць. Сї прикмети станов-

¹⁾ „Кіевс. Ст.“ 1899, кн. VIII; окремо ст. 61, 80.

лять в сумі наріче чи мову—се все одно, як називати, і виявляють ся вони в тому, що кожне наріче—

1) має певний склад слів і форм свого предка, перероблених на свій вшталт з лексичного, синтаксичного і граматичного боку;

2) змінє старі, прийняті як спадщина, звуки на своєрідну статичну і динамічну фонетику;

3) Витворює цілком самостійні явища в словнику, в синтаксисі, формах і звуках;

4) надає особливих суб'єктивних нюансів значінню живої мови; витворює специфічні і характеристичні явища стиля мови, виявляючі таким чином свою вдачу і темперамент.

Таким чином первістною, основною і неподільною язиковою одиницею являеть ся говірка.

Що до наріча, то се єсть явище секундарне, продукт еволюційного розвитку, розділу говірки на групи нових діалектів.

Культурні чи літературні мови походять звичайно з одної живої говірки в своїй основі, потім асимілюють, пристосовують иньші говірки з споріднених діалектів.

Вороги української літературної мови посилають ся, звичайно, на те, що такі видатні знавці словянських мов, як Ягіч, Потєбня, Шахматов вважають великоруську, українську і білоруську мови нарічами одної мови „русской“, що вони датують поділ сеї мови на наріча вже в історичний період, перед часами старої Київської держави. Одначе се зовсім не має значити, що окремі говірки сеї єдиної руської мови уявляють собою повну конкретну та індивідуальну тожсамість. Абстрактної єдності східно-словянських мов К. Михальчук не відкидає, і се треба пам'ятати нашим де яким патріотам, яких самі слова „русскій языкъ“ та „язикова єдність“ доводять до найвищого патріотичного роздратовання і вергання громів на українських „общеруссовъ“. Анальоґічну єдність бачимо між мовами західно-словянської групи, де польська чеська і словацька мови обєднують ся певними фонетичними і морфолоґічними привметами. Отже, коли не підставляти під термін „руський язык“ якогось иньшого, окрім наукового та історичного, змісту, то нічого страшного в йому нема для національної самостійности українського народу, тає само, як нічого відрядного для русифікаторських тенденцій „патріотичних“ учених, котрі в слові „русскій“ хочуть бачити виключно великоруський зміст.

Розглянувши і збивши докази супротивників існування української літературної мови складним і поважним арсеналом наукових аргументів, К. Михальчук у своїй статті дав характеристику індивідуальности українського народу в звязку з його мовою і вказав на жит-

теві основи її розвитку. Ся стаття—менше спеціальна, ніж иньші розвідки покойного ученого, цінна логічною будовою і багата на наукові аргументи, факти і порівняння—була б тепер в перекладі на українську мову в пригоді багатьом нашим як неофітам, так і інтелігентним читачам, що цікавлять ся теорією літературної мови і становищем української мови в ряді иньших европейських, особливо словянських мов. Що К. Михальчук помер не доцінений і мало відомий ширшій українській громаді, одно, через спеціальний характер своїх розвідок і невелике число їх, друге—через малу і випадкову фільологічну освіту нашої публичности, то ся стаття, приступна і для не-фаховців у фільології, була б джерелом знайомства з методою та ерудицією К. Михальчука, а також і користною книжкою в руках українського читача.

Слід ще згадати про невеличку статейку „Къ вопросу объ отвердѣніи слоговъ въ малорусскомъ“¹⁾, згадати для того, щоб потвердити висловлену висше думку про випадковий характер писання наукових творів. Се власне приватний лист до проф. В. Богородицького, написаний з приводу де-яких думок в його „Очерках по языковѣдѣнію и русскому языку“ (1901). Лист сей показав ся В. Богородицькому настільки цінним, що він частину його видрукував в „Универс Изв“. Се, на мою думку, дуже яскраво характеризує як ерудицію К. Михальчука, так і ті несприятливі обставини, що не давали йому змоги виключно займатися наукою, а примусили більше як 40 років сидіти над гробом. Про основне явище української мови, що дуже різко різнити її від иньших „руських“, про ствердження складів в українській мові—висловлює К. Михальчук скілька цінних думок, які дозволяють початки сього процесу ствердження віднести на ранню добу існування української мови, а значить і датувати „розділення руських наріч“ ранійше, ніж се роблять звичайно російські учені.

Перша наукова фільологічна розвідка К. Михальчука на українській мові появила ся в 1908 році, коли молоде Українське Наукове Товариство в Києві починало свою роботу і випустило II книгу „Записок“. Одначе і ся розвідка була спочатку тільки листом до редакції „Кіевск. Стар.“ в 1902 році, а побачила світ як ширша стаття аж в р. 1908-ім. „Переглядівши сим разом отсю мою роботу—писав у примітці автор²⁾—я не можу потаїти, що для поважного наукового видання вона вимагала б ще де-яких додатків, поправок та перерібок, котрих, еднак-же, на жаль, не можу зараз зробити :з браку у мене потрібного для сього часу. Найбарзї-ж прикро, що з сеї власне причини, не маю навіть змоги

¹⁾ „Казанскія Универс. извѣстія“ і окремо ст. 7“.

²⁾ „Записки Укр. Наук. Т ва“, кн. II, 1908, „До правопису де-яких форм „мякої деклінації“ в українській мові.

використати для своєї статті даних з „Української граматики“ професора А. Кримського та ласкаве теж доручені мені діалектологічні матеріали“... І тут не втерпів обережний і благородно нерішучий учений, щоб не висловити надію, що згодом пощастить йому поробити до статті належні додатки та поправки. Знаючи звичайну для нього скромність, можемо наперед не згодити ся з низькою кваліфікацією статті самого автора: стаття, як звичайно, має багато діалектологічного матеріалу, викінчений плян і солідну аргументацію.

Нарешті остання праця К. Михальчука—се вельми потрібна для нашого часу „Програма до збирання діалектичних одмін української мови“ у виданню Українського Наукового Товариства складена спільно з пр.-доц. Є. Тимченком, у виданню Академії Наук—спільно з проф. А. Кримським. Року 1897-го Академія Наук пропонувала К. Михальчукові скласти програму до збирання діалектичних одмін української мови. Значну частину праці уклав покійний, але занедужав і не міг її докінчити. Програма лишилась необробленою і за згодою К. Михальчука була передана проф. А. Кримському. Так само довело ся докінчувати сю роботу і Є. Тимченкові. В редакції К. Михальчука програма мала в собі: 1) передмову, де містили ся загальні відомости про територію української мови і говірок та поради що до користування програмою при записах і способи означення звуків, 2) відділ фонетичний: звуки голосові та суголоси і 3) питання про наголоси—відділ акцентологічний. На долю д. Є. Тимченка припала нелегка робота уложити решту програми: відділ формування слів, деклінації, конюгації, складні та словника. Ся праця К. Михальчука певно найдовше лишить ся нагадом про покійного, бо інтерес до вивчення і записування діалектологічних матеріалів тепер збільшуєть ся і має очевидно ще збільшитись в звязку з національним зростом і розвитком нашого громадянства.

Такою показуєть ся в короткім огляді наукова спадщина К. Михальчука, і я умісне переказував зміст його праць, щоб український інтелігент з ширшої публичности мав собі де-які відомости про те, де слід при потребі шукати доброго і коштовного наукового джерела для знання чи для методів вивчення нашої мови. Окрім того в світлі сих об'єктивних, часом вузько-фахових, праць подекуди виступає і глибока симпатична вдача покійного, як ученого і людини.

ПЕТРО СТАХ.

З весняних настроїв.

На світанню.

Я знов саїтний... Смук мій
Заснув, знеможений блуканнем,
В душі моїй.
Як пусто скрізь перед світаннєм!
І тільки крок мій запізнїлий
Бульвар трівожить опустїлий
Та серце піснею-риданнем
Заснулий будить сум—
На муки й глум...
Зо мною плаче хтось?.. Ах, ні!
В гущавинї старого саду,
В німих пустелях,
Свою досвітню серенаду
Свій гимн весні
Видзвонює в чарівних трелях
Спївець кохання.
Нїхто не слуха... Тільки я
Свої утриманї ридання
Вплїтаю в трелї соловя...
Я кличу знов загублену весну,
Я ятру знов крїваву рану,
І молодість свою кохану
Благословляю і клену:
Немає сил мовчать,
Утримать серце, щастем пяне!..
Хвилини йдуть...
Гей час кінчать!
Небавом місто хижє встане—
І спїви щастя, мук, любови
Заглушить гамір ярмарковий...
.....
Ось він іде наш вартовий:
— „Ідїть вже спати! Сором, пане,—
Ви пяні!“—Я? О, Боже крий!..
Не я, мій кате,—серце пяне...

О. КАРАШКЕВИЧ.

Царівна та царевич з Казки.

За приходом весни гори ожили.

Закутане сніговою габою верхогірє віддихнуло сном, розкрило ся і розвернуло ся до сонця, втягаючи в себе кожен його промінчик, немов знесилена любощами жінка, вічно жадібна обнови своїх сил і вроди. Дні плили, а верховина сповняла ся шумом, і від сочистих левад надрічних, аж до мрійних верхів прислонених блідим серпанком із мраки, день за днем, що-раз вище і вище зодягала ся морогами і листем.

Відтак прийшли дні розцвіту. З безодні блакиту кидало сонце снопами золота, а зеленим морем розвитого гилля плив легіт і піднімав до орлиних висот дих живиці і запах розцвілих базьок.

А тихомирними, благословеними ночами над верховиною тремтіли зорі іскрометні. Від того надземного блиску загоріли ся і жевріли левадами намиста пречистих рос. Осяйна течія місячного сяйва змагала ся з юрбами тіней, а задумчивих плес свічада блистіли пишнobarвною ряскою. Темний бір ставав ся завороженим храмом сповненим із споконвіку пільмою і таємністю. В сутінні неvistеженої печери прокинув ся лісовий цар. Примшений віковичним мохом й увінчаний вічно-живими гілками кедрини, добув ся він із неприступних нетрів та дряговиння. Переміг дрімоту, віддихнув повною грудю й овіяний подихом землі затрубив грімко в чарівний ріг, аж гомін пішов далекими землями, накликаючи лісовиків на пир. Лунає його заклик незвіданою далечю, хвилює віти, а ліс розглядаєть ся стоголосим посміхом і реготом. Напрочуд гарні лісові дівчата хвилюють ся вюнко розгульним танком, піймають в сутінній гущині стяжки промінного сяйва і вплітають його зі сміхом у свої буйні коси.

І знову тихо.

Світ знову німіє, а майська ніч тче з світла і тіней пишнobarвну мережанку. І сіє чари.

Замовкнув ліс. Зітхнув і задумав ся.

А серед тої погоди і мовчання з пропастих долів буденщини рветь ся до піднебесних вершин стогін життя й окрилена людська туга. Від того над безоднею зриваєть ся шум сосон, неначеб стадо орлів затріпотало крильми. За хвилю він розвіяв ся, а плюскіт ручаїв і колихання дерев злили ся в тиховійну колисанку.

Тоді химерний вітер-буркотун торкнув її своїм крилом, і вона впала над гірськими хатами під лісом.

В одній з тих саїтних хат, одинокий її мешкаець, що був учителем у тому селі, саме що покінчив якусь писанину і загасив світло. Опісля відчинив вікно і сів при нім.

Чужий сим сторонам, а прийшов до тих осель у слід за якимсь самосійним і нерозгаданим відгуком, що від самого дитинства таїв ся в його груди і закликав і гнав у далечінь. В його очах пробивало ся щось безталанно-бурлацьке, що хвилювало його груди, нівечило всі замисли житеві і гнало геть від людської голоти і буденного душогубства. На сих горах узрів він проблиск спокою. Сягаючи за ним, загнав ся в ті затишні простори. Поселив ся в тім пустиннім закутку і відчував жите, як той, що бачив власний дім у пожежі, стояв уже в завірюху на роздоріжжю, а тепер допав ся захистного даху і має доволі часу, щоб глядіти то в минувшину, то в блакить і ткати спогади.

Затопив ся зразу в супокою до нестями. А відтак гейби пробудив ся і забажав із відрухів власної душі і того клекоту в долі, із тої тиші, з того первісного житя, що плило кругом його, із своїх минувших страждань та турбот, з дійсности і з того, що здавало ся,—сотворити твір, який став би згадкою його свідомого болю і рвав би на верхи. А коли усвідомив собі сю гадку, обняв зором сучасність і пережив погасле наново в тямці. Поволи з того повставав дуже правдивий твір, дуже сумної краси. З румовищ колишнього переживання, дружби зі світом і тернових слідів на душі повставав в обнови блискучий храм мрії з колюндами й святаю святих для душ втомлених мандрівкою. Напував тим душу, а перетравлене, перегоріле відкидав, як зайву жужіль. Із бездоріжної темряви і хитання повертав в одрадоности духа соняшною дорогою. Творив і забував про весь світ.

Так минали дні і пори року.

А коли прийшла зима, під його вікна підкрала ся темна ніч, як злодій. Зашкрептала кігтем до скла і завила неситим вітром. І сполошила радість. В такі ночі снила ся йому соняшна заграва і запашний віддих ліса.

Так діждав ся весни. Принесла йому оксамитний повів леготу, і своєю метушнею, своїм переливом соків нагадала йому молодість. Влила притім в його ество де-що з несупокійного елементу вод і вітра. І мусів відчиняти вікна.

Так і нині.

Відчинив вікно і задивив ся. З-за хмари вплив місяць і хлюп-

нув на нього опалевою струєю сяйва. З цілої околиці плив плюскіт ручаїв і шепіт лісів. А він заслухав ся і забув ся.

І здавало ся йому, що чує вічну пісню про сумерк одної днини в вічності. Майська ніч поїла його своїми любощами, а він спер голову на руки і снів на яві.

А за той час в його душі пробуджали ся несповнені і давно відкинені замисли, мрії його і сподівання, і повставали, як юрба зворохоблених рабів.

Серед гармонії природи відчинила ся його душа, як медоцвітний келих розтулений до сонця. Се немов на душі розсунула ся завеса чорних хмар і виймали з-за неї непомітно а тихо в сутінь майської ночі найбільш таємні і жахливі жителі душі—нездійснені сні про щастє. З темних глибоких закутків душі виходили вони чорною юрбою, немов ряди засохлих хмурих аскетів, ворожих сонцю і сміхови. Вони йшли на левади залиті сяйвом, гасили його проміння, гасили ожерелля рос і прислонювали чари країни. Вони чимраз то могутніли, набирали яснійшої барви, впивали в себе кожний віддих природи.

І ставало на душі людини сумно і важко. Її очі бачили вже лиш ніч і безлюдну пустку, а в серці своїм почувала вона теж самотність і невпинну тугу, яка квиліла за кимсь, хто виповнив би їй пустку днів, хто огрів би її своїм усміхом.

І ось із суміші збурених почувань, гнітючих думок і гірких споминів, виринала вона.

Се було могутне й ясне почування, що мов промінь виривало ся на волю і переткало в мить золотою стрічкою цілу тканину задуми самотного чоловіка. Викохана його уявою виринала вона, немов чудовий прозорий фантом, зроджений з туги і в самотині. Вона біліла, як білі квіти в півсумерці. Вона чимраз виразнійше прибирала подобу людського, жіночого тіла і ставала з провалля майже живою. Вона стояла так хвильку перед зором його душі, немов одна з тих добре знайомих, чистих постатей з Казки, які навідують в снах добрих, заплаканих дітей, задуманих, знедолених людей і цілують їх очі. Опісля стала меркнути, меркнути, стала ся подібною до маленької погасаючої зірки і розтаяла звільна в тихому просторі.

А коли згасла, розплакала ся його душа, як дитина.

Вдивив ся в долину, але стрів там тільки ніч. Глянув у гору, але в обличю зір, вічної тайни і тиші зняв його серце такий жах, що звернув очі мерщій до долу. Отже замкнув їх і затулив

обличчє руками. І здало ся йому на хвилю, що знову бачить ясний привид.

Був безсильний і не годен був ворухнути ся з місця. Довкруги його розколихала ся тиша німими дзвонами. По небу, засіяним зорями, блукали клуби хмар. А відтак розвіяли ся.

На небі зорі, а на долах тиша.

Безлюдними стежками дріботить дрібно щастє,—боса малесенька дитина. В рученятах держить долю, чудову цяцьку. Хоче її комусь дати. Але нема нікого.

Самотний учитель не спить. Він сидить біля вікна, а його душа на розмові з собою. З тих слів мережаєть ся казка, співають ся пісні. Але чути їх і розуміти лиш зорям на небі.

І ось він у думці переступає за грані сну. Перейшов дійсність і станув у воріт казки. Застукав і ждав.

І відчинили ся йому ворота.

І він пішов за власним серцем. Хтось ніжний а любий обіймив його обіруч й поніс далеко, високо.

Він сам зі собою на розмові. Уста його мовчать, але серце каже:

„Вимріяв я собі тебе, як царівну з казки.

Я стрінув тебе в тихому гаю серед квітів і голубів.

Від чудових, чудових твоїх кіс падало промінне, а з твоїх дрібних уст вилітали слова, як пісня, і усміх, як квіти.

Де ступили твої ноги, там моріг постелив ся.

А де залетів твій погляд, там тріскав брость-листок і розвивав ся буйно.

Як ти йшла, то схиляло ся до тебе гилле й цілувало тебе. І всміхало ся до тебе сонце.

Навкруги весна.

З стадом лебедів пливла ти по зелених водах зачарованого озера чайкою, що як лушпинка з горіха.

Як склониш головку—

Гай співає колисанку—

Пави віють тихо віяльцями крил своїх—

Дзвонять на дні озера водянні дзвони—

Ворушать звуком колюмни вод і тихо, тихесенько колишуть твою чайку—лушпинку.

Як заснеш, прибивають її лебеді до тиховодого берега.

Тоді з лісової гущавини виходить гурт добрих карликів.

Беруть вони тебе ніжно на свої дбайливі руки,

Стелять тобі ложе з дрібного моху й чебрянку,

Кладуть тебе сонну на нього,

Вклоняють ся.

Дотикають довжезними конопляними бородами землі.

Й відходять на пальцях.

А тоді заростають тебе живоплоти з рож, а між ними роздзвонюють соловейки роздзвінні пісні.

Тиха нічка кладе на твою ясну голівку зоряний вінок мрій і цілує тебе в очі пестливим леготом...

З тих слів мережаєть ся казка, співають ся пісні. Та чути їх і розуміти лиш зорям на небі.

На небі зорі, а на долах тиша.

В завороженім гаю, за живоплотами рож чути легкий сонний віддих білої царівни лебедів і карликів. Ворота королівства снів уже зачинені, і сон малої царівни спокійний.

А стужений за нею царевич, син далекої, хмурої країни, побитий вихрами й невгодами, блукає знову в пітьмі. Чоло його високе й горде, риси його шляхетні з роду, серце його сміливе і благородне. Одяг його з золотоцвіту.

Сон його з туги не береть ся.

Поки ніч, поки казка, поки мрія—він її бачить, він з нею, вона його.

А прийде день, прийде дійсність—мрія зникає. Золотоцвіт його одежі блідне і гасне; серце його сповняєть ся отрутою; а на обличчю його, на гордому чолі в погляді являєть ся з сонцем вираз утоми й нудьги. Тоді з пишного, вродливого царевича остаєть ся лише тінь. З гордого царевича стаєть ся самотний учитель.

І не витає він сонця.

Сонце несе жите і розцвіт. Воно огріває віддих усеї природи і підіймає кожную квітку, кожную травинку зморожену холодом пітьми. Воно являєть ся сподіване, вимріяне, витужене. Все, що лягаючи з вечора, має на завтра мету, благає його в долі цілим своїм еством, кожним своїм віддыхом, немов німим проханням. Лишень непримирені, втомлені й ображені долею, ті, що живуть казкою, сном, для яких дійсність є нудьгою і мукою, які в житю ступають хитким, непевним кроком, ті з болем і жахом відвертають очі від сонця. Бо воно безоглядно, невмолимо вдираєть ся в усі закутки буття й виводить на очі усі людські злидні та горе. Могутні володарі, яким у сні корили ся німо цілі легіони, будять ся до нових злиднів з голодним шлунком і з ганьбою брудного лахміття. А на обличчю тих, яких на кожному кроці стрічали

в снах захват, любов і відданне, ясний байдужий промінь підчеркує найменшу зморшку і хибу вроди. І не витаєть вони сонця.

А воно ніч по ночі, однаково, як і перед віками, з'являєть ся на обрію величне, благодатне і без образи, як добра матір. Воно лине к землі притягане тугою, жадобою і несупокоем тих, що ненасичені житєм, його гіркими невдачами і марними перемогами— за ціну одної промінної хвилі відрікають ся тихомирного зоряного неба. І в хвилі, коли душа одної людини бажає безмежності сумерку і безпереривної тиші, якийсь нікчемний хрущик і незамітна билінка молить о сонце.

І сонце сходить.

Воно розбиває на верховині гнізда хмар, розгоняє туман табунами, розливаєть ся золотом по верхах і по коронах дерев, і розсипаєть ся божою ласкою на людські ниви і на людський труд.

Веселий сонячний промінь заглянув і до вікон учителя. Побув там хвильку і вистрибнув з хати.

Перескочив кілька дерев і подав ся за гори. Перейшов одну, перелетів другу і спинив ся на церкві. Ходив собі хвильку по дасі, аж попав у середину.

Влетів простісенько на якогось поважного святого і повис йому на шиї. Але святий ні моргнув. Отже веселий промінь став озирати ся, як би вирватись з тої поваги.

Вийшов вікном і вліз знову на дах. Пригорнув ся до самісенького хрестика і витанув ся тонюсенькими золотими дротиками. Нараз побачив у долині якийсь дім з великими, ясними вікнами. Се був дім священника. У вікні сего дому стояла молода дівчина.

Сонячний промінчик відбив ся прудко від золотого хрестика і влетів острою стрілкою прямо на груди дівчини. ;

Глянув їй в личко. Була гарна.

Діткнув ся уст. Усміхнула ся.

Заблудив в її волосся і розсипав ся в нїм золотим пилом.

За ним прилетіло багато других проміннів і пестили ся з дівчиною.

За проміннем злетіли дрібні полохливі пташенята і буркутливі голуби, такі ласкаві, що летіли до рук.

Дівчина щось думала, але вони їй не дали. І вона стала сміяти ся, сміяти ся. Вихилила на сонце цілу голівку і раділа ранним світом.

За хвилю ціла долина залила ся сонцем. Земля віддихала повно і радісно.

ЛНВістник 1914 кн. V.

17

Дівчина не втерпіла і вийшла з хати.

Дерева в садку біліли ся від рясного цвіту. Їх запашний віддих насичував повітре. Від сіножаті надлітали метелики і кружляли в саді, мов одірвані яскраві пелюстки летючого цвіту. З темно-зеленого буйного морогу виглядали великі зорі нарцизів. Ніжний теплесенький легіт колихав ними, розхилив травицю і зівялі листки торічні, а з поміж них видніли несміливі кущики фіялок. Тоді й вони набирали ся сміливости і змагались піднятись вище трави.

Попри них проходила дівчина. Збирала квіти, а вони мліли на її лоні.

Сад пишав ся весною, а вона була, як царівна весни. Вона ступала легко, нечутно.

В ясноволосі коси царівни заплетений блакитний метелик. На лебединій шиї дівчини вузька низька коралів. Її личко—личко любої, радісної дитини. Погляд її прислонений двома ластівочими крильцями бровенят—погляд-оксамитного, темно-синього неба. Вона струнка, в ясній суконці, легкий, як легіт. Ходить вузькими стежками зеленої долини легко, нечутно. Розгортає свавільно рамена, розкидає білими руками. Від прудкого віддиху тремтять її повні груди, як білі квітки.

Долина пишаєть ся весною,
і біліють ся дерева в саді від рясного цвіту,
і летять метелики від сіножаті,
і виглядають з буйного морогу великі зорі нарцизів,
і ходить між ними ясноволоса дівчина, як царівна з казки.

Але весняна промінна днина бентежить душу білої царівни дивною тугою. І дух розквітлих нарцизів і безмежна блакить неба і буркотінне і перельотні веселощі метеликів впоїли її молодість, як міцний запах зїлля.

І чого тужить красуня—царівна з волосем, як золото збіжа?

Вона спирає свій погляд на обрїю, на далекій перельотній хмарці і замислюєть ся над тим. Але нема відповіді.

Вона має свою кімнату, що як гніздечко привітлива й чепурна. Вона одиначка в свого батька, його єдина, любя доня. Її молода матінка видала на світ такою гарною за ціну власного життя. Достатків в неї повно, як і друзів. Її кохають, і вона не самотна. З усіх сторін прибувають до її батька ріжні молоді і старші люди, охочі глянути на вродливу богату дівчину. Зїздять ся до неї поважні багаті добродії і безтурботні молоді джигуни. Заїздять туди і вродливі паливоди і брехливі хвастуни і ста-

течні добродії увічливі, поважні з бездоганною минувшиною, зі славою дуків та родовими цінностями. Усіх їх кортить краса і заможність дівчини й усі вони старають ся її осягнути. Але не здають ся їм нінащо їх підсолоджені речі і пустомельство. Вродлива дівчина цураєть ся всіх. І дивить ся на неї здивованими очима її рідня.

Але її серце не прихилаєть ся ні до кого. Її подруги стають до пари, вона відтанцює їхні весілля, але вертає з них усе самотна і без любови. Вона собі сама чудуєть ся, але остаєть ся й на далі „недосяжною й гордою“.

Вона має рояль, і він один її знає. Вона проводить за ним і днини і ночі. Вона сповідає йому свою жалість і глум. Він скарб її, її святощ і вислів її душі. Вперта і непокірна в буденщині, змаловаживши сотні „важних діл“, торкаєть ся вона остеронь і потай миру своїми предуховленими тонкими пальцями чутливих клявішів рояля і вичаровує з глибини його душі відгомін жалости свого дивного, скритого почування, його ніжної безнадійности та відлюдного, мовчазного безталання. І ось з душі молоденької ніжної дівчини на розцвілі віти дерев, на майські ночі і на ясні зорі пливе пісня її чарівної молодости.

На небі зорі, а на долах тиша.

Безлюдними стежками дріботить дрібно щасте,—боса малесенька дитина.

Журлива пісня рояля, се стара казка про одну дівчину, яка хотіла, а не могла кохати. Вона мала вроду і мала стоги повні збіжжя і мала глибоку небуденну душу. Її всі любили, бо вона була ніжна і сонцю подібна. Але вони були порожні, скучні і буденні, і для того вона їх не кохала, не могла покохати. Вона довго ждала, бо думала, що діждеть ся сповнення своїх бажань. Але люди, які хотіли дружити ся з нею, були одної породи. Тоді вона рішила ся не приноровлювати ся до світа і не корити своєї душі. Вона сотворила собі мрію і голубила її. Музика стала за оселю її смутку.

Казка надила її чарівною дійсністю, світ дійсний усував ся з під ніг, а дівчина ширяла думками по-над землею, по мережанім зорями небі. На очі й на серце западав серпанок півсну і дотикав ся їх ніжним павутиннем м'якко та любо.

Тоді з темної далечі прибував до неї суджений. В саді іржав його кінь вороний, а він ставав у її вікні мужний і гарний. Півсвітло ляmpi виявляло бліді його риси, пориви його рухів і складки його вітром насиченої одежі. Він тонув своїми карими

очима в глибині дівочого зору, і се вже не рояль співав, а лида ся мова царевича.

Серед ясної зоряної ночі, повної тихого чару й ледве чутних шепотів, пливе розмова царевича з дівчиною.

Розмова царевича з дівчиною, як лагідна вечірня мелодія. В городі, на грядках цвітника розкривають ся і мліють поснулі квіти, а мелодія пливе на склони гір, на мохи лісів, на коси беріз, погіллю соснових борів.

В далині хвилюють ся многоцвітні ліси, повні пахощів, повні віддиху, руху і звірів.

І ніч співає і вітер співає.

Палкі речі царевича тануть в душі дівчини вогняним слідом, як блиски.

Царевич розказує про свої важкі лицарські пригоди. Його чарівний голос дріжить, і дівчина довідуєть ся про його тугу і невгасиме поривання. Вона одна у нього, і ніхто її йому не заступить. Душа його без неї проклята і як ніч сумна.

Царевич розказує про своє кохання. Його розмова зневажила все лихо, розважила серце дівчини. Він обіцяє їй вік озолотити, стелити її ложе лебединим пухом, закрити її квітами, зіллям, китицями ягід.

Палкі речі царевича, як блиски.

Він говорить про її красу і бачить в ній душу царівни. Його слова проймають любо її дитячу душу і по її личку котять ся сльози.

Вона хоче промовити, що вона лишень дівчина щира а царевичам не під пару—та глянь! Ось вона вже в пишній царській одежі, з розплетеним волоссем, а в косах зорі, а в льоках на скрані сплітки злата. Дівчина заворожена одним усміхом царевича і знає, що стала дійсною царівною.

Царевич пестить її словами, заколихує в душі її сумніви, її бентежність.

А коли з уст його зриваєть ся питання її згоди—вона безпам'яті й поміркованія кидаєть ся йому з розгорненими раменами й м'якими устами для поцілунків. Вона зриваєть ся в місця, але ж в ту мить царевич щезає. Далекі простори ночі поглинули його, як безодня.

Остала ся самотна царівна.

На устах її завмер усміх. Зір її згубив ся в темряві. У сніжній груді серце мліє.

Прудко хвилюють ся її груди та важко дишуть квіти в горі.
роді.

Умовкне пісня.

За чорними великанськими хмарами—горами займаєть ся на світ.

Гаснуть на небі зорі.

Бліда, безсильна дівчина глядить невтішним зором на втечу ночі.

Тіни щезають. Перемога сонця.

Границя між вигадкою а дійсністю здаєть ся бути непере-
хідною.

Але не гаснуть зорі у людському серці.

Минають дні, а дівчина далі лишаєть ся собою. Царський вінок краси вінчає її ясну головку, а серце дівчини тремтить тугою кохання.

Вона розважає своє серце природою. Ходить сільськими нивами й лісами. Її цілує гилле, а її горе воркують голуби. І сиплять вишні на неї квітами. А дівчина, начеб од вітру валилась.

Але діють ся на світі дивні речі.

Одної днини зявив ся на коні самий царевич.

Якогось блідого ранку бабине літо насунуло задуму на самотнього учителя. В душі його прокинулись якісь надії, і він забажав здоганяти жите. Тому покинув звання, оселю, кинув писати свій житевий твір, сів на коня і гайда в дорогу.

Між ялицями блукав вітер, а вони шуміли, як весняні води.

Гірською доріжкою їхав учитель, ставний і спокійний, майже байдужий.

Як переїздив через село, де жила царівна, лучило ся так, що із-за коня мусів поступити в дім священника.

Вони глянули один на одного.

Се була та, що злітала до нього на крилах мрії...

Се був той, якого викохало її самотне серце.

Але мрії їх розцвітали тільки в тиші нічній! Пекуче сонце вялило їх душі, як зрощені в пустелі квітки.

І жах житя і непевність призвичаїли їх ховати від світу й берегти від чужинців святиню своєї душі.

Вони жили в самотині.

Лицар-царенко, потужний могучий у мрії, крив своє серце від людських очей, його палкі мрії зустріли-б саме глузування і він ховав цід ввічливою усмішкою всі поривання своєї душі.

Обличчя учителя було погідне і гарне, але не було на ній ніякого виразу мужности, живого змагання і переживань.

Такий як другі... такий як і всі.

В волосся дівчини пишала ся пізня квітка... але в очах її не світились ні мрії, ні ласки, --ні жаль за кращим, за ширшим життям. Те все зберегала вона в глибині свого серця для *нього*, йому хотіла дати весь скарб, всі роскоши своєї душі. Йому-б повідала вона свою тугу, йому-б розказала, що гине і вяне в тім безбарвнім буденнім житю.

Але обличчя панни було ввічливе й холодне.

Таке як і в других, таке як у всіх.

Дрібними стежками дріботить босими ніжками щасте—маленька дитина і затуляє рученятками малий каганець.

Повіє вітер і вогничок згасне.

Коли-б вона знала!.. Коли-б він відчув!..

І вони не пізнались.

Звели на хвилину байдужу розмову, а відтак розійшли ся, бо їх вигляд не годив ся з їхнім еством. Вони були створені один для одного і чекали один одного і шукали в житю...

І зійшлись як дві хвилі на морі і як хвилі на вік розійшлись.

Подали собі руки, він уклонивсь на прощання.

Царевич подав ся житю на здогін, а царівна торкнула струни рояля і заплакала пісня.

Царівна довго грала, грала з душі, і в згуках тих тужних плакала тихо, благала долі самотня душа...

А доля її була вже далеко, далеко—за сизими горами, за синіми ріками, на кедровім мості!

І. ГАЛУЩИНСЬКИЙ.

Успіхи експериментальної методи в біології.

Експериментальну методу, питому фізиці і хемії, впровадили до біології отсі учені: О. Гертвіг, А. Ру (Roux), Дріш, Морган, Ж. Леб (Loeb), і мн. и. Нині ся метода загально принята і кождий біолог уважає її за кочечне і цінне доповнення своїх наукових дослідів і спостережень. На особлившу однак увагу заслугоють ті експерименти, котрі роблено в цілі прослідження явищ індивідуального розвою, явищ дідичности набутих ціх і взагалі законів дідичности. Сі проблеми належать до тих справ, котрі в послідних десятиліттях особливо цікавлять біологів і тому не диво, що насамперед ті питання піддано різнородним експериментальним дослідам.

Гертвіг був першим з людей, що бачив під мікроскопом акт запліднення яйця їжинця. Було се 1875 р. Від того часу що раз більшої певности набрав постулат, що розвій многоклітинної живини мусить бути попереджений актом запліднення, котрий знов полягає на тім, що мужесьька полова клітина т. зв. тілько насінне або сперматозой, сполучає ся з жіночою половою клітиною, т. зв. яйцем. Як така сполука не наступить, то, по загальному погляду, яйце не розвиваєть ся, лишень гине марно. Значить ся, з незаплідненого тільком насінним яйця новий осібняк розвинути ся не може.

Правда, знані біологам випадки дівородства, де з незаплідненого яйця розвивають ся нові осібняки. Ті випадки належать однак до рідких винятків і їх належить уважати за примінення (Anpassung) до особливих житєвих обставин. Здавало ся, що до розвою всіх иньших звірячих яєць конечно потрібна їх сполука з тільком насінним.

Велике вражіння зробило тому відкрите Тіхомірова, що яйця прядки шовковика (*Sericaria mori*), котрі правильно потребують запліднення, можна побудити до самостійного розвою через легке потирання сукном. Що більше, той самий наслідок осягаєть ся через хвиливе погруження яєць в сконцентрованім квасї сірковім або сільнім. Розумієть ся, се дало почин до найрізнороднійших проб. Дуже важними успіхами увінчали ся при тім експерименти американського ученого Ж. Леба, котрому удало ся з незаплідневих яєць ріжних окольч (*Echinodermata*), а особливо морських їжинців виховати цілковиті лярви ¹⁾ тих звірят.

¹⁾ Лярва—се самостійна переходова і несовершенна ще форма де-яких звірят, котра в совершенну і полово дозрілу форму мусить доперва переімінити ся, пр. гусільниця капустяника є лярвою мотіля капустяника, що становить совершенну і полово дозрілу форму рода.

Щоб дійти до неоспоримих вислідів, експериментував Леб на таких яйцях, що посеред природних обставин ніколи не розвивають ся партеногенетично (без запліднення). З того боку не були забезпечені перед закидами славні експерименти Тіхомірова, бо, як вказали потім досліди Зібальда і Нусбаума, у прядки шовковика розвивають ся поодинокі яйця часом і партеногенетично.

До своїх дослідів уживав тому Леб в першій мірі яець їжинця Арбація, які в звичайній морській воді незапліднені ніколи не розвивають ся. Сі яйця тримав він через дві години в морській воді, що через доданне кухонної соли мали в собі 40—50% розпущеної соли. Потім переносив їх до звичайної морської води, де вони вже не по довгім часі починали живо ділити ся і в своїм розвитку осягали форму лярви. Та хоч як ненадійний вислід дали ті експерименти, то однак те штучне наслідування природного запліднення і розвитку було дуже не докладне, бо тим штучним способом осягнені розвоєві форми плоду, а особливо лярви, вказували ще дуже великі і основні хиби.

В природних обставинах зараз по сполуці яйця з тїлком насінним втворюють ся на верхні яйця тонка болона т. зв. заплідна болона (Befruchtungsmembran), що не дозволяє другим тїлкам насінним втиснути ся до нутра яйця і спричинити перепліднення. При штучнім розвитку оказуєть ся відсутність тої болони. Надто, штучно викликаний розвій яець відбуваєть ся повільнійше і штучно повсталі лярви отяжело рухають ся по дні, коли природні, обдарені жвавим рухом, держать ся все на верхні води.

Нові проби роблено отже вже в тїм напрямі, щоб великати повстанне заплідної болони. Гербстови удало ся одержати її тим способом, що на незапліднені яйця ділав бензиною, хлороформом або иньшими реагенціями. Леб осягнув ту саму цїль знов тим способом, що клав яйця на $\frac{1}{2}$ —1 години до морської води заквашеної оцтовим або иньшим товщевим квасом ¹⁾, а потім переносив їх знов до чистої, звичайної морської води. Щоб такі яйця впровадити в стан розвоєвий, треба було держати їх хоч через пів години в сильно сконцентрованій морській воді. Тепер розвій поступав скорше і відбував ся певнійше, і лярви, що вилягали ся з таких яець, заховували ся як природні. Дальшого розвитку лярв аж до совершенної форми їжинця не удало ся осягнути, та і не диво, бо навіть природним способом запліднені яйця, посеред некорисних обставин, що панують в акваріях, розвивають ся лишень до форми лярви і з правила гинуть на тїм розвоєвім степені.

Якеж значінне мають висліди тих експериментів для зрозуміння

1) Сапоніна, дігіталіна, соляніна, і чужа кров.

явищ запліднення і розвою? Відповідь: Ті експерименти можуть нам до певної міри пояснити спосіб і рід ділання тілок насіння на яйце, під час його запліднення. Якого-ж рода се діланне? Щоб відповісти на се питання, належить наперед пізнати, які зміни викликають в яйці ті різні реагенції, що їх уживаєть ся при штучнім заплідненню.

Передовсім, коли під мікроскопом слідити мемо явища природного запліднення, то побачимо, що тілко насінне втискаєть ся до нутра яйця і посуваєть ся до його ядра, щоб з ним зілляти ся. Як звісно, тілко ціле є менше від ядра яйця, але з хвилию, коли се тілко увійде в плязму яйця, починає воно (роз. тілко) прибирати на обемі. Хроматина¹⁾ такого тілка насінного розпускаєть ся, в його нутрі творять ся водянки (Vaknolen), так що його величина рівняєть ся тепер величині ядра яйця. Дперва тепер зливаєть ся маса тілка насінного з масою ядра яйця і з тою хвилию починає яйце ділити ся, себ-то з нього починає виростати новий осібняк.

На основі спостережень можна робити висновок, що тілко насінне забирає плязмі яйця певну скількість якоїсь субстанції, мабуть води, і тим чином побільшає свій обем. В тім процесі відбирання плязмі яйця води лежить по всякій імовірности товчок, що спонукує яйце до розвою. Се припущенне находить потвердження в явищах штучного запліднення. Всі ті реагенції, що їх до своїх експериментів уживав і Леб і иньші дослідники, ділають як чинники витягаючі з плязми воду. І власне при найуспішнійшій методі скомбінованого ділання квасу оцтового і вслід за тим перенесення яєць до сильно сконцентрованої морської води, виступає ся реакція дуже виразно, бо і виділенне на внї заплідної болони являєть ся наслідком витягнення води, а велика скількість соли в сконцентрованій морській воді витягає воду з плязми яйця.

Подібні експерименти роблено також з добрим успіхом на яйцях иньших родів звірят. Але чим висше стоїть даний рід, тим на низшім степені кінчать ся розвій штучно заплідненого яйця. Розумієть ся, ті експерименти не можуть бути примінені і в тих випадках, коли природний розвій яєць відбуваєть ся в нутрі матірнього організму, а також і тоді коли яйце зверха охоронене твердою болоною, як яйця птиць.

Дуже много причинив ся експеримент також до пояснення явищ дідичности. На основі довголітних дослідів і спостережень можна було робити висновок, що субстанцією дідичности, або субстанцією, в якій спочиває властивість переносування батьківських і матерніх ціх на потом-

¹⁾ Хроматина се одна з плязматичних субстанцій, з яких складаєть ся маса ядра клітини. Ся субстанція визначаєть ся тим, що дуже легко і скоро забарвлюєть ся різнородними барвниками. Субстанція біологічно дуже важна, її уважають за осідок дідячних ціх.

ство є так зв. хроматина, що становить складову частку маси ядра кожної клітини, отже і клітин полових. Хроматина се власне та субстанція, що при поділі клітини все в однаково рівній кількості розділюється на новоовсталі через поділ клітини. Знаємо також, що хоч обі полові клітини (яйце і сперматозой) різнять ся між собою і зовнішнім виглядом і величиною і активністю, то одначе під зглядом кількості хроматини їх ядер є цілковито рівновартні. Сі висновки зістали потверджені многими експериментами, котрі виказали ще понадто, що не плязма полових клітин, але її ядро є міродатним чинником при творенню виростаючого організму.

Через сильне потрясення розпадається зріле яйце їжинця на кілька частинок. Де-котрі з тих частинок се чисті грудочки плязми без ядра і вони полишені самим собі гинуть безслідно. Коли однак такі безядерні частинки яйця дамо до води, в котрій находять ся мужеські тілька насінні, то сі послідні будуть зглядом тих частинок яйця заховувати ся так, яєби ті безядерні частинки були цілими яйцями, значить ся, тілька насінні зіллють ся з ними, запліднять їх, і ті грудочки плязми, маючи тепер ядро лишень мужеського тілька насінного, будуть розвивати ся. Сим способом удало ся Боверому і иньшим дослідникам одержати зовсім розвинені плютеї ¹⁾, що від звичайних ріжнили ся лишень величиною, себ-то були значно менші.

Бовері експериментом ствердив також і се, що з безядерних частинок яйця, запліднених тільком насінним, виростають осібняки виключно лишень з ціхами батька, що лишень ядро є в можности переносити дідичні ціхи.

* * *

Висше сказали ми, що властивою дідичною субстанцією є хроматина ядра, і що вона при поділі клітини все в однаково рівній кількості і якості розділюється на молоді клітини. Знаємо також, що всі клітини розвиненого тіла живини повстають через поділ з першої клітини, себ-то з заплідненого яйця. Як отже після сього пояснити ріжнородність клітин в тілі живини? Яким чином з одної яйцевої клітини повстають клітини нервні, мязні, кістні або шкірні?—Се явище старають ся пояснити дві теорії. Перша се теорія преформістична, а друга се теорія еволюційна або епігенетична.

Преформісти говорять, що поділ хроматини рівновартний лишень під зглядом кількості, під зглядом якості а головно що-до завязків дідичности сей поділ не рівновартний. Вони поясняють се в той спосіб. З бігом ембріонального розвитку слідує чимраз подрібнійше розділення ді-

¹⁾ Плютеї—назва лярв окольч, як гусільниця назва лярв комах.

личної маси на поодинокі детермінанти ¹⁾, що припадають різним клітинам, так що вкінці різні роди клітин посідають різні, лишень їм питомі, дідичні завязки. Клітини нервві посідають отже лишень нервві детермінанти, клітини мязні лишень мязні детермінанти і т. д. Лишень один одинокий рід клітин становить виняток, се будучі клітини полові, які вже з самого початку розвою яйця одрізняють ся від решти клітин, одержуючи від яйцевої хроматину дідичну субстанцію зі всіма детермінантами. Тим отже способом, помимо дідично-нерівного поділу, задержуєть ся безпереривна тяглість (Kontinuität) родової плязми.

Инакше знов поясняють се явище еволюціоністи. По їх теорії поділ хроматини є рівний не лишень під зглядом квантїтативним, але також і під зглядом евалїтативним, отже і під зглядом дідичности. Без огляду на те, якого рода клітини (мязні, нервві, кістні чи які иньші), в їх ядрі все находить ся цілість дідичної маси, тільки що з тої цілости лишень певні завязки стають ся активними, решта-ж позостає в укритю (лятенції). З нових клітин, які через поділ повстають з яйця, одні лишають ся на версі, другі дістають ся до середини і та вже перша нерівність зовнішних обставин стаєть ся рішаючим моментом для їх долї.

Котра з тих теорій відповідає більше дійсности, се в певній мірі може рішити хїба експеримент. Коли теорія про дідично-нерівний поділ хроматини правдива, то з відокремлених, але самостійно дальше розвиваючих ся, частиць многоклїтинного плоду, що находить ся вже в висшій стадії розвою, повинні би повстати лишень частинні утвори, колиж штучним способом відокремлені клітини розвиваючого ся плоду містять в собі цілість дідичної субстанції, з всіма дідичними завязками (як се представляє теорія дідично-рівного поділу хроматини — теорія еволюціонїстів), то з таких відокремлених частей плоду повинні би повстати завершенні, і хїба лишень менші, осібняки.

Таке роздроблюванне розвиваючого ся яйця на поодинокі клітини, даєть ся виконати легким способом. На те вистарчить в де-яких випадках вже сильне потрясенне. Деколи знов треба ужити до того остро шліфованих голів або середників хемічних. Так напр. уміщенне многоклїтинного плоду в безвапневій водї спричиняє його розпад на осібні клітини. Таким способом роблено досвіди на яйцях медуз, окольч, плащівниць, риб і иньших хребовців і завсїди оказувало ся, що відокремлені зародкові клітини яйця розвивали ся в цілковиті, лишень менші,

¹⁾ Після гіпотези Вайсмана хроматина складаєть ся з і дів, з котрих кождий містить в собі цілість дідичної маси. Іди знов складають ся з детермінантів, з котрих кождий становить підложе окремої дідичної ціхи. Всі іди одної хроматини є рівновартні, а детермінанти одного іди ріжновартні.

лярви, а навіть бували і такі випадки, що з таких клітин розвивалися закінчені звірята. Сі явища стверджували би в певній мірі теорію еволюціоністів, а іменно, що поділ хроматини, принаймні на нижній стадії розвою яйця, відбувається дідично-рівно.

Здавалося б, що до протилежного висновку доводять експерименти на яйцях перстеньків, слимаків, окольч і реброплавів (*Stenophora*). Лярви реброплавів, що розвинули ся з певного плоду, мають вісім ряскових ребер. Колиж відокремлено клітини яйця, що поділило ся вже було на дві клітини, то з них розвинули ся лярви, але лишень з чотирьох рясковими ребрами, а коли вдасть ся привести до розвою відокремлену клітину плоду, що досягнув вже був стадію осьми клітин, то з такої клітини розвинеть ся лярва лишень з одним ребром. Вайсман уважає сей вислід за доказ, що при розвою яйця детермінанти подинських ряскових ребер розділюють ся на осібні клітини, або що поділ хроматини (дідичної субстанції) відбувається дідично-нерівно. Однак новіші експерименти Дріша і Морґана виказали, що причиною сего явища не є дідично-нерівний поділ хроматини яйця. Вони одержували лярви реброплавів з меншим числом ребер і тоді, коли від неподіленого ще яйця відділено частину плязми. Отже помимо того, що таке яйце посідало повну ядреву субстанцію з усею хроматиною, отже з дідичними завязками всіх вісім ряскових ребер, з такого яйця розвивали ся лярви з меншим числом ребер. Виходить, що причина того явища лежить в плязмі, а не в хроматині ядра. І дійсно, яйця реброплавів визначають ся дуже скомплікованою будовою протоплязми, так що усунення частини тої протоплязми не може вже потім бути направлене управильняючою чинністю хроматини ядра. Подібні явища закримічаємо на скалічених яйцях окольч. Зразу розвивають ся вони так, якби з них мали повстати частинні утвори, але по певнім часі починає виступати управильняюча чинність хроматини ядер і клітини починають змінити тенденцію свого розвою в тім напрямі, що з замірених первісно частинних утворів виростають, правда карловаті, але совершенні лярви.

За правдоподібністю теорії еволюціоністів промовляє ще много інших явищ, давно вже заобсервованих в світі живин. До групи таких явищ належить регенерація або відродження утрачених частей тіла. Та власність регенерації поширена в цілім царстві звірят, а особливо посеред нижших його представників пр. у робаків, де частинки тіла, що складають ся не раз з дуже мало клітин, можуть знов вирости в ціле звіря. Ще виразнійше виступає се явище у рослин, де напр. з частинки листка бегонії розвивається ціла рослина.

II.

Експерименти Камерера.

Другою справою, до котрої рішення не без успіхів примінено експериментальну методу, се kwestія дідичення (*Vererbung*) індивідуально набутих цїх і способностей. Теорія, котру поставив був ще Лямарк в цілі пояснення розвою живин, а після котрої цїхи і способности, набуті родичами в часі їх індивідуального життя, бувають дідично унасліджувані їх дітьми, стала в послідних часах особливо цікавити біологів. Як усюди так і тут найшли ся приклонники сеї теорії і її противники. До тих послідних належить славний біолог А. Вайсман. Він рішуче заперече можливости дідичення індивідуально набутих цїх і наводить факти, що здають ся доводити слушність його твердженням. Річ се загально звісна, що деякі народи вже від давних віків калічать стало певні части свого тіла (обрізання у жидів, голенне, вимиканне волося і татуованне у деяких диких народів) та мимо того у тих народів все родять ся діти з цілими членами без слїду якого-небудь окалічіння. Таке говоренне, що десь то там а там уродила ся дитина з шрамом на лиці і то в тім місци, де случайно зранила ся була її мати, або що новонароджена дитина робітника, котрому машина відірвала оден палець в руді, має лишень чотири пальці на руді, уважає Вайсман, і то цілком слушно, яко факти науково не ствержені, за пусту балаканину, якої він під увагу брати не думає. В кінці наводить він вислїди своїх експериментів на мишах. Іменно виплекав він двацять два поколінь мишей і кожній парі, що мала плодити ся, утинав хвости. Показало ся, що всі 1502 дітей кучохвостих родичів, дідів і прадідів і т. д. родили ся з хвостами і ні в одній дитини не можна було запримітити ніякого ушкодження хвоста. Взагалі всі факти, які наводять неолямаркісти, поясняє Вайсман більше або менше вдоволяючо таким способом, який виключає дідичність індивідуально набутих цїх. Противники сперечались, критикували одні других, але від того справа не прояснювалась—kwestія дідичення за життя набутих цїх все ще оставала ся нерішеною.

Так стояла ся справа, коли з віденського біологічно-експериментального інститута розійшла ся вість о цілім ряді дуже цінних і важних для науки досвідів що до можности штучного викликування змін у живин, а вслїд за тим і о фактах дідичення тих насильно викликаних змін. Се не була вже „пуста балаканина“ а факти строго науковим способом переведені і провірені, котрі хоч не хоч а мусить ся прийняти до відомости. Були се вислїди довголітних експериментів віденського ученого П. Камерера, про котрі власне хочемо говорити¹⁾.

¹⁾ P. Kammerer. *Vererbung erzwungener Fortpflanzungsänderungen.* (Arch. 7 Entw.-Mech. Organism. XXV Bd. 1 и 2. Heft.—Тої сам. *Vererbung*

До своїх експериментів брав Камерер звірята з ряду земноводників, котрих молоді віддихають зявами і тому можуть жити виключно лишень у воді. З часом улягають молоді переображенню, зяви zanикають а за те розвивають са легкі, звірята покидають воду, виходять на сушу і тут живуть, а до води заходять лишень від часу до часу, щоб схоронити ся або в цілі складання яец. До земноводників належить у нас в Карпатах живучий ящур (Salamandra). Камерер взяв до своїх досвідів два види того ящюра, а іменно ящюра плямистого (Salamandra maculosa) і ящюра чорного або альпейського (Salamandra atra). Оба ті види різнять ся між иньшим також способом розмножування. Ящуриця плямиста родить велике число молодих (14—70). Молоді мають зяви і иньші ціхи лярв і примушені кілька місяців жити виключно лишень у воді, яко пуголовиці, поки не переобразять ся в дозрілу форму своїх родичів, які віддихають легкими. Ящуриця чорна родить двоє молодих. Ті молоді приходять на світ о много пізнійше, ніж молоді ящуриці плямистої і то відразу в формі переображеній, вони стадію розвоєву яко лярви перебувають в лоні своєї матери. Обі самиці в своїх розродчих органах посідають однаково велике число яечок, тільки в самиці ящюра плямистого розвивають ся всі яечка, а в самиці ящюра чорного розвивають ся лишень два, а решта яечок служать за поживу для тих двох вибраних ембріонів.

Отже по довгих пробах удало ся Камерерови через зміну відповідних обставин життя змінити спосіб розмножування одної ящуриці на спосіб другої і сей змінений спосіб розмножування зробити дідичним, мимо привернення нормальних обставин життя.

У тих вислідах не хотів бачити Вайсман дідичности набутих ціх. Ріжницю, яка заходить між способом розмножування одного ящюра а способом розмножування другого, поясняє Вайсман дуже слушно ріжницею природних обставин життя, серед яких живуть оба ті роди ящурів, і що переміна способу розмножування одної ящуриці на спосіб другої се лишень поворот (Rückschlag) до первісного стану а не набутте нових ціх.

З тим закидом Вайсмана залагоджуєть ся Камерер ось-так: Він говорить, що хотяй-би зміна способу розмножування була поворотом до первісного стану, як се приймає Вайсман, то се ніяким чином не перечить фактови, що набуті за життя ціхи стали дідичними. По друге: сей поворот до первісного стану (Rückschlag) може відносити ся лишень до одної ящуриці, бо коли зміна способу розмножування

etzwungener Farb — und Fortpflanzungsveränderungen. Natur 1910. 3.—Prof. A. Wagner: Neue Untersuchungen über die Vererbung erworbener Eigenschaften: Natur 1910. 2.—О. Бельше: Новия факты по вопросу о наследственности. Вѣстникъ знанія 1913. 1 і 2.

ящура чорного на спосіб розмножування ящура плямистого буде таким поворотом, то в такому разі не буде поворотом противна зміна, лишень власне буде набутем нових ціх, яких досі в тим роді ще не було, а прецінь насильно змінені ціхи дідичили в рівній мірі потомки одної і другої ящуриці.

Сей успішний вислід експериментів заохотив Камерера до дальших проб. Він провадить їх тепер в двох напрямках, а іменно, задержує свій улюблений об'єкт ящуриці і стараєть ся в їх тілі викликати появу якоїсь особливої ціхи, що відносила би ся до зовнішнього вигляду, а рівночасно веде дальше попередні досліди, які відносять ся до зміни способу розмножування, але вже на інших об'єктах, взятих з тої-ж класи земноводників.

Камерер замітив, що барвні клітини, котрі викликають гарні жовті плями на шкірі ящура плямистого, розростають ся і помножують ся серед жовтого або дуже вохкого окруження так, що по кількох літах жити серед такого окруження жовта краска шкіри перемагає що до кількості основну чорну краску. Навпаки побільшаєть ся чорний барвник на чорнім підложу або серед сухого окруження.

Коли отже дно шклянної посудини, в якій годуєть ся ящурі, буде виложене жовтою і гігроскопічною (втягаючу в себе воду глиною), то в тим випадку будуть злучені в одно оба чинники, сприяючі зростови жовтого барвника. Колиж скринку для ящурів виложемо скоровисихаючою, чорною гумусовою землею, то будемо мати разом знов два інші чинники, що сприяють розвоєви чорного барвника.

В той спосіб ведений Камерером експеримент увінчав ся бажаним успіхом. Ящурі не тільки міняли краску своєї шкіри в тим напрямі, в яким ділало окруження, серед котрого їх держано, але ту зміну передавали вони своїм дітям, а ті знов своїм дітям, мимо того, що їх уміщено в нормальнім або навіть в противнім напрямі ділаючим окруженню, хоч в тим посліднім випадку, під впливом окруження ділаючого в противнім напрямі, доводить ся запримічати поменшування унасліджених змін.

О много інтереснійшим успіхом покінчили ся досвіди Камерера проваджені в напрямі зміни способу розмножування інших земноводників.

Загально беручи всі майже земногородники (жаби, іриці, рибиці) складають яйця у воду і більше потомством не журять ся. До винятків належить обнизак бабух або повитух (*Alytes obstetricans*) тим примітний, що самочка зносить яйця на суші в числі 20—80. Ті яечка є верівковато з собою сполучені. При складанню яець помагає їй самчик, витягаючи ті яечка з кльоаки обмотує (обнизує) ними свої задні ноги і так довго з собою їх носить, поки з них не повилазять молоді пуголовиці.

Отже через відповідну зміну обставин, серед яких держав Камерер обвизаків, удало ся йому змінити сей звичай в тим напрямі, що са-

мочка складала яечка в воду без помочи самчика, який ними не журился і сю зміну одідичували нові покоління, хотяй находили ся вже посеред нормальних відносин.

В тім випадку інстинкт родителський се виключна прикмета самця, природа і розвій яець се прикмета в послідній лінії зависима від устрою самиці. Се скортіло Камерера спробувати, які висліди дасть перехрестне парованне (Kreuzung) між незмінним, себ-то нормальним, батьком і зміненою матерею, себ-то самицею, що унаслідила вже була звичай складання яець у воду без помочи самця, і навпаки, між нормальною матерею і зміненим батьком¹⁾.

Ось що говорить сам Камерер про висліди своїх експериментів.

„В першім випадку (фіг. 1.) спарував я нормального самця B_n зі зміненою самицею M_z . Молоді, що зродили ся з того паровання, були без виїмку нормальні, себ-то самці помагали при складанню яець і обни-

Фіг. 1.

Родичі

 B_n M_z

Перше покоління

 B_n M_n

Друге покоління

 B_n B_n B_n B_z M_n M_n M_n M_z

зували собі ними ноги, а самиці складали ті яйця на суші. Розуміеть ся, я думав, що зміна інстинкту вигасла на родичах наслідком присутности нормального батька. В другій генерації появилася однак ся зміна на ново і то в одній четвертій часті осібняків, позістали три четверті часті лишили ся нормальними.

Противне парованне (Фіг. 2) нормальної самиці зі зміненим самцем мало ось такий вислід. Перша генерація вийшла знов такою, яким був батько. Коли отже молоді дійшли до зрілости, то заховували ся так, як осібняки змінені експериментом, значить ся, самиці складали яйця в воду без помочи самця, який ані їм при тім не помагав ані яйцями не журился. В другій генерації одна четверта осібняків була нормальною а три четверті змінені.

¹⁾ Ілюстрації Камерера представляємо знаками, і так, знак B_n означає нормального батька, а B_z зміненого батька, знак M_n означає нормальну матір а M_z змінену матір.

Фіг. 2.

Родичі

Б_з	М_н
----------------------	----------------------

Перше покоління

Б_з	М_з
----------------------	----------------------

Друге покоління

Б_з	Б_з	Б_з	Б_н
М_з	М_з	М_з	М_н

Коли з сего явища витягнемо загальний висновок, то окажется ся цікавий і перший раз тут замічений факт, що набута ціха не тільки оддічується, але навіть при спарованню з нормально позістаючою стороною не зникає, а задержується в певних чисельно означених відношеннях, котрі, як в останніх часах оказало ся, мають загальне значіння і по імени того, що їх відкрив, зовуть ся правилом Менделя (Mendelsche Spaltungsregel). Правило то виступає при перехрестнім парованню двох ріжних рас і відносить ся в рівній мірі як до звірят так і до рослин. В тім випадку домінуючою прикметою се прикмета батька“.

При кінці говорить Камерер так.

„Ось найважнійший вислід експериментів: на підставі дотепершніх поглядів треба б було думати, що зміна, яку оддічувало кілька осібняків роду рослин або звірят, мусить підлягати дальшим змінам а то наслідком паровання з так много переважаючою більшістю осібняків, що остали ся незмінні. Але, що оддічена зміна підлягає правилу Менделя, тому вона має можливість в певнім процентовім відношенню вийти чистою зі сполуки з ивльшими ціхами і мимо тої сполуки удержати ся“.

Так отже експерименти Камерера стали ся рішаючими для теорії дідичности набутих за життя ціх. Правда, не все те, що осібняк за життя набуде, оддічують його потомки—і як каже Бельше, се наше щасте, бо в противнім разі всі ми були би каліками—але попри се ті експерименти показали нам широке поле можливости дідичення набутих ціх, поле повне ще загадок, на які однак кидає вже певне світло правило Менделя.

III.

Правила Менделя.

Як звісно дідичення (Vererbung) се природне явище, котре полягає на тім, що потомство одержує по своїх родичах і прародичах певні халіви.
ЛНВістник 1914 кн. V.

рактистичні ціхи. Вже наперед можна догадувати ся, що як кожде инше природне явище, так і се, мусить підлягати певним законам, мусить виказувати в своїм перебігу певну правильність. Здаєть ся, не може бути нічого лекшого, як підглянути, заобсервувати і прослідити ці законні правильности, се ж бо явище так повсюдне, так часто і так виразно виступає. А однак треба було багато часу, багато труду і праці, поки удало ся людям схопити, і то заледви, деякі невизначні і неповні прояви тої законности. Зразу здавало ся, що унасліджені ціхи дітей се продукти мішання ціх батька і матери, однак виявило ся, що в многих випадках діти більше схожі на своїх дідів ніж на родичів, що дідичність перескакує через покоління, що покоління А передає свої ціхи поколінню В, а не Б, котре знов передає свої ціхи поколінню Г. З часом пізнано, що підложем дідичних ціх єсть частина плязми полових клітин т. зв. хроматина, але се було таке непевне, таке довільне і так багато оставило ще незрозумілого, що часами виглядало, як би дідичністю правило яке фатум, сліпий припадок. На се, все ще темне, поле біологічних явищ, кинули доперва яснійше світло досвіди Грегора Менделя.

Цікава судьба припала тим досвідам. Ось що пише про се др. Деккер ¹⁾. Мендель се чернець монастиря св. Августина в Берні на Моравах. В тишині монастирського саду шукав він розв'язання своїх проблемів. І дійсно, через терпеливі, до подиву пляново уложені і переведені експерименти, наблизив ся він до розв'язки явища дідичности. Він відкрив, що і тут рядить правильність, володіють закони, котрі дозволяють нам предвидіти те, що станеть ся, коли сповнені будуть певні услів'я. Наслідком того—явища дідичности стратили свою безпляновість.

Про висліди своїх експериментів читав він в 1865 р. в вузькім кружку знайомих. Але тоді ніхто не порозумів великанського значіння тих вислідів, навіть такий славний ботанік як Негелі не добачив того, що було в них великим. І світ забув про монаха, про його досвіди і його таємницю, і се діяло ся як раз в тім часі, коли весь учений світ так сильно інтересував ся природничими питаннями. Мендель помер в 1884 р. незнаний в кругах дослідників природи. Доперва в нових часах, коли проблем дідичення станув знов питанням дня, коли почали шукати по старих книжках за вислідами давних учених, то при тім найшли, відкрили Менделя. Три учені нараз, а іменно Чермак, Каррен і де Врі (de Vries) незалежно оден від другого винайшли працю Менделя і пізнали її велику вартість. Повторювано його експерименти, перевірюва-

¹⁾ Dr. Dekker „Das Mendeln“ als Grundlage von Vererbung u. Züchtung. Kosmos. Н. 1. u 2, 1911.

но і все виходило так, як був записав, заобсервував і пояснив Мендель. Ту заобсервовану ним законність названо „правилами Менделя“.

Мендель експериментував головню на рослинах, вони бо легко, скоро і численно розмножують ся. Улюбленим об'єктом досвідів був горох. Се давало знов ту користь, що цвіт гороха сам себе запилює, отже завдяки тому може бути виключене несконтрольоване і небажане запліднення зо вні. Вкінці, при експерименті свідомо брав під увагу лишень одну ціху, а не увесь комплекс, як се робили иньші, а тим чином сам експеримент дуже упрощав ся і вислід ставав виразнійший, прозорнійший.

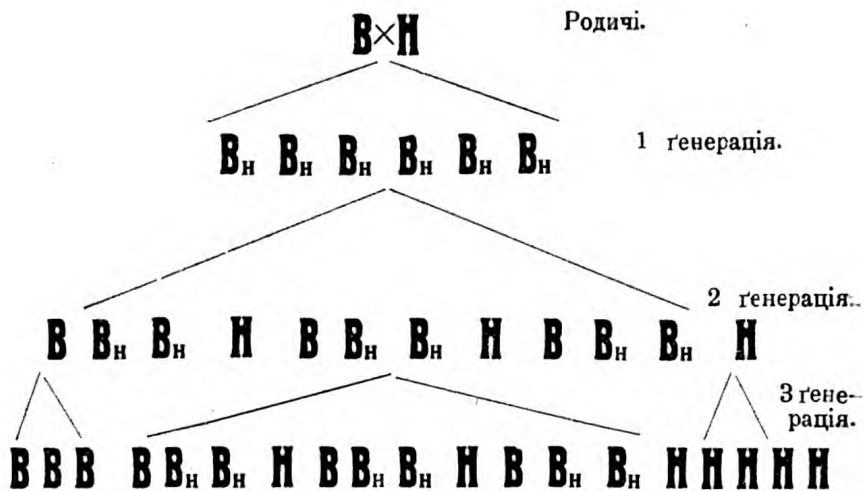
Мендель вибрав два роди (species) гороха, високопенний і низькопенний. На знамено (stigma) цвіта високопенного гороха клав він пиллок низькопенного. Нове покоління, яке з того запліднення виростило, було високопенне. Деж подів ся вплив пилка низькопенного гороха, себ то „батька“? Мендель усуваючи можливість запилення зо вні полишав ті рослини першої генерації собі самим. Вони запилювали ся самі, кожний цвіт себе самого. Насіння, яке тепер повстало, зібрав Мендель і зерна кожної поодинокі рослини засадив на осібній грядці. Те, що виростило, було дуже дивне. Одні зерна повиростили в високопенні, а другі зерна тої самої рослини в низькопенні рослини, так що на кожній грядці росли в суміш оба роди гороха. Се явище свідчило, що в зернах першої генерації не зникли були завязки низькопенности, лишень були утавні, прикриті. Мендель почав числити. На кожній грядці находив він між потомками того самого високопенного гороха першої генерації однакові чисельні відносини високопенних до низькопенних, а іменно перших все $\frac{3}{4}$ части загального числа, а других $\frac{1}{4}$ части—розуміть ся, не точно, лишень в приближенню. Чим більші числа тим чистійші відносини—рахунок правдоподібности.

І тепер знов старанно зібрав Мендель зерна кожної рослини з осібна і засадив на осібній для кожної рослини грядці. Вислід був такий. З зерен низькопенних рослин виростили самі низькопенні рослини і ті вже завсіди плодили самі низькопенні, ті зерна були „чистими“ і „сталими“, мимо того, що перейшли через високопенну генерацію. Зерна високопенних рослин оказали ся двородними. З одних виростили самі високопенні і ті лишили ся вже назавсіди такими, себ то „сталими“ і „чистими“. Иньші однак зерна високопенних рослин виростили в високопенні і в низькопенні рослини і знов в тих самих чисельних відносинах, а іменно $\frac{3}{4}$ високих і $\frac{1}{4}$ низьких.

Значить ся, високопенні рослини другої генерації були двородними, одні з них були „чисті“ і з їх зерен виростили самі високопенні

ростини вже назавсїди, другі високопенні рослини другої генерації були „нечисті“, з їх зерен виростили і високопенні ($\frac{3}{4}$) і низькопенні ($\frac{1}{4}$). Значить ся, у них низькопенність не була зникла без слїду, лишень була укрита і у $\frac{1}{4}$ скількості їх дітей обявила ся. Коли Мендель почислив грядки з самими високопенними рослинами і грядки з мішаними, то оказало ся, що на дві нечисті грядки припадала одна чиста, розумієть ся, знов по рахунку правдоподібности.

Мендель випровадив 12 генерацій і завсїди рослини високопенні-чисті давали зерна, з котрих виростили вже все самі високопенні рослини, а рослини високопенні-нечисті давали зерна, з котрих виростили в $\frac{1}{4}$ часті рослини низькопенні-чисті, в $\frac{1}{4}$ часті високопенні-чисті а в $\frac{1}{4}$ частях високопенні-нечисті. Образово дадуть ся представити вислїди експериментів Менделя ось-так ¹⁾.

Перше заключення, яке дасть ся випровадити з тої заобсервованної правильности буде таке. При перехрестнім парованню (Креу- зинг) ріжних рас ціхи не мішають ся, лишень прикривають ся. Се перше правило Менделя. Цїха, що в першій генерації прикриває другу, зоветь ся домінуючою. Котра саме цїха має бути домінуючою, сего наперед знати не можна, се оказує доперва експеримент паровання.

Перша генерація, що виходить з перехрестного паровання двох рас, єсть завсїди „нечистою“. Але у неї наступає знов розділ— розщипленне цїх і так цїха домінуюча появляеть ся в $\frac{3}{4}$ частях загальної скількості сплодженних осіб

¹⁾ **V**—означає високопенний-чистий, **N**—низькопенний-чистий горох, а **V_n**—означає високопенний-нечистий горох з укритою низькопенністю.

няків, а ціха прикрита в $\frac{1}{4}$ часті. З тих $\frac{3}{4}$ частей осібняків з домінуючою ціхою є $\frac{1}{4}$ часть „чистих“ а $\frac{2}{4}$ части „нечистих“. Се є друге правило Менделя.

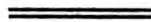
Ми вже висше сказали, що не можна знати наперед, котра ціха станеть ся домінуючою, се виказує доперва експеримент. Приміром, при парованню чорної морської свинки з білою, домінуючою ціхою виходить чорність. Перша генерація є отже чорна. Але у них наступає вже розщипленне (Spaltung) ціх і тому в другій генерації появляється на три чорні свинки одна біла. З тих трьох чорних одна єсть „чиста“ а дві „нечисті“, біла єсть також „стало-чиста“.

Внутрішню механіку тої правильности можна ось-так собі представити. Завязок (Anlage) домінуючої ціхи—(в тім випадку „чорність“) — представляємо собі як чорну шклянну табличку ●, а завязок прикритої ціхи (білість) як безбарвну шклянну табличку ○. У чорної свинки находить ся в плязмі полових клітин самі чорні завязки, у білої самі білі. При парованню чорної свинки з білою їх полові клітини зливають ся, тілко насінне з яйцем, і тим чином лучать ся оба ті завязки ріжних ціх, чорність з білістю—себ-то чорна табличка з безбарвною, а ся сполука дасть для нашого ока все чорне, без огляду на те чи чорна табличка буде поверхи чи під сподом—отже в кождім випадку чорне буде домінувати. Перша генерація є отже чорна, але не чиста, лишень з прикритим білим. Ті осібняки першої генерації мають в собі отже завязки обох ціх, тільки обі ті ціхи є розділені на поодинокі полові клітини. Отже кожда самиця першої генерації має яйця з чорними завязками ● ● ● ● і яйця з білими завязками ○ ○ ○ ○, так само кождий самець першої генерації має тілка насінні лишень з самими чорними завязками отже ● ● ● ● і тілка насінні лишень з самими білими завязками ○ ○ ○ ○. При парованню лучить ся тілко насінне з яйцем, при повстанню отже плоду можливі чотири, і то лишень чотири, комбінації а іменно може получить ся 1) тілко насінне з чорним завязком з яйцем о чорнім завязку, 2) тілко насінне о чорнім завязку з яйцем о білім завязку, 3) тілко насінне о білім завязку з яйцем о чорнім завязку і 4) тілко насінне о білім завязку з яйцем о білім завязку. Сі чотири можливі комбінації перенесені на наші таблички представлять ся ось-так: 1) ● × ●, 2) ● × ○, 3) ○ × ●, і 4) ○ × ○. Значить ся, друга генерація буде в $\frac{1}{4}$ часті чорно-чисті (перший случай) в $\frac{2}{4}$ частях чорно-нечиста з прикритим білим (другий і третій случай) і в $\frac{1}{4}$ часті біло-чиста (четвертий случай). Чорно-чисті осібняки другої генерації будуть завсїди плодити самі чорно-чисті покоління, так само біло-чисті осібняки. Чорно-нечисті осібняки дадуть таке саме покоління, як перша генерація, значить ся, $\frac{1}{4}$ часть чорно-чистих, $\frac{1}{4}$ біло-чистих а $\frac{2}{4}$ чорно-нечистих.

Само собою розуміється, що в практиці ті чисельні відносини не виступають так чисто, лишень, як висше вже було сказано, по правилу рахунка правдоподібности, т. зн. чим більші будуть числа, тим ті відносини будуть чистійші. Звісна річ, що число уродженних хлопців рівняється менше-більше числові уродженних дівчат, однак з тої чисельної рівности уроджень обох полів не можна заключати, що в практиці воно все і всюди виступатиме, що пр. в родині, де єсть шість дітей, мусить зараз бути 3 дівчат а 3 хлопці. Але як возьмемо під увагу більшу скількість родин пр. одного міста або повіта, або ще ліпше цілого краю, тоді ся чисельна рівність уроджень обох полів буде що-раз чистійше виступати.

Не все буває також і так, що одна ціха прикриває вповні другу, трапляється не раз так, що „прикрита“ ціха дає себе виразно пізнати, що прим. біле з домінуючим чорним або чорне з домінуючим білим не виступає в „нечистих“ осібнях як чорне, зглядно біле, лишень як сорокате, але такі „мішанці“ таж само не сталі і у них наступає розщиплення на зверхній вид змішаних ціх по другому правилу Менделя.

На означенне сего явища, заобсервованого і поясненого Менделем, ужив звісний ботанік де Врі терміну „мендельованне“ „мендельовати“. Сотки експериментів виказали, що мендельованню підлягають всі ціхи даних осібняків. На основі того заключає др. Деккер, що всі живини се ніщо иньше, як лишень сполука ціх, ланцюх прикмет. При заплідненню бувають ті ціхи зіставлювані, між собою порівнювані і ті, що одержали при тім перевагу, лучать ся разом в одно єство. Однак та сполука буває непостійна, як легко з собою лучать ся, так само легко розлучують ся, розщиплюють ся. Мимоволі насуваєть ся при тім питанне: що саме становлять ті менделівські завязки, що не розвивають ся, а лишень яко сталі величини (konstante Grössen) самостійно і немішаючи ся переходять через покоління? На се питанне відповідає Uexküll може драстично, але зрозуміло. „Давнійші теорії говорили, що в зародку дому находять ся en miniature камінь, цегла, гонта, ступень, шибя і т. д., з чого через ріст і поділ має повставати дім. Мендель учить нас чогось иньшого. Він каже: в зародку дому находять ся, яко готові, вже завязки—високість мурів, форма вікон, стрімкість даху, широкість сходів і т. д.“. Виходить, що ті завязки се не якісь матеріяльні елементи тіла осібняка а щось, щось цілком иньше. Що саме—се розв'яже хіба вже будучність.

ХР. АЛЬЧЕВСЬКА.

I. Гомін ночі.

Чуєш? Чуєш?—гомін ночі...—
 Ясні зорі розмовляють...
 Моє серце спать не хоче...—
 Чуєш в небі гомін ночі?..
 І безсоннії страждання
 Розум в тиші розривають;
 Чути всесвіту зітхання,
 Сльози трав, дерев стогнання,
 Тихі-тихі, журні співи,
 Жаль і запити у неба..

—Давні спомини й сумніви
 Чути там, де мліють співи!..
 О засни ж ти, серце журне,
 О забудь свої змагання,
 Будь, як небо, темне, хмурне,
 Будь байдуже і безжурне...
 Чуєш? Чуєш гомін ночі?—
 Моє серце спать не хоче:—
 Хочє знати й замість тиші
 Океан у нїм рокоче!..

II. Невільникови.

Я пісню лагідну мою
 В неволі морем розілляю
 І засвічу огні небес,
 І казку повную чудес
 Братам невольним росповім...
 Я прожену журбу твою!

І зашумить у тюрмах гай
 І всім негодам прийде край;
 Блакиті й волі сміх, огні,
 Гойданне трав, дібров пісні,
 Розсунуть мури й тишу їх,
 І ти згадаєш рідний край!..

Я пісню наче сліз росу
 В убоге серце принесу
 І стрепенеть ся в нїм орел,
 І вільний степ і смуток сел.
 А щезне пісня,—одлетить,—
 І знову серце замовчить,
 Стемніє знов твоя тюрма,
 Сам будеш ти, і я—сама...

С. РУСОВА.

Новини нашої літератури.

(О. Олесь: Драматичні етюди. Київ 1914. ціна 1 руб.)

Не так давно вийшли окремим виданням „Драматичні Етюди“ найкращого сучасного поета України О. Олесь. Раніш кожна нова річ, яка виходила з під пера цього талановитого поета, викликала жвавий рух в літературних українських колах, звертала на себе увагу всього громадянства. Тепер ми стали усі такі „позорно равнодушні“, такі байдужі, індиферентні, що ніяка літературна новина, жадна поетична краса, коли вона не бе в вічі якимсь незвичайним футуризмом, не зворушить наше задубіле естетичне й поетичне почуття. Від цього індиферентизму мерзнуть квіти натхнення, холодне серце поета й гасне росвітна творча душа найкращих письменників. Трудно уявити собі більш сумний, тяжкий час для всякого натхнення, як той час, який тепер переживає українське громадянство. Ось через що кожне нове літературне діло—се промінь світла в нашій темряві, який гріє надію на майбутню долю нашого слова, нашої думки. Такими світлими втіхами на протязі цього року були—„Лісова пісня“ Лесі Українки, „Казка Старого Млина“ С. Черкасенка і „Драматичні Етюди“ О. Олесь, в яких дуже яскраво виявилась індивідуальна поетична вдача трьох майстрів нашого артистичного слова. Усі ці твори мають форму поеми-драми, яка дає авторови спроможність виявити психологічний драматичний конфлікт в найкращій формі, гарній музикальній кольористій віршовій мові. Ся форма в наші часи якось особливо вабить наш смак, і своєю зовнішню красою, і своїм змістом, глибоко-трагічним. В творі Лесі Українки трагедія складається з конфлікту мрії з дійсністю життя, любови до краси надземної й вимогами щоденного грубого життя. У Черкасенка се страшений конфлікт минулих, вже зруйнованих форм життя з новими, які жорстоко знищують їх, а разом з формами життя знищують й ті людські відносини, які в них викохались й ще не мають сили перетворити ся в ті нові відносини, яких вимагало незупинне життя, що переможно йде все наперед, без милосердя топче квіти, які вирости на ґрунті минулих форм життя.

В Олесь—тут не один, а багато конфліктів, тут беть ся й стогне змучене серце сучасних людей, яких життя нічим не задовольняє, які самі утворюють собі конфлікти й колізії, не приймаючи готових форм щастя, які їм підносять життя—вони рвуть усякі ланцюги, що перешко-

джають їм вільно творити своє особисте життя, досягати своїх мрійних ідеалів. Ми не помилились, коли скажемо, що в драматичних етюдах Олеся справді перемогу мають конфлікти особистих змагань своєї власної долі. Колись Олесь давав перевагу іншим мотивам. В його перших ліричних збірниках, обік з піснями кохання, лунала пісня волі, мотиви громадянського завзяття, широких ідеалів вселюдської правди, волі, національної боротьби... Тоді ці мотиви захоплювали всіх, пісні Олеся були на устах і старих й молодих, серце від них горіло, щоб здобути те щасте для народу, для всіх! Тепер—громадянські мотиви викликають гіркий усміх й недавно довело ся чути в одному людному зібранню патріотичні вірші, дуже гарно висловлені, які не мали жадного успіху. Поет се ж дзеркало, в якому найкраще відбиваєть ся настрої громадянства, через се він може висловити тільки те, що справді живе в серцях людей навкруги його; поет перший їх розуміє сих заплаканих людей й знаходить перші вирази для їх настрою. Дуже шкода, що твори Олеся в його двох останніх виданнях не мають хронологічного поділу, який взагалі найкраще показує послідовний розвиток творчости письменника. Як би і в „Третій книжці“ твори Олеся були в хронологічному порядку, можна було б по них цілком уявити собі різні фази нашого громадянського життя й настрою. Олесь одмітив наші перші кроки назад, коли загально російська реакція припинила всякі змагання до волі; й та ясна мета, до якої свідомо йшли люде, стала такою далекою—мов „казка“. Й на сей мотив вагання, припиненого громадського руху, мотив сумніву й безнадійности, Олесь дає чудову поему „По дорозі в казку“. Тут чудово почуваєть ся настрої зневіри, ще не пригноблене стремління до волі, до світла, але втома, страх, безсилле не дають людям здобути любої мети... Поема „По дорозі в Казку“ робила велике вражіння, її знали, її вихваляли ще зарані, коли вона ще не була надрукована.

Слідом за тим поет відродження України не знаходить настрою, в громадянстві усе замірає, ані живої блискавки, і в його вириваєть ся болючий стогін:

Де ті слова, що вмерли на устах?
 Де неспівані пісні?
 Чи розплялись ви на хрестах,
 Чи й досі мучитесь в мені!
 О, як хотів я вмерти з вами
 З моїми мріями-думками!

„Неспівані“ пісні шукають виходу, шукають тих чарівних скарбів, які-б пестили поетичне натхнення, які-б „стали на папері“ живими словами любови, краси, щастя... Олесь звертаєть ся до невмірущого скарбу—природи, і дає чудово гарну картину всіх часів життя природи—

дає символічну поему „Що року,“ де краса зовнішнього опису зими, літа, весни, зміцняєть ся внутрішнім змістом, символами вічної боротьби холода, смерти з ласкою весни, сонця, вічного шукання волі, нових просторів—вітер. В сій поемі талант Олеся виявив ся в красі форми й в широкому розмаху фантазії. Далі шукає поет мотиву в іншому, більш національному, скарбі—в легендах українських, і дає поему „Понад Дніпром“—яка вся дихає красою народного фольклору, горить барвами й пройнята величністю колишнього світогляду нашого народу. Багато краси в сих двох поемах, але хто знав добре напрямок поезії Олеся, його пануючі лейтмотиви, тому було ясно, що обидві вони виявляють тільки шукання нових шляхів: ми бачимо поки що, що сї шляхи не захоплюють співця волі, співця сучасних змагань. Дійсність затримує його, його пісня озиваєть ся не на колишнє, вона висловлює те почуттє, яке справді живе навкруги поета. На превеликий жаль навкруги панує одно—нудьга, особисті вражіння, великі, але безсильні змагання свого особистого щастя, без усякого спомину про щось загально-людське або своє рідне, громадянське, національне. Драматичні етюди Олеся й виявляють перед нами те сумне, сіре безбарвне повітря, серед якого живе сучасне українське громадянство. Першим малюнком сього життя вийшла в Олеся—„Трагедія Серця“. Бліда по змісту, безбарвна по настрою—ся невеличка поетична перлинка захоплює читача страшенною щирістю виразу. Тут вічна трагедія любови між трьома людьми, трагедія неможливого щастя двох на руїнах щастя третього. І ся „Трагедія Серця“ стала трагедією творчого талану поета відродження України: тут у перше лунають нові страшні слова—смерть, нїрвана, вічний сон, агонія.. Слова поета—то чисті краплі його крови, його великого натхнення, слова поета то наші переживання, наші думки, наші муки, наше щастє. Сей самий поет ще не так давно співав нам такі палкі слова перемоги:

Мусить бути!—скажи—і стане,
Захотіти—досягти!
Духа в льоті до мети
Не затримають кайдани

Підеш ти—і ляжуть гори,
І розстелять ся яри
І тебе самі вітри
Понесуть в ясні простори.

Тепер же співає він про горе, отруту змученого серця, незадоволеного кохання, шукання смерти... Таким настроєм дшуть оставні перли поезії Олеся. Але й з таким змістом вони справжні перли символізму—як та усім відома „Злотна Нитка“, що навіки зостанеть ся найкращим символом, присвяченим пам'яті М. Лисенка, або „Танець

Життя“, де в Метерлінковському жанрі виспівана сумна доля братів калік, які тільки в музикальних згуках можуть висловити глибокий жаль, що труїть їх молоде жите.

Гарна теж невеличка драма „На свій шлях“—така звичайна по своїому зовнішньому змісту, така глибока по тому конфлікту між двома закоханими людьми, який приводить жінку до жорстокого наміру—покинути чоловіка, жити самотно, аби вийти з неволі, знайти свою духовну незалежність, якої так часто бракує жінці в найщасливіших умовах кохання.

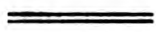
В „Тихому вечері“ бачимо теж глибоку думку—про ту могутню владу, яку має понад нами колишне кохання, колишне, минуле щастє.

Мало вражіння, мало змісту в уривках—„При світлі ватри“ та в „Осені“.

В „Осені“ є краса постаті сторожихи і поезія кохання—але се малюнок, який потребує ширшого полотна, який не висловлюєть ся двома—трьома змахами пензля, а потребує більшого драматичного оброблення, при якому сей „Етюд“ став би дуже кольоритною картиною для вистави. Невиразність сих останніх творів Олеся свідчить краще усяких критичних натяків, показує чулому поетови, що сей занадто еґотичний настрій не підіймає натхнення талановитого поета, що се непевний шлях для його широкої творчости, що він задержить ся на таких безформенних темах тільки на час; жите не стоїть довго на одному місці, воно поверне само в бік активної праці, боротьби за право людини. Тоді знову залунають могутні акорди нашого співця волі й збудять завмерлих, послулих людей, як він сам нам казав:

Вдар не в дзвін а в серце дуже,
Зваж ся жить, або не жить,
І камінне закричить
І запалять ся байдужі!

Драматичні етюди Олеся—талановиті твори, які захоплюють чита-ча своєю красою, чулим відношеннем до життя. Але, як правдиві малюнки сучасного життя, вони викликають сум, безнадійність і деякі здають ся занадто блідими, еґотично-часовими... Живого слова споді-вається ся Україна від свого поета велетня, він має силу „угледіти і в час безчася сонце крізь тумани“, він перший чуло почує, як здригнуть ся крила білої чайки й готуєть ся вона летіти високо у вільну бла-кить, й новими перлами поллють ся пісні Олеся не про траґедію оди-ного серця, а про траґедію самотного в своїй боротьбі народа, якому тільки рідний поет може дати велике слово надії і віри.

М. ЕВШАН.

Проф. Масарик про Росію і Україну.

Книга проф. Масарика про Росію*) зробила зараз по виході в світ першого тому чималу сензацію. Німецька преса розписала ся про той твір, як про капітальну студію, яка накінець дасть змогу в подробицях пізнати „російську душу“, тим більше, що написав її Словянин; такий авторитет, як Ягіч, вихвалив на сторінках „Neue Freie Presse“ солідність, наукові підстави та об'єктивність твору; скрізь посипали ся рецензії, де які кореспонденти російських газет удали ся зараз до автора з запитанням, що він думає про таку або таку справу. Автор твору Масарик, який досі уважав ся за визначного парламентариста і чеського патріота, заблещав нараз в ширшій світі також як учений, що відважив ся приступити до такої проблеми, як „російський сфінкс“. Навіть російське правительство звернуло увагу на ту працю, бо заборонило випуску її в Росію і не допустило до видання підготовлюваного вже російського її перекладу (чеський переклад друкуєть ся). Відбило ся накінець появленне твору Масарика і в українській щоденній пресі, де говорено про те, чи признає проф. Масарик Українців за самостійну націю, чи ні. Все те разом дає мені досить причин, щоб сказати про той твір скільки слів на отському місці.

I.

Отже згаданий твір Масарика—се тільки перша частина великої праці, якої загальний титул: *Russland und Europa. Studien über die geistigen Strömungen in Russland*, а якої головним пунктом має бути Достоевський і його аналіза Росії. Автор розділив собі працю тим способом, що в першій частині розглядає та аналізує історично та релігійно-філософські доктрини попередників та наслідників Достоевського,— а вже в другій частині твору буде говорити з початку про філософію історії та релігії Достоевського (боротьба за бога,—Достоевський і нігілізм), а вже потім про звязок Достоевського з російською літературою від Пушкіна та з літературами Європи (титанізм чи гуманітизм? Від

*) Th. G. Masaryk: Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie Soziologische Skizzen. Jena 1913. Eugen Diederichs. 2 томи ст. 388+533—8°.

Пушкіна до Горького). Поки-що маємо тільки першу частину твору і про неї можемо говорити.

Як всі, що писали про Росію, так і Масарик починає від сконстатовання культурної окремішності Росії, від протиставлення Росії—Європі, як окремого світа. „Я знаю,—каже він—досить цивілізованого й нецивілізованого світа, але Росія, мушу се признати, була і єсть для мене найбільше інтересною країною; побут мій в Росії здивував мене—хоч я Словянин—далеко більше, ніж побут в яким-небудь иньшійм краю. Англія, Америка і т. д. зовсім мене не здивували; навіть все найновійше здавало ся мені само собою зрозумілим продовженням того, що я бачу і переживаю в себе дома. Инакше Росія: хоч я, як Словянин, зовсім добре, на мою думку, відчуваю в російській літературі те, що називаєть ся духом мови і народа, хоч російське жите, яке я бачу в творах російських письменників, відає мені моє власне внутрішнє жите духа, на скільки воно словянське,—та все таки Росія мене здивувала! Европеець, який живе теперішністю, мимоволі звертає свої думки в будучність; він робить висновки з даних історичних передпоилок,—в Росії він наворачтає в минувшину, часто в середні віки, а наслідки сього виходять зовсім инакші, як модерне жите поступового заходу. Того вражіння, того загального вражіння не віднайдемо ще в сильнійшій формі в не-християнських краях Африки та Азії, бо вони власне иньші, але Росія така сама, Росія те саме, чим була Европа... Росія—також Европа. І коли я протиставлю Росію Європі, то я порівнюю дві епохи; Европа не чужа Росії по суті, але таки не своя, ще не своя“.

Се вражіннє, неначе заспів до твору. І не знати ще, як його читати, як вияснити собі становище самого автора до Росії. Не відразу він се виявляє, аж під кінець другого тому, де він робить висновки, довідуємо ся про автора більше. Позатим він не любить себе „зраджувати“ з своїми поглядами, хіба що примушений самою темою висловити ся ясно і недвозначно; вся книжка писана без темпераменту, без розмаху, „но німецьки“. Масарик підходить до кожної справи звільна, поступенно, що хвилі пристає, застерігаєть ся, нерішучо обходить проблему з усіх сторін і аж тоді, коли добре освоїв ся з її фактами, зважуєть ся сказати, „так“, або „ві“. З літературного боку твір на тім стратив: не має ніякого стилю, написаний блідо, не дає широких, плястичних картин, які говорили-б самі за себе. За те авторова „объективність“, тон реферату, і нерішучість в висловлюванні своїх думок, виходять цінними для змісту твору. Не зустрінемо тут блискучих характеристик, яскравого представлення людей і їх діяльности, синтетичних штрихів, які иноді в двох словах розяснюють нам, що треба—за те масса матеріялу,

уміле посортованне його, підбранне кожної дрібниці, пильне та вишколене око, яке уміє доглянути все, що відносить ся до даної справи. Хто знає, може так ліпше: хто хоче пізнати Росію, довідаєть ся більше з такого твору, як Масарика, що подає передовсім факти, ніж з творів таких спеціалістів-психологів російської душі, як Соловєв або Мережковський.

Твір Масарика—се історія духового життя Росії, як воно відбило ся в житю і творах визначних діячів, письменників та мислителів. Російський автор дав-би їй титул „історії російської інтелігенції“ (як проф. Овсяннико-Куликовський), „Історії рос. громадської думки“ (як Іванов-Разумнік) або щось в тім роді. Щоб показати генезу тих всіх думок, проблем, настроїв та ідей, якими живе новочасна Росія, і які турбовали уми і серця передових людей в Росії—Масарик подає в перших главах огляд політичного та економічного розвитку Росії від самого початку аж по нинішний день, спинюючись особливо на реформах Петра Великого. Се історична, підготовлююча частина, в якій намічені головні лінії історичного розвитку Росії, зазначений весь зміст його, щоб далі, пишучи про поодиноких людей, не треба було кождий раз давати коментарів та історичних екскурсів.—Потім приступає автор до самих „студій про духові напрями в Росії“ і розпочинає їх характеристиками поодиноких людей і напрямів. Отже Чаадаєв і його виступ проти ортодоксальної теократії во ім'я католицизму, слов'янофіли і панслависти (І. В. Кірієвський, Хомяков, Аксаков, Самарін, Данилевський), западники (Грановський, Герцен, Белінський), синтеза обох тих напрямів у Апольона Грігорєва. В другім томі: Бакунін, Чернишевський і Пісарєв (анархізм, реалізм і нігілізм), Лавров і Михайловський, теоретики офіційної теократії (Катков, Победоносцев, Леонтьєв), і містик Вл. Соловєв; в дальшій часті докладна історія новішого соціалізму в Росії: розвій марксизму, його відносини до народників, криза і висуненне релігійного питання, новіший анархізм і П. Крапоткін, лібералізм, криза революціонізму. На кінець подає Масарик в останніх главах резюме цілої праці, ще раз систематично хоче установити головні проблеми російської думки.

Не можу на сім місці подати докладного реферату твору Масарика і переказувати його змісту; зрештою, він не дає ніяких нових фактів, гідних уваги, оригінальний 'хіба тільки спосіб викладу, цікаво як він орудує матеріалом і які дає комбінації його. Але останні глави, де він покидає виклад, а переходить вже до своїх висновків з усього поданого читачеві матеріалу, ті варті ближшої уваги. В главах тих повертає Масарик знов до питання, яке поставив на початку: що таке Росія, в чому її оригінальність і вага для Європи.

І тут Масарик говорить з застереженнями, вибирає звичайно серед-

ню дорогу. Він констатує великий вплив Європи, під яким розвивала ся новочасна Росія, бажає, щоб та європеїзація пішла скоріше, але з другого боку кладе вагу на спонтанічність розвою Росії. Свою книгу пише Масарик з становища „європейського“, а не словянського (хоч сам він „Vollblutslave“, — як називає його один рецензент), як Європеєць він критично дивить ся на Росію, навіть більше: філософічна критика російська мусить, на його думку, оперти ся на Канта і закинути нігілізм, неґацію старого, некритичний революціонізм та манію наслідування. Але він задумуєть ся також над тим, чому Герцен і багато інших емігрантів з Росії не злюбили собі Європи, і ставить домагання критичного відношення і до європейської культурної праці. Важне не те тільки, що остаєть ся сьогодні і надалі цінним з старої Росії, але також і те, що можна взяти в дальшу вандрівку з старої Європи. „В Європі ще єсть середньовічний католицизм і папізм, церковний протестантизм, в Європі ще єсть абсолютистичний монархізм, який після революції навчив ся уживати для своїх цілей конституціоналізму та парламентаризму, в Європі єсть ще монархічний мілітаризм, капіталізм... в Європі, одним словом кажучи, демократизм ще також незабезпечений, теократизм ще досить сильний політично. Правда, європейський теократизм принципіально, філософічно поборений, а політично вже на стільки слабкий, що мусить входити з демократизмом в компроміси, взагалі Європа край компромісів, половинности, але половинности переходової; про демократизм можна вже говорити, як про можливу до здобуття ціль і наслідника теократизму. Богатом з Росіян бракує сьогодні того самого пересвідчення що до Росії, і се власне найгірше“...

Остаточно Масарик не протиставить Росію Європі або навпаки, краще сказати, ставить їх побіч, порівнює їх, неначе провіряє одну при помочи фактів, які дає друга. Політичний, а також філософічний і літературний інтерес Європи до Росії так зріс, що вже говорячи про європеїзацію Росії, треба буде говорити і про русифікацію Європи. Студії того взаємного впливу дуже навчаючі і важні для кожного, хто до кінця хоче вяснити собі де які проблеми з історії людскости.

II.

Верну ся ще до вступних частин твору Масарика, де він подає огляд політичного і економічного життя Росії, починаючи від часу повстання і організовання російської держави. Преса (в Німеччині, Австрії й Росії), яка звернула увагу на твір, найбільше зацікавлена була тими сторінками книжки, сподіваючись од автора, як від „спеціаліста“, що сам приймає живу й активну участь в політичнім життю, правдивого

„откровенія“. Говорить Словянин, провідник сильної чеської партії, учений професор, а до того людина з „волею до справедливости“—кричав в берлінській „Zukunft“ Гарден, по виході книжки. „Neue Freie Presse“ помістила фелетон самого Ягіча, повний похвал для автора за ту ж саму справедливість і обективність—при чім Ягіч, на доказ тої „обективности“ Масарика, подає його погляди на українську справу. Тоді віденський кореспондент „Нового Времени“ побіг сам до Масарика, щоб докладніше роспитати його між иньшим і про ті погляди в наших справах. Очевидно—після оголошення їх розмови в газетах, книжка Масарика стала цікавою і для Українців, галицька українська преса осудила автора за його москвофільство, поки орган Масарика „Cas“ не спростував звісток кореспондента „Нового Времени“, а в „Раді“ появилася спеціальна статейка де автор цитатами з твору самого Масарика показує прихильність його до українства. Отже пишучи про твір Масарика, мушу й я сказати кілька слів про ті місця, де говорить ся про нас.

Надибує „малоросів“ автор зараз на початку, коли говорить про дочатки „російської держави“. Нарікаючи на те, що російські історики ще мало прояснили ті часи, він каже: „Навіть ріжницї поміж Велико- і Мало-росами в тім часі ще не прояснено. Ще не означено, коли і як Малороси („Малоросія“ появляеть ся в документах аж в XIV ст.) відграничили себе мовою, а вже зовсім не знати, коли, як, і в якій мірі Малороси відріжнили себе від Великоросів антропологічно і етнологічно. Можливо, що расовий вплив на Малоросів мали Литовці, Поляки і почасті Чехи, отже арійські і посередно словянські племена,—але се все тільки догади. Ріжницї характеру поміж Велико- і Малоросами існують подібно, як вони є поміж північними і полудневими мешканцями у богатых народів, що населяють більші і дальші простори; чи впливи кліматичні і вплив землі та господарювання на вїй в тій диференціяції обох племен мали більше значіння, як які-небудь расові ріжницї, про се нема одної думки—дуже можливо, що ріжниця Київ і Новгород в ті часи значить також ріжницю Велико- і Малоросів; малоруський історик Грушевський бачить в старих Антах предків Малоросів“...

Місце досить цікаве з огляду на „обективність“. Автор констатує раз-у-раз брак певних відомостей, які не дають знати і напевно установити, як справді було; зазначає побіч себе суперечні думки, цитує побіч російських істориків також і „малоруського“, а в результаті... з тої обективности і з того „не знати“ виходить звичайна схема „руської“ історії, в якій від часу до часу згадуєть ся „Малоросів“. І нема нас і в „історії“ Масарика,—не знаючи під якими впливами ми властиво відді-

лили себе від Великоросів, він полишив нас на боці. Пише про нас аж геть пізнійше, говорячи про національне відродження Словян в 19-тім столітті. По Чехах і Словаках, Сербо-Хорватах, Болгарах і Словінцях він доходить і до Українців.

„Окреме зовсім в своїм роді—каже Масарик—є малоруське питання; вже в тім проявляє ся його трудність, що не має ще навіть загально прийнятої назви народу (Малороси, Рутенці—назва, уживана в Австрії—Українці)“. Далі кілька загальних фактів про становище наше в Росії і в Австрії, про проби язикового відграничення себе, про першу україно-фільську програму Костомарова, Кирило-Методіївське братство, репресії в Росії і перенесення літературного руху до Львова, про Драгоманівську програму, нарешті про свободи, які дала нам революція 1905 року. І знов порція „обективности“: „Я—каже автор— констатую самі факти історичного розвою і не запускаю ся в спірне питання, чи дана язикова і всяка иньша ріжниця дає основу для заложення власної літератури і вироблення нації. Історія учить, що мови і народи виробляють ся при свільнім впливі багатьох факторів, при чім політичні фактори грають велику ролю. Коли якась цілість почуває себе окремим народом і як окремий народ організуєть ся літературно, то рішає власне та воля, а не граматика або язикознавство“. Нехай тут хто зловить автора на слові і рішить, що він властиво думає. Н. В. в „Раді“ робить з автора українофіла на підставі (між иньшим) сього місця, а я нічого подібного не бачу. Правда, на його думку, воля самої нації рішає про се, як вона має себе определити; але, признаючи нам те право (яким до речі ми скористались ще перед тим), він уперто називає нас напр. „Малоросами“, хоч бачить і повинен бачити, що ми називаємо себе Українцями. Він не хоче запускати ся в „спірне питання“, а тимчасом висуває делікатно „численні фактори“ і зовсім впевнено говорить про те, що „учить історія“, аби скінчити на політиці. А нарешті забувши про те, що обіцяв близше не вмішувати ся в спірне питання, вихолить таки з своїми мірваннями в тій справі в... нотці: „Словаки зовсім певно—читаємо там—не мають власної мови, аж політичні відносини привели до сепарації словацького діалекту, як літературної мови. В Німеччині де-які діалекти ріжняють ся від літературної мови не меньше, як малоруська від великоруської. Там діалектична література красна не знаходить перешкод, а в школі учитель, а так само урядник в уряді, де треба, помагають собі діалектом. Творити тепер літературну мову і літературу та доганяти існуючу вже і приступну, очевидна річ, трудно; але то ще питання, чи язиковий розвій Росіян піде по правилам язикової централізації в Німеччині, Франції, Англії і т. д. Як сказано, питання можна рішити не тільки літера-

ЛНВістник 1914 кн. V.

19

турно, але передовсім політично. В дійсности бачимо тепер сильне стремління до диференціяції у Малоросів; з великоруського боку ми чули знов аргументи за допомогу тій диференціяції, бо вона власне лежить в політичним інтересі самих Великоросів".—Очевидно, можна на підставі сих слів говорити і про прихильність Масарика до Українців. Але аргументи, якими автор орудує, дуже двозначні, се ходячі аргументи москвофілів в Галичині, з яких можна зробити і такий висновок, що українська мова—се діалект до російської мови в таким самим відношенню, як німецькі діалекти до себе. Кореспондент „Нового Времени“ цілком потверджує ту думку, коли вичитав з тих місць заперечення Масариком української національності і мови. Така інтерпретація має стільки-ж—коли не більше—рації, як інтерпретація тих, що бачуть тут прихильність до українства. Правда, з боку Масарика, як я згадав, появило ся було заперечення, ніби він проти українства виступав, але... чи можна заперечити такий вивод в книзі Масарика, як сей, що в Росії „з словянських народів є властиво тільки Поляки“, а Малоросів ще не признано за окрему націю?"

Ота вся крутанина Масарика, дволичне відношення до українства, так зручно масковане „объективністю“ і констатованнем історичних фактів—се інтересний показник політичного русофільства чеських поступовців, серед яких Масарик веде перед. Для нас се не новина, не перший раз ми таке чули. Неприємно тільки те, що автор маскує себе, не має рішучости виступити ясно і отверто, а ховаючись за „объективність“ і „історичні факти“, робить нам більшу шкоду, як-би виступив отверто м русофільським агітатором.

НАТ. РОМАНОВИЧ.

Манівцями.

Друга частина трилогії

„Мандрівниця“.

(Д а л і).

Бувало иноді засидять ся довше Остап, Микола, Ганнуся, Михайло, і розмови безконечні про партійні справи, про політичну і національну боротьбу затягнуть ся. Надя здивовано помічала, що се все не таке вже їй близьке і цікаве, як ранійше було. Чому? Маленьке безпомічне сотворіннячко стало між нею і революційною діяльністю, сотворіннячко, яке ні на хвильку не можна саме лишити. Та й мабуть ся діяльність не дуже захоплювала її... Де її переконання стали? Нема. „Треба, щоб краще всім жило ся“... Отсе і всі переконання. Що-ж ще є в ній? Не знає. Шукає ще себе... Та тепер кінець всім шуканням; природа вказала шлях—материнство.

„Ні, се не мій шлях“—теплими місячними ночами думала Надя, сидючи біля розкритого вікна. Так, материнство—се має бути, се жите, але не тільки саме воно, не тільки се інтимне жіноче жите. Воно не може шляхом життя її стати. Але де-ж її шлях?

Так біла ся з думками Надя, дивлячись на місяць, що спокійно позирав на землю.

Одна бувала завжди з своїми думками і питаннями. Кость читав або спав.

Ах, сей Кость... Правда, що можна тільки зітхнути і сказати „Ах, сей Кость“.

Він чудний, незрозумілий, загадковий. Надя зовсім не знає його, не розуміє.

Як можна жити в одній хаті з людиною, якої не знаєш, не розумієш, не можеш ніяк зрозуміти?

Важко жити.

Здавало ся Наді, що се не той Кость, в обійми якого кинула ся в Сибіру з бажанням „хочу бути коханою“... Не той, що ловив кожне її бажання і в очі їй дивив ся... Се наче иньший, зовсім чужий. Та, правда, коли годувала дитину і Кость сидів в захопленню, з ніжністю в чорних мелянхолійних очах любуючи ся не-

мовлятком, здавало ся, що він близький.. Часом голова Костя схиляла ся, немов в утомі якійсь, їй на коліна; тоді Надя клала руку на волосе його, але в ту-ж хвилию здавало ся їй, що се тільки Василеві належало ся—отак класти голову їй на коліна і заспокоюватись від дотику рук її.

Василь... Де він? І як се все стало ся? І тут все питання, питання...

Часом Кость її пристрасно обнімав, пригортав ся до неї. Інстинктивно ухиляла ся—чи з боязни шкідливого впливу на дитину, яку годувала, чи з чого иньшого... Щось наче стояло між ними. Що? Не було ніжності і уважливості перших часів, того „медового“ місяця, який вже скінчив ся... Чому-ж се все так?

Але на-що сї питання, на-що аналіз?

Чорні оченятка весело всміхають ся мамі, малі ручки тягнуть ся радісно до мами, червоні уста розкривають ся: а—а... а—а... так наче „мама“... дзвінкий сміх...

На що-ж аналізи, на-що питання, на що шукання?

XVI.

Кость стояв біля вікна, провожаючи Надю очима і візок.

Там таке мале в тому візку блакитному.

І ось він батько, голова родини... Він, Кость, ідейний робітник, бурлака, вічний пролетар. Смішно!

Вже як треба голову, то голова швидче Надя... енергічна, рухлива.

Отак він що дня: постоїть, подивить ся на тих двох—жінку і дитину, що пішли на прогульку до садку—і знов ходить по кімнаті з кутка в куток... Ходить—наче його наняв хто... Хто так сказав? Ганнуся. Вона все висміює його, що він нічого не робить... нічого—для практичного житя. Ось Михайло на політехніці, агрономію продовжує, Остап—хімію, Микола—на університеті, природознавство; один він—нічого. Навіть Ганнуся і та медициною захопила ся. А він—нічого не робить. Нічого для практичного житя.. Та і яке воно—він не знає. З самих ранніх юнацьких років знав тільки жите духу, інтереси духового розвитку. І тепер йому здаєть ся, що се все суєта—се сучасне жите, та і як міг би брати в ньому участь? Він — людина 'будучого, а в сучасности живе лише тіло його, про яке не можна-ж так дбати, щоб аж все жите присвячувати турботам про його. Та і зрештою за пару літ умови житя мусять змінити ся, настане соціалістичний лад, тоді він може і для практичного світу щось робити.

А ось жінка... Дитина... Вимоги реального життя, яке все грошей хоче, щоб мати хату і обід.

Він сам дитина перед такими питаннями... Ось ходить по хаті і думає: як же житимуть всі вони? Щось треба придумати. Гроші Надіні кінчають ся... Роботи треба, заробітку... Як би се дома, на Україні, треба-б кінчити університет, тоді може що було-б, а тут... Як його вчити ся тут? Мова чужа, та і морока з документами...

А треба-б чогось шукати... Та чого, де і як? Хіба він знає? Дайте йому роботу, принесіть, він її зробить, але як же знайти її?

І він ходить по хаті, все ходить та думає. Часом покидає вже про се думати, про реальне, і думки обертають ся до теоретичних питань про будуче жите людей. А то сяде і читає і випикує щось з книг. І захоплюєть ся так, що коли грюкають двері і з'являеть ся Надя з візком та дитиною, він наче дивуєть ся. До нього, в його настрій самотности вдераєть ся реальне жите, таке дивне, таке незрозуміле.

— Все міряєш хату? — з'явив ся якось Микола в один із таких ранків, коли Кость сам був і поринувши в думках, ходив з кутка в куток.—Багато вже виходив верст? Ех, брате, щось ти не подобаєш ся мені.

— Не подобаюсь? Ну, то я і не жінка, щоб подобатись тобі.., Драстуй. Чом не заходиш частійше?

— А чорт його зна чому... Отак, далеко, до Квітки ближче, та і „штаб“ тепер там. А ось чому засідання пропускаєш? Надя-ж здорова—і ти вільний...

— Хто зна, чи вільний я, чи ні...

— Знаєш, їду в Петербург,—раптом мовив Микола

— Так? Чого?

— Ось ходім в парк; там Квітка, дядя і Михайло коло Наді; поговоримо...

— Ну, ходім вже.

— „Ходім вже“... а сам то й не вийдеш ніколи. А може-б ти поїхав замість мене..

— Я? Чого? Як? Ні, не поїхав би...

— Ех ти! І які з тебе люди будуть?

— Ну, як же все в вас? Справді давно наче бачив всіх..

— Та, ніяк... Запал видихав ся... А як довгоногого Панаса нема, то і статі повільнійше до редакції йдуть.

— А Остап?

— Здаєть ся мені, що і Остап видихав ся. Та й всі ми мабуть. Наче рідного повітря бракує.

— От вдихнеш... Але дивись, щоб часом і рідне не завадило... Та правда, ти на Україну їдеш.

— Так... та я й не бою ся... обережний буду. Буду і на Україні... А ось вони...

На невеличкій площині під розложистими каштанами стояло кілька лав півколом. Надя, Ганнуся, Остап, Михайло сиділи поруч на двох лавах; блакитний візок коло Наді. Крізь листе сонце з далекого неба кидало блискучі плями на землю, на лави, на людей.

— Ш-ш... дитина спить... Віра ваша спить... — приклала до губів палець Ганнуся, всміхаючи ся Костеві.

— Ні, нічого... вона не прокинеть ся, міцно спить завжди, — заспокоїла Надя. — Ну, значить, їдете? — звернула ся до Миколи.

— Їду. Ось „інструкція“.

Довгий, вузький папер. Букви розпливчасті, темно-жовті.

„Нехай хтось приїде в П. до мене... дуже потрібно. Справа пильна доведеть ся й на Україні побувати. Чекаю“.

Читав Микола урочисто.

— Се Павло пише? — спитав Кость.

— Павло. Ледви проявив. Се на особливо конспіративну адресу. Се панна Стефка принесла.

— А, бачили Стефку? Як же вона там? — запитала Надя.

— Нічого, цвіте... Там така гарна...

— Чуєте, Остап? — Надя жартовливо всміхнула ся.

— Та що би мав чути...

— Гарний квас, та не для нас... — Микола махнув рукою.

— Та тут наче все не для нас... — мелянхолійно вставив Остап.

— Що се, розчарованне у вас, Остап?

— Я й сам не знаю що... От гарно тут, правда... порядки гарні, кращі ніж у нас... Жите тут е справді українське, всі прояви сього життя. Серце моє, серце безправного Українця радіє, коли і в трамваю можна білета по українськи купити, на українській мові полагоджувати справи, на поchtі, на вокзалі, всюди. В школі, в церкві, рідне слово... Се гарно... Але, от хочеть ся, щоб все було у нас, на Україні, розумієте? Ось хоч би у нас, в селі, у нас в Таращі. Та не тільки щоб се було, а ще де що, чого й тут нема... Ет!

— То вам не подобають ся Галичане? — зацікавилась Надя.

— І Галичанки? — додала Ганнуся.

— Ні, почекайте. Зовсім навпаки. Подобають ся дуже. І склад життя і вдача рухлива. Але се все нам чуже і ми чужі тут.

— Чужі ми, положим, постільки, поскільки ми революціонери; чужі ми й дома буржуазному життю,—обізвавсь Микола.

— А взагалі я люблю ся Галичанами: їх жвавість, рухливість, точність, культурність—се все імponує мені. Ось я ставлю такого культурного європейця поруч з селянином з глухого кутка—частенько називаю його батьком й кажу: плоть од плоти, кров од крові, і радію. Се—поступи...

— А Галичанками, любуєте ся?—знов не втерпіла Ганнуся.— Ось панна Стефка, наприклад.

— Та що ви все мені: панна Стефка та панна Стефка...—розсердив ся нарешті Остап.—Ну, панна, як панна...

— Дай ти вже йому спокій, Ганнуся,—порадив Михайло.

— А вона все: товариш Остап... товариш Остап... так наче нема на світі краще за товариша Остапа...—не вгавала Ганнуся.

— Се як на чію думку,—несподівано обізвав ся Кость.

Він задивив ся на блакитний візок. Візок раптом захитав ся і маленькі п'ять пальчиків висунулись з-за занавісочки й замаячили в повітрі. Потім дві ручки вхопили ся за стінки вікна, а слідом за ними з'явилась головка; чорні вишеньки оченят блищать, куточки губ вередливо опущені. Легкий вереск.

— Молода революціонерка бунтуєть ся,—всміхнув ся Остап дитині.

Куточки губ дитини все більш опускають ся, все дужчий вереск.

Надя схопила ся, підійшла до дитини.

— Боже, які ми бідні,—слідком за нею підійшла і Ганнуся.

— Можна й не закривати нас так,—всміхнула ся Надя, сівши й приклавши до грудей дитину, коли Ганнуся силкувалась так поставити візок, щоб закрити Надю від товаришів.—Ми й самі так закриваємось, що тільки наші очка виглядають, та й то тільки мамі їх видно... тільки мамі.

— Яке воно тепер гарненьке... але й багато клопоту з ним, правда, Надю?

— Мабуть багато, та якось злилась з сим клопотом, що не помічаю його, не уявляю себе без його.

— А ось ви де...—тонка постать чепурно вдягненого молодого чоловіка стала перед ними.

— Славко!..

— Товаришу Славко! Звідки се?

— Був у Хмари, стукав, стукав... нема. Вийшов, бачу—блакитний візок в городі, за ним червоний капелюх Квітки, далі цілу групу. Як ся маєте, товариші?

— Сідайте ось тут, товаришу,— Михайло посунув ся й дав йому місце.— Де ж се ви взяли ся? То не було вас, а то вже ось?

— Так, не було, та вже є. Вернув. Ферії ся кінчили, панове мої. Біг до вас в справі.

— Завжди біг і завжди в справі...— се чудово,— пробурмотів Остап.— Треба б нам теж підбігти трохи.

— Який же він став здоровий, сонцем обпалений,— Ганнуся дивила ся на Славка.

— Та-ак? Товаришка помічає, що я обпалений... А там так гарно, як би-сте знали. Жалкував дуже, що сам там був, що вас не було, вас всіх, розумієть ся,— поправив ся він, червоніючи.

— Не червонійте, ми розуміємо, що всіх...— добродушно всміхнув ся Михайло.

— Все одно тут гроші проживати чи там,— вів далі Славко...— а знаменито спочили б там.

— Але ж у нас робота тут, товаришу... газета,— задумано мовив Остап.

— Еге, робота...— муркнув Микола.

— Правда, щось вона мляво йде...— Остап зітхнув,— але...

— Але йде, так?— всміхнувсь Славко.

— Так, за течією.

— Ну, що ж поробляли там, в горах?— змінила розмову Ганнуся.

— Ходив по горах.. їздив верхи, купавсь.

— То ви в горах були?— зацікавилась Надя

— Бачте, не в самих височенних горах, а на підгір'ю. Не дуже далеко відси... кілька годин їхати залізницею. Ось чекайте, на те літо будете мусіли самі туди поїхати... Ага, так чого я біг? Хотів вам сказати, що велика демонстрація за право виборче відбудеть ся в неділю і треба, щоб ви всі пішли, навіть от ся маленька може піти— вказав він на дитину, яка вже нагодована, весела опинила ся на руках Костя.

— Як? На демонстрацію з дітьми?— здивувала ся Надя.— Як се можливо?

— Можливо, всі йдуть з дітьми, се ж спокійна маніфестація...

Славко довго ще говорив про виступи робітничої кляси в боротьбі за поліпшення своєї долі; і дивувались слухачі, чуючи про „спокійні маніфестації?.. і пригадували ся їм сі „маніфестації“ там у себе, на Україні, де були і нагаї, і кулі й кров.

XVII.

Вже листе в парку жовтіло, сяючи золотом в проміннях осіннього сонця; вже падало сухе, безсиле з тремтючого гилля, вкриваючи травичку блідим килимом... А Надя все возить та возить блакитний візок.

Хіба як дощ лине і земля, тужачи за сонцем, сльозами вмиваєть ся сіра, захмарена—сидить Надя дома, ставить коло себе блакитний візок і думає, думає, поки дитина спить. Прокинець ся дитина, простягне до неї рожеві ручки, Надя схоплюєть ся, годе, носить дитину, бавить ся—ні дум, ні турбот: усміх дитини мов промінь сонця душу їй веселить, зогріває. Посадить дитину—і весело порядкує в хаті.

Се не довго. Замете, пообтирає пил з комода, полиць, посудного шкафчика, і годі; столу Костевого (стіл до писання, що ранійше спільний їх обох, тепер став лише Костевим, бо Надя не потребувала його) не чіпала, він не любив сього.

Потім сідає на канапі, ставлячи против себе блакитний візок. Шие, інколи читає. Але дуже рідко читає. Скільки то треба малесеньких сорочечок приготувати, скільки суkenок треба малій Вірі, яка так весело рухаєть ся в своїм блакитнім візочку.

Сей блакитний візок... Він не стоїть на одному місті, де небудь в кутку, як кожна иньша річ з меблів в кімнаті; ні, він то тут то там, він наповняє собою кімнату, неначе б то вона ціла була для нього; він завжди в центрі. Такий він, сей блакитний візок...

Отсе й зараз Надя, попорядкувавши, сидить з шитвом в руках і розмовляє з дитиною. Обід вже готовий—зварила як дитина спала—се ж такий немудрий в них обід; хоч і не має особливих здібностей до кухні, про те все треба вміти й робити.

На дворі хмарно, мряка; блакитний візок не може сьогодні в садку їздити. Чекає Костя, скоро він прийде. А Кость тепер ходить в редакцію якусь, се йому Славко знайшов „посаду“. Правда, вертаєть ся невдоволений—щось не до серця йому ся „посада“, але що робити? Треба якось грошей заробити... Бо їх нема вже, нема...

Та й хіба се все таке вже неприємне, ся „кухня“ і ся „посада“? Хіба се така біда, що нема грошей? Зовсім ні. Ось очка чорні, блискучі мов вишеньки, стежать за мамою, а уста червоні вже виразно вимовляють „мама“. Ось простягають ся пухкі ручки і промінь усміху осяює ніжне рожеве личко.

На сходах кроки; стукотінне в двері.

— Тато!—дивить ся Надя, всміхаючись на дитину, і йде відчиняти двері.

Високий, стрункий, блідий Кость з'являєть ся на порозі.

— А-а... а-а...—радісно вигукує дитина, пританцьовує і пориваєть ся до батька.

Але Кость сердито роздягаєть ся, сердито вішає своє пальто й бриля і бурмоче:

— Не досить того, що треба жити й дивити ся на сей нудний, капосний світ...

— Хіба що стало ся, Костю?—дивить ся Надя на нього.

Його вродливе лице порізане зморшками невдоволення; чорні очі хмарно дивлять ся з під насуплених брів.

— ...А ще й плати за се, роби ріжну нецікаву роботу... Нічого не стало ся, але яка се нудота... я не можу так... Ну, мале, йди вже—бере він на руки дитину, і зморшки зникають з чола. А мале—радесеньке, так і підстрибує в нього на колінах.

„Нудота“—думає Надя, даючи обід. Чому нудота? А от вона хотіла-б хоч якої нудної праці, щоб заробляти на своє жите... Хотіла-б... Бути самостійною, самій робити на себе, на дитину... не залежати ні від кого...

— Костю, може я б взяла сю „посаду“, може мене б туди прийняли власне?...—червоніючи прошептала Надя.—А ти б собі що иньше найшов, більш цікаве...

— Дурниці, — пробурмотів Кость, поспішно ковтаючи гарячий борщ.—Як же ходити десь на роботу, як дитину треба годувати...

— Так, правда,—сумно зітхнула Надя.—Як же ходити?—

— Та й що ще знайдеш тут? Щось таке, щоб дома можна було сидіти, не ходити до людей... Такого я хотів би, а такого нема... Та й взагалі все нудота на світі... Ну, мале, куди ж се ти тікаєш вже?

Дитині вже забажало ся до мами і вона простягала свої руки до неї.

Надя взяла дитину й на швидку докінчила свій обід.

Кость вже взяв ся за книгу, примостившись коло вікна. І коли Надя, вклавши дитину, порала ся біля посуду в кухні, нікого не було нігде в хаті, було тихо, наче була вона одна. Одна була вона з своїми думками і знов хмарою обсіли вони її.

„Як же ходити на роботу, як дитину треба годувати?..“ згадали ся їй Костеві слова.

Безпомічна вона, безсила, не може стати самостійною жінкою... Одірвати ся від дитини не може і тому залежить від чоло-

віка. Але не може залежати від чоловіка, сього не приймає душа її... не може бути тільки жінкою чоловіка свого, вона хоче, вона мусить бути сама по собі...

Перетерла вже весь помитий посуд; машинально чистить попідом ножі, схилившись над плитою.

Скупе світло осіннього хмарного пополудня заглядає в кухню крізь мале віконечко; струнка тоненька дівоча постать вирисовується біля плити з рушником на плечі; коротке волосє злегка розпатлане, на чолі зморшки—чи від пильного порядкування чи від думок.

І чому би мав хтось иньший її удержувати? Працювати на неї... Хоч би й чоловік її... Чому? Тому що він сильніший, що йому легше? Та хіба фізичною працею заробляють інтелігентні чоловіки? Та прецінь і у жінки вистарчить сил на розумову працю... Та й ось Костеви не легко на всіх заробляти... Ні, вона таки сама на себе працюватиме... І крім того вона не може замкнути ся в тіснім колі виключно жіночого життя... Ось не ходить тепер ні на збори, ні на відчити—і тяжко їй, тяжко.

Надя поставила вже весь посуд на полицю в кутку кухні і машинально взяла ся прати пелюшки, які чекали її в мидниці. Зігнулась над мидницею, короткі кучері на очі, на чоло звисають, а на чолі все зморшки—чи від дум, чи від напруженої праці.

Як же буде? Як далі житиме? Та к не може далі жити, такою безпомічною, беспорядною, як дитина, і такою отверженою, замкненою в узькім колі жіночого життя. Правда, дитина підросте, можна буде її без себе залишати... Але—як ще діти?

Ще дужче зсунула Надя брови й замислилась.

І якась стежечка має бути з сього вузького кола!

Але куди? На широкий шлях? Та хіба є в неї сила широкого шляху шукати і якого саме?

Скінчила прати Надя, розвісила мокре хусте* на мотузках, що простягнені були попід стележ та й стала замислившись під стінкою. В утомі очі заплющила.

І уявивсь чомусь їй степ широкий, той, в якому гуляла ще живучи в Гуляй-Полі, куди з молодю часто ходила—і так наче орел над ним низько-низько літає:

Манівцями над землею орел сизий все блукає,

Шляху свого, свого щастя і волі шукає...

Нідніми ся ж, орле сизий, геть в гору, за хмари.

Покинь, покинь на вік земній обшари.

Там високо в небі блакитний шлях веть ся,
Там близько вірлови сонце усміхнеть ся.

Вимовляє тихо Надя, а щось брентить в душі її .. якісь згуки...

— Ма-мо! Мамо!—вереск дитячий.

Надя розплющує очі. Степ зникає, орел зникає. — Біжить в кімнату.

— Тут мама, тут, дитятко мое золоте.

В кімнаті вечірні сутінки; оповили сірим серпанком і візок блакитний і полиці з книгами й малюнки на стінах і постати Наді й Костя.

Кость не читає; сидить при вікні в задумі.

— Костю, лампу треба засвітити. . — торкаєть ся його плеча Надя.

— Га, що? Що таке?—не розуміє він в своїй задумі.—Ага, лампу... зараз...

— Костю, наче щось стукає в двері...

— Стукає? Зараз... Се ти, Миколо? Ну, заходь.

— Драстуйте,—привитав ся Микола з Надею і сів при столі.

Якийсь захмарений; високе випукле чоло—наче випуклійше, ніж завжди, ніс—гострійший; лисина на потилиці більш замітна; мовчазний, насуплений Микола-Диня.

— Щось я бачу, Миколо, ви сьогодні не дуже то веселі...— Надя сіла проти нього, тримаючи на колінах дитину.

— Будеш тут веселим... Ні, ви знаєте нема нічого гірше отакого собачого життя... Думав вже вирвусь, поїду, то й мовчав. Але щось нема все телеграми... Не знати, чи кордон вільний... А з порожніми руками шкода їхати... Напакували мені Квітки всякого добра, ну й чекаю, тим більш, що й Павло написав, що можна не дуже вже поспішати. А вже як „провалиш ся“ на кордоні... та все одно—аби вже звідси... Душно тут!

— Що таке, Диньо, з тобою? Чого душно?—здивовано глянув на нього Кость. •

— Ет, суперечки все якісь, статі якісь такі надсилають з України, показались вони там всі, чи що... Чом не ходиш на засідання? Знав би все. Та й не можна так не ходити, ти ж член редакції.

— Нудота,—байдуже відповів Кость, і Надя здивовано глянула на нього.

— Що ж таке трапило ся?—зацікавлено подивила ся вона на Миколу.—Такий спокійний завжди і так розсердились...

— Та ото ж то, що нічого такого не трапило ся... Просто щось

не гаразд у нас. Я почуваю так—треба розглянути ся у всьому серіозно... виробити вже сталу програму й тоді робити... А у нас що? У кожного окремі погляди, нема єдності...

— Що се ти, Диньо, верзеш тут? Чую тільки останні слова твої „нема єдності“...—Остап з'явив ся на порозі кімнати.—А у вас, панове мої, не замкнені двері,—вітав ся він з здивованими товаришами.

— Ну щож, тут ніхто не стане підслухати, шпиків немає,—спокійно озвався Микола.

— Та й що в тебе підслухати можна? Певне, філософуєш знов.

— Та ніяка філософія...

— Тільки Микола невдоволений житем,—пояснила Надя.—Та й ви щось не дуже весело дивите ся на світ.

Ясні карі очі Остапа дійсно смутні якісь; обличчя бліде, змарніле.

— Се ми все з Миколою думаємо... шукаємо вічної істини, Микола ж у нас відомий філософ, ну і я вже йому товаришую. От се ми тут начитали ся, надивили ся та й задумали ся. Національність, думаємо, національністю, але й соціалізм не дурничка. А тут статі з України одержуємо одна одної краще: самостійна Україна та самостійна Україна.

— Ну й що ж сі статі?—зацікавлено запитала Надя.

— Щож? Одні йдуть, другі ні, але що далі робити?—відповів Микола.

— І уявляєть ся мені,—казав Остап, втомлено голову сперши на руку,—що ми заблудили ся в лісі і йдемо тепер манівцями... Багато нас, а кожний окремо... Та може десь свої себе знайдуть...

Ну, я не прийшов, щоб сумувати, прийшов, щоб Костеви наказати: приходь на засідання нарешті, треба солідно поговорити...

— Добре, я прийду...

— То, здавало ся, ранійше все ясне було й зрозуміле: вільний широкий шлях наперед,—задумано провадив далі Остап.—Тепер все темне й незрозуміле. Ми чогось шукаємо... Чого ми хочемо? І який шлях кожного з нас? Чи рікою тихою, чистою плистимемо, чи лісом темним непрохідним до кінця мандруватимем? Чи горами високими крутими ляже шлях наш, чи ланами пологими?

— В ріжнородному гурті,—вставив Микола.

— Остапе, мерщій витягай з кешені олівець та папер і пиши вірші експромтом! Панове, бачили, як з революціонерів родять ся поети?—сміяв ся Микола.

— Справді, Остапе, щось ви в ліричний настрій впали...

— Ет, впадеш тут і в меланхолічний...—знов понуро відповів Микола, розмірено поволі ходячи з кутка в куток.

— Та не вішай так носа, справді,—знервовано мовив Остап.

— А ось ти підніми ранійше свого, та тоді може й я теж... Ні, знаєте, собаче се жите емігрантське... Як би вже десь вирватись...

— Знаєте, може б ви прийшли до нас сьогодні на нараду?—раптом звернула ся до Остапа Надя.

Кость здивовано подивив ся на неї. На що се їй?

— Гарзд... Се можна... Поновити у вас... І зеленаве світло світитиме нам...

— Його вже нема, ліхтар розбив ся,—сумно всміхнула ся Надя. — Згас огонь перед віттарем Гіменю, — ледви чутно додала вона.

Але Микола почув.

— Се справа жіноча підримувати священний вогонь перед віттарем, не давати йому згаснути,—авторитетно зауважив він.

— ...Роздмухувати його невпинно і всі свої сили покласти на се, не бачити життя, лише все стояти перед своїм віттарем і так і смерти перед ним,—задумано, наче сама до себе, мовила Надя.

— Що таке? Про що се ви так палко говорите?—спитав Кость, який стояв в задумі у вікна і не чув початку розмови, поринувши в свої думках.

— Про жите, коханне й смерть, кажучи високим стилем—сказав Остап.

— А я думав про „самостійників“ і „централістів“—такий запал у вас.

— То значить, се буде не селянська газета, а робітничка... Так би й казали... А то при чому ж тут я, наприклад? — бурмотів Михайло.

— Так же й кажемо, друже мій, ще й хочемо, щоб і ти був при тому,—обізвала ся Ганнуся.

— Так, і я вже бачу, що се щось не тее... не той шлях, не наш шлях,—озвав ся завжди мовчазний Омельченко.

— Ну, як там собі хочете, а я обстоюю статю свою,—поважний Микола спокійно ходив по хаті, іноді зупиняючись біля столу, де всі сиділи.

Лямпа, що стояла на столі, тільки його й освітлювала, залишаючи в тіни шафу, стіл Костів, та й куток, де за ширмою ліжка стояло, а коло ширми блакитний візок.

Не було блакитно зеленавого світла, що веселило цілу хату сутінки залягли в кутках її. Якась сіра стала кімната. Навіть портрет білої дівчинки Наді, що висів над Костевим столом, наче туманом оповитий.

— Статя Миколи мусить піти неодмінно, але треба переробити місця, де він власне ігнорує національне питання,—задумано, розважно казав Остап.

— Розумієть ся, ми не можемо проповідувати такої ереси, що національне питання неіснуюче,—палко мовила Ганнуся.

— Але подумайте, як би добре було, як би воно стало неіснуючим для нас... Всі сили наші, вся праця для соціалізму...—солідно, наче й себе переконуючи в сьому, казав Микола і провадив далі:

— Еволюція... перегляд всіх цінностей... треба ж думати і розвивати ся...

— Коли ж, голубе мій, хоч як думай, як розвивай ся, а як вже існуємо на світі ми, Українці, то й питання національне для нас існує,—авторитетно мовив Михайло.

— І є воно власне найпекучішим питанням нашим,—потакнув Омельченко.

— Коли ти свої інтереси, яко Українця, ставиш вище інтересів робітничої кляси, людей, які на плечах своїх несуть весь тягар нашої „культури“, то се так...—все так само спокійно ходячи по хаті, озвав ся Микола.

— Ну, панове, голосувати: йде статя Дині чи ні?—пропонувала Ганнуся.—Як більшість?

— Ні!—рішуче заявили Михайло й Омельченко.

— Йде без „неіснуючого питання“—подав голос Остап.

— Так само,—потакнув Кость.

— І я за те,—Ганнуся підняла руку.

— Йде без змін!—Микола став біля столу і обвів усіх своїми розумними очима.

— Надю, а ви?

— Я не голосую...—тихий збентежений голос.

Щоб мала голосувати? Чомусь зовсім не знала, що їй сказати... Не думала тепер про се. Така збентежена сиділа, схиливши гладко зачесану голову, ні на кого не дивлячись.

— Ма-мо!—почуло ся з блакитного візка.

Надя метнула ся до дитини.

— Отсе й воно голосувати збираєть ся,—засміяла ся Ганнуся.

— Галасувати, скажіть,—поправив Микола.

— Значить статя ся йде? — зараз же вернув ся він знов до справи.

— Маєш змінити, Миколо,—подивив ся на нього Остап.

— Та не буду я нічого зміняти... Не можу змінити своїх поглядів.

— Не піде ж статя,—нагадала Ганнуся.

— От лихо з жінками...

— Та ще й не аби яке,—піддержав Миколу Михайло.

— Ще б пак, коли жінка та не згожуєть ся з думками свого чоловіка,—вдоволено засміяла ся Ганнуся.

Оживлена, рум'яна, весела, вона була контрастом з Надею, сумною, мовчазною. Весело дзвенів її голос, впевнено й рішуче.

Дитячий вереск наповнив кімнату і покрив собою всі голоси. Дитина плакала жалібно, протяжно, наче від образи якої: гомін голосів збудив її, порушено звиклу тишу й спокій в хаті, щось стороннє, чуже вдерло ся в царство блакитного візка...

Настирливо не вгаваючи плакала дитина.

— Боже, який се клопіт,—зтиха мовила Ганнуся.

— Еге, конкретна перешкода партійній діяльності,—пожартував Остап.

Надя заспокоювала дитину, злегка гойдаючи візок; і поволі втихомирилась дитина, заснула.

— Маємо надіслані статі Павла й Шершню. Перша про аграрний рух на Україні, друга про національну свідомість селян,—виголосила Ганнуся, виймаючи з теки статі.

— Всі ознайомились з ними?—запитав Остап.

— Я ще не бачив: дайте, погляну,—Кость взяв рукописи й схилив ся над ними.

Микола ставши коло нього, щось поясняв йому, указуючи окремі місця.

— Проти статі Павла не можна нічого сказати... тільки де які місця пропустити,—висловив свою думку Остап.

— Ну, але статю Шершню не можна давати... Се ж такий шовінізм,—обурено обізвав ся Микола.—Ми Українці—бо Українці, се я розумію, але чому Українці найкращі люде на світі і чому все на світі має бути для них? Сього я не розумію.

— Ну, а чому інтернаціональний пролетаріят має бути найкращим і все має бути для нього? — Михайло скочив в запалі.

— Як у вас переплутало ся все товариші! Нам же треба говорити лише про український пролетаріят. Його інтереси нам найближше, бо се пролетаріят тої країни, де ми живемо...

— Я згожусь,—перервав Микола,—тільки ранійше „пролетаріят“ а тоді вже „український“.

— Ні, перше український, а тоді пролетаріят—вставив Кость.

— Перше й головне все українське, власне український нарід,—вмшав ся Михайло.—Ну який ми пролетаріят? А що ми Українці, то се напевне...

— Авжеж—потакнув Омельченко.

— Й справді, хіба се так важно, чи сказати „український пролетаріят“ чи „пролетаріят український“?—хитнула кучерявою головою Ганнуся.

— Ви вгадали мої думки, Ганнуся, але не зовсім,—взяв голос Остап і очі його ясні заблищали.—Сі два слова з своїм глибоким змістом повинні нерозривно й нерозлучно стояти перед нами. Чи скажемо ми „пролетаріят український“, чи „український пролетаріят“, сі два слова повинні нагадувати нам свій зміст і нашу мету: працю на рідній землі, на рідному ґрунті, з яким звязані ми вже самим фактом народження на нїм, працю в передніх лавах бездольного робочого людю. Се наше завдання, наша мета. І працювати ми можемо тільки серед українського пролетаріату; другого нам пролетаріату шукати так само неприродно, як бажати переїхати зараз до Америки. Працюючи серед українського пролетаріату і для нього, ми через нього працюємо й для цілого світу й людства. І доволі, як ми метою поставимо собі тільки український пролетаріят, і серед нього працюватимем, а як би кожен думав про всесвітній, то й для свого нічого не зробив би! І мені здаеть ся, що ми повинні міцно й нерозривно сполучити в душі своїй сі два слова „український пролетаріят“ не надаючи ні одному з сих слів переважаючого значіння.

— Ну, Остап—примиритель... заспокоїв усіх,—тихо всміхнула ся йому Надя.

— Вроді „валеріянки“—пожартував Остап.

— Тільки не мене...—пробурмотів Микола,—на мене Остапова валеріянка не впливає. Не можна ж не дати соціалізму далеко почеснійше місце ніж націоналізму в житю людства. Можна навіть на російській мові працювати серед українського пролетаріату, аби досягти мети...

— Денаціоналізації?—уїдливо спитав Михайло.

— Ех, Микола, договорив ся... А де ж тоді наша Україна?—не витерпів вже й Кость.

— Нехай пролетаріят, як виборе долю, і розбираеть ся тоді, що він є український пролетаріят...

ЛНВістник 1914 кн. V.

— Микола, се вже занадто,—схопила ся Ганнуся..

— Занадто! А ви думаете, мені се легко дало ся?.. „еволуція“! Я не думав, не сумнівав ся, не болів?

Микола вже не ходив, а став в центрі всіх.

— Я йшов, йшов отою протоптаню стезкою „національного самоозначення“...

— І спіткнув ся об національне питання.. — уїдливо додав Михайло.

— І одкинув його як „неістнуюче“,—не втерпів і собі Омельченко.

— Манівцями доводить ся йти тобі...—вмішав ся й собі Остап.

— А може се ти манівцями йдеш? Може ви всі манівцями, куди ноги несуть...

— Ні, ось ти послухай, Миколо,—присунув ся до нього Михайло. — Ти хто перш за все? Людина? А потім? Людина, що живе на певній території... на Україні, значить, ти—Українець. Отсе й головне. А потім вже ти піп, чи міністр, чи дворник, чи соціаліст... Тільки—ти не пролетар... розумієш, пролетарем родити ся треба...

— Дурниці плетеш, Михайло,—перервав його Микола.

— Чому дурниці? — образив ся Михайло.—Що ж се ти один на світі мудрий...

— Та не сварить ся! Ми принципіально говоримо,—миролюбимо вговорював Остап.

Надя, яка все в задумі сиділа, раптом інстинктивно глянула на візок.

І не даремне. Візок раптом захитав ся, ручки маленькі зявили ся на світ і розляг ся сонний вередливий плач.

— Бачте, збудили...—докірливо мовив Остап.

— Ми вам клопоту наробили, Надю—озвала ся Ганнуся.

— Ні, нічого..—Надя схилила ся над візком, шепчучи щось дитині.

І на що хотіла, щоб у неї зібранне було? Всім тільки клопіт і їй ніяково. І все одно нецікаво їй. І на що сі безконечні сперечки? На світі не стане від того легче й краще... Ах щось таке зробити б треба для того! Але вона не знає що.

Манівцями, кажуть, йде Микола. А всі не манівцями? Хто знає, де якийсь істиний шлях для усіх? Та й чи є він? Чи не в кожного свій?

„Спи малесеньке дитятко“,—промовляє вона до дитини, і дитина вже спить.

— Отсе начали принципіяльно, а скінчили особисто. Ось як у час!—зітхнув Омельченко.

Всі мовчали. Важке якесь мовчання.

І нікому не спало на думку порушити його піснею, співами, які б обєднали всіх в гармонійний хор, як се робили ранійше.

Надя вже одійшла од дитини і сіла коло столу.

Оглянула всіх. Задума на обличях.

Якесь таке мовчання гнітуче сховало ся в сірих кутках хати і наповняло її всю. І кімната непривітна, сіра...

Лише ясною плямою виділяеть ся блакитний візок.

„Манівцями“,—сердито бурмоче Микола, ходячи по хаті.

Манівцями...

XVIII.

Сіра мряка оповиває вулиці. Хмари темні, важкі, гнітучі затягли небо. Дрібненький дощик настирливо тарабанить по дахах, стукотить у вікна, розповідаючи про те, як на вулицях сіро, хмарно, непривітно й холодно.

Сіро, хмарно, непривітно і в хаті у Костя й Наді.

А сьогодні ще й особливо холодно. Несподівано наскочив вітер осінній лютий з півночи; останне листячко сильно й владно здерає з дерев, крутить ним і розкидає по землі. Переможно свистить і завиває, шумить над верхами похилених, покалчєних дерев. І крізь щілини, крізь найменші щілини продераєть ся в оселю людини, до людського огнища.

І холодно в хаті Костя й Наді. Багато дерева треба спалити, великий треба огонь розкласти, щоб вигнати сей холод, щоб розвіяти сірість і мряку.

Надя сидить перед пічу на підлозі; біля неї на килимі дитина. Простягає рученята до огню, всміхаєть ся й весело щебече.

Кость ходить в задумі з кутка в куток.

Стукотінне в двері, раз, другий...

Кость спокійним розміреним кроком йде в кухню й відчиняє двері.

— Що таке? Чого ви хочете?—здивований його голос.

— Надю хочу, Надю!

— Катря!—зриваєть ся з місця Надя.

Катря вже на порозі.

Струнка, тоненька, біла-біла, в синьому англійському убранню, чорнім капелюшку на золотистих кучерях. Великі сині очі блищать радістю.

— Невже се ти, Катре!?

— Я, я. Надю, а не тїнь моя.—Обняла її Катря.—А се,—вказала ручкою на дитину, се...

— Се Віра, Катрусю, моя Віра...

— А отсе твій Кость? Драстуйте,—простягла вона руку Костеві.

— Так, се Кость, — машинально відповіла Надя і взяла дитину на руки.

Дитина підстрібувала й всміхаючись простягала до Катрі руки.

— Чого се вона?—здивувала ся Надя.—Вона ж боїть ся завжди людей.

А маленька вже схопила ся за ґудзик Катриного жакету й раділа з того.

— Се вона так до блискучого ґудзика... — Катря всміхнула ся дитині, але поцілувати не зважала ся.

А та лише дивила ся на незнайому величезними чорними очима серіозно, спокійно, не випускаючи з рук ґудзика.

— Ну, Катрусю, роздягай ся! Жакет ми повісимо ось тут і Віра не розлучить ся з ґудзиками.

Надя сіла коло Катрі на канапі, повісивши жакет на стільці поруч і притримуючи в себе на колінах дитину.

— Як, куди і звідки?

— Як? Волею долі очевидно... Куди? Та отсюди до вас... Звідки? З Лозани...

— З Лозани сюди?

— От уяви собі, що так... І ти ще не спитала чому? Тому, що ще не хочу вмерати, тому приїхала сюди.

— То ви думаете, що у нас джерело життя? — запитав Кость, який стояв під стінкою і вливав ся в Катрю.—Даремно, у нас швидче „долина смерти“, принаймні смертельної нудьги.

— Справді? А я все таки думаю, що оживу тут... Там, в санаторії дійсно вмерла б з нудьги. По правилам вставай, лягай, їж, думай, спочивай і нічого не роби. А тут навколо, в місті Лозані всі вчать ся, працюють...

— То все таки, що ти хочеш тут робити, Катрусю?

— Хочу тут ожити, подивити ся на вас... не робити щось... робити я не можу, не в силі... а потім лікувати ся в горах тут.

— Як лікувати ся? В санаторії ж ти не хотіла.

— Як лікувати ся? Повітром, сонцем, дружньою розмовою. Я ж сподіваюсь і тебе в гори забрати...

Раптом Катря закашлялась. Кашляла довго, важко. Наче щось розривало їй груди.

Надя зблідла і злякано дивила ся на неї.

— Не бій ся, я ще не вмираю,—всміхнула ся Катря.

На блідих щоках її виступили червоні плями.

— Катруся, та скинь ти капелюх... Ти ж лишиш ся у нас сьогодні... Спатимемо разом на мому ліжку, а Кость перейде з канапою в кухню...

— Нічого подібного... Я в отелю і там всі мої річи... Там мені чудесно буде... і я вже скоро піду, бо лягаю рано... в мене ж режим, я не живу, а виповняю режим.

Пробувала засміяти ся Катря, але знов закашлялась і схопила ся за груди.

Дитина покинула гудзик і розплакала ся.

Надя передала її Костевина руки.

— Вимийте їй руки теплою водою, вона за гудзик мого жакета брала ся...

— Катрусю, чого ж се ти так не берегла ся? — присунула ся Надя до Катрі й обняла її.

— Ех, знаєш, думала: „І пити—вмирати і не пити вмирати“. А ось вмирати й не хочеть ся...

— Ти сиділа останніми часами?

— Я тричі сиділа, два рази голодовка була; а отсе втікла за кордон... Ну, я йду вже, пора...

— Так швидко...

— Пора... Прийду ще завтра, не жури ся.

— Я вас проведу, — сказав Кость, в якому зразу збудила симпатію ся серіозна, ніжна і безсила тепер дівчина.

Надя взяла у нього Віру, яка вже заснула, і поклала у візок.

— Як що маєте охоту, то будь ласка... ми вже, Надю, переросли той період, коли з гордістю казали: „Не люблю, щоб мене провозали“, себ то такі ми самостійні і горді жінки...

— Може пережили, а може й ні...

— Ну, будь здорова, Надю! Ні, краще не цілуй!.. Годі вже! Ну тай елегантний же твій Кость, — оглянула вона Костя в пальті, його капелюх.

— Та тут у нас за кордоном майже всі такі стали. Та й Кость; се більше для конспірації, як переїздили кордон...

— Побачимо, побачимо, які ви тут усі... Ах, що се?—раптом скрикнула вона і схвильована похитнула ся. Надя обняла її і піддержала.

На порозі стояв Остап. Сива лапка, вишивана сорочка, незмінний парик в руках.

— Стукав, грюкав, гукав, та вже так потім двері одчинились. Я й увійшов.

Подивився на Надю, Костя... Хто ж се третій? Такий знайомий профіль, але... Катря... се вона... ні, се тінь Катрі...

— Драстуйте, Катре!—підійшов хутко. Очі йому блищали, щоби зарум'янилися.—Я й не пізнав вас зразу... Такий у вас закордонний вигляд...

Придушив все схвильованне своє, похолоділими пальцями стискав їй руку.

— А у вас то вже зовсім „україно-російський“...

— Аж ви злякалися мого вигляду...

— Тут мені наговорили, що всі ви стали європейцями...

— Повірте, що й Остап європеец,—вмішалася Надя.

— В літній сезон і осінній, а отсе сьогодні вже вітер зиму заповідає, ось я й сиву шапку...

— Костю, мені треба „Іскру“... те число, де про аграрний рух полеміка.

— Надя знайде, бо ми йдемо,—рішила Катря.—Товариш Костю мене проважає.—І простягла руку Остапови, кинувши коротенький погляд.

Катря й Костю вийшли. Надя замкнула двері за ними і вернула ся в кімнату.

Остап сидів біля столу, голову підперши рукою в глибокій задумі.

Надя шукала газету. Десь її Костю засунув. Ніде нема. Висувала шухляди стола, ось нарешті.

Чує—наче ридання... Оглянулася. Остап сидів все в одній позі при столі; по обличчю котилися рясні буйні сльози.

Надя одвернула ся до полиці з книжками й тихо стояла.

Так, вона розуміє Остапа... На Катрю важко дивитися...

Сірі сутінки оповивали кутки кімнати й наче хотіли затягти її цілу. Наче мряка залягала в кутках. А за вікном мряка оповивала вулиці, важкі, темні хмари заволокли небо, і стукотить по дахах і в вікна настирливий дрібний дощ.

Сіро, вохко, холодно й тоскно...

Раненько прокинула ся Катря. Дивно як! Вже не білі вапняні стіни санаторії навколо неї... Вони їй, мов стіни в'язниці, були... Звичайна обстановка другорядного готелю—малюнки якісь безглузді, велике дзеркало занавіски... але се воля... вона сама собі господиня...

Режим буде додержувати, але сама, по своїй охоті, а не по приписам, в неволі.

От знайде собі десь за містом кімнатку. Надя обіцяла допомогти... вчора була тут. Катря сама думала до неї піти, але така втома була після подорожі, що й встати не могла... Ну, Надя, не втерпіла, турбувала ся й сама прийшла вже увечорі..

Ну, буде кімнатка, тиха, на повітрі—за містом... І лежатиме там собі спокійно. Навіть на морозі, як треба, лежатиме. Бачитиме близько працю, людей, Надю. Се не так, як в Лозанні... за книжкою ніхто й світа не бачить... Все вчать ся та вчать ся... Чекають, поки хтось свободу виборе, щоб вони могли тоді спокійненько працювати для власної кишені і „во славу науки“... Буржуйки!

В Женеві хотіла лишити ся... так там не видержить, щоб не працювати. Там та праця, якій жите своє віддала, горить зараз і не встоїть вона, щоб і самій не загоріти ся зараз. А се буде неминуча, негайна смергь і все ж таки серед теоретичної академічної праці. А смерти не такої хотіла б, о ні! Серед людей, серед боротьби там дома!...

Отже—далі од спокуси... Тут лежатиме, новини чутиме, люди свої, Надя...

Останні часи там вдома — мало не вмерла... Може се так і треба було б... Голодовки, холодні вохкі камери зруйнували силу й здоровле. Мама, що часто приїздила, виплакала, випрохала, щоб втікла Катря за кордон лічити ся.

Втікати... Не лягти костьми на полі борні, а втікати.

Не хотіла... Та мама знайшла аргумент: підлічиш ся і знов вернеш ся, буде сила.

О, вернути ся сильною... мати змогу знов ходити до робітників, організувати, вчити... Поїде вона і все робитиме, щоб мати силу!

І мама, та люба турботлива мама, яка так уболівала колись, що нема в дочки дзеркала й подарувала чудовий мармуровий умивальник з вробленим дзеркалом (щоб воно вже було), мама дала Катрі гроші й прохала:

— Ідь, тікай дитино! Повернеш ся здорова...

„Повернеш ся здорова“...

І Катря поїхала.

Платила в санаторії великі гроші. І нудилась і блідла і марніла там.

Надумала ся й звідти тікати. Потягло до Наді, до того оточення, що було коло Наді...

І так дешевше буде; й половина грошей, піде в партійну касу.

Все буде добре... Тільки не хвилювати ся ні від горя ні від радості. Та хіба се так важко не хвилювати ся? Зовсім не важко... От просто взяти себе в руки і не дозволити собі хвилювати ся... Так вона і зробить... І буде спокійна що хвилини.

Ну, пора вставати й проводити режим. Молоко, яйця, потім ліки, тоді лежати з відчиненим вікном.

Поволі одягала ся в задумі... Що ж, поспішати нема куди, нема чого...

Ползвонила. Післала купити собі молока й яєць; варила сама собі се на спіртовці. І все думала.

Уявила ся їй своя кімнатка, там, „дома“ у тьоті Мані. Піаніно, книги, портрети... Там так все й зараз лишило ся.

Стало сумно... на хвилю.

Суму не треба. Ось треба тепер лягти і лежати.

Отак спокійно, тихо...

Хтось стукотить у двері...

— Entrez,—одповідає лозанським звичаєм.

— Нас багато,—з'являється на порозі Надя.

— Нічого,—як всі вміститесь в хату, заходьте.

За Надею Ганнуся, Михайло, Микола.

— Прошу, прошу,—зраділа Катря. — Тільки вибачте, я режим свій олбуваю й буду лежати...

— А ми не перешкодили? Ми будем тихенько—впевняла Ганнуся...

— Можете й не дуже тихенько, аби я була тихенька. Тільки вибачте, руки нікому не даю. Се зайва річ. Можна привитати ся й так.

Надя й Ганнуся сіли коло ліжка; Микола й Михайло трохи віддалік.

Надя подивила ся тепер у перше при денному світлі на її змарніле бліде обличчя, на постать тоненьку, безсилу.

Пригадала ся їй Катря свіжа, бадьора, сильна, витревала, енергічна.

— Ну, не сумуй, — спіймала її погляд Катря.—Ще з нас люди будуть. Кажіть що, а я слухатиму.

— Ми власне в справі, — почала Ганнуся.—Ми вам принесли з собою кімнату і привезли тов. Миколу.

— Як се? Я не розумію... І хіба тов. Микола не міг сам прийти, а ви його привели?

- Він боїть ся вас,—всміхнув ся Михайло.
- Невже ж таки я така страшна... А де ж кімната?
- Кімната за містом біля парку. І можна завтра переїхати.. Ми вам допоможемо...—пропонувала Ганнуся.
- Спасибі! А може я й сама зможу... вам певне ніколи. Як же се так швидко кімната знайшла ся?
- Отак пощастило... Там буде вам краще, ніж тут... А тепер нехай Микола викладає свої справи.
- Чого ж се я зараз викладатиму, нехай коли вдруге. От попрохаю дозволу ще колись прийти...
- Ну, казала ж я, що Микола вас боїть ся... —сміяла ся Ганнуся.
- Ви проїздили через Женеву і кого небудь бачили з товаришів?—спитав Микола Катрю.
- Бачила Бацієвського... знаєте, приятеля вашого Павла... він же „іскровцем“ став, збираєть ся сюди приїхати...
- Баця—Іскровець? Ні, ми повинні його одвоювати собі,—палко вигукнула Ганнуся.
- Монаха бачила...
- Монаха? Се того чорненського, гостренького?—спитав Микола.—Він сидів разом зо мною й Михайлом.
- Нехай буде й чорненський і гостренький... але і вам не подобаєть ся, він чудовий партійний робітник і організатор. Тепер організував кольпортаж бездоганно... він пропонує і вам транспортувати...
- Ну як же? Хіба вже він вважає нас за філію есдеків російських?—розсердилась Ганнуся.
- І кольпортаж у нас свій організовано...—озвав ся Михайло.
- Свій... От хочте знати, як ваш кольпортаж організовано?—тихо казала Катря. —Як їхала сюди, зустріла на віденській станції товариша одного. Він їхав з України. І прохали його ваші товариші Павло й Шершень, щоб заїхав до вас і сказав доручення од них. Він не міг заїхати, бо поспішав до Відня, в якійсь справі. Але хотів з Відня навмисне їхати до вас. Довідавшись, що я їду до вас, передав доручення мені. Ось що: вже півтора місяця не мають товариші ваші од вас ніякої звістки, ні літератури, ні листів, нічого. Телеграфували вам, писали—ніякої відповіді.
- Ми нічого не одержували — в один голос сказали Ганнуся й Михайло.
- Отже й вони нічого не одержували й ви...
- Се якийсь провал,—заклопотано зауважив Микола.

— І гроші дали товариші ваші йому, тому, кого я зустріла—щоб заїхав до вас. Позаяк він уже не їхав до вас, то передав вам сі гроші. Ось вони,—дістала Катря з під подушки гаманець і віддала Ганнусі.

— Спасибі! Се добре, що сказали... Зараз же пішлемо... от біда, Михайло... Так ми старанно пересилали всю літературу, яка виходила—і все пропало! Знаєш, Михайло, підем виготовляти новий транспорт. Може дечого нема, доведеться в склад бігти...

— От яка ви поспішна...—вдоволено подивилася на неї Катря.

— Ну бувайте... Микола може лишитися, він нам зараз не потрібний...

— Дякую за ласкавий дозвіл, — вклонився Микола.—З охотою зостанусь...

— А може й нам краще піти, Катре? Може ми втомляємо тебе?—спитала Надя, нахилившись над Катрею.

— Ні, ні, я не втомилася, мені так краще. Приходьте ж коли, Ганнуса з Михайлом.

— Добре. Всього кращого...

— До побачення...

— Що ж, починайте, Микола. — Звернулася Надя до Миколи, коли Ганнуса й Михайло вийшли.—Се, Катре, Микола хоче з тобою принципіально поговорити. З ним, бач, еволюція... від автономізму, навіть сепаратизму, „самостійництва“ — до централізму. Він еретик у нас...

— То се товариш Микола, очевидно, не мене боявся, коли не хотів зразу говорити. А боявся вашої Ганнусі...

— Положим, нікого я не боявся, — поважно й солідно, зауважив Микола,—а не хотілося так зразу вас турбувати...

— Турбувати? Мене тепер ніщо не турбує взагалі. Я спокійна і не „запалююся“ й не хвилююся. Та й ви ж нічого страшного не збираєтесь сказати мені... Ось Надя каже, що еволюція з вами сталася... Що ж еволюція—се доля багатьох товаришів... і революція і еволюція. Етапи розвою інтелекта... Тільки, товаришу, як ваша еволюція привела вас до централізму, се б то очевидно до р. с. д., то практично я нічого не можу для вас зробити... я тепер „за бортом“ і зо мною, як з партійним діячем, нічого балакати... я—нуль.

— А я власне думав, що ви делегат від р. с. д. в справі злуки. З р. с. д. писали мені з Женевы, що має прийхати делегатка...

— Делегатка мабуть вже й прийхала, тільки се не я. Памятаєш, Надю, Марусю? Така висока, строга... наша „класна дама“ з кольо-

ні? І ще Бацієвський має з сього приводу приїхати. От з ним „еволюція“! Чи се вже ціла „революція“. Вчорашній „самостійник“, він сьогодні р. с. д. і хоче мати нараду з вами, беручи під увагу й помітну еволюцію вашої газети...

— А що, яка ж стала наша газета?

— Есдеківська... більш приемлема мені. І я згодилась би з думкою передовиці в останнім числі вашої газети: „наше завдання, наша найблизча мета — праця серед с в о г о пролетаріату, рідного по національності; праця серед нього і для нього буде разом з тим і працею для людства цілого“... згодила ся б, як би вже був той свій національний пролетаріат... Ну, та зараз не будемо полемики починати. Але се не ви писали, товаришу?

— Ні, се Остап...

— Остап!.. Се також „еволюція“. Кількома рядками нижче він ось що пише.

Раптом закашлялась і не могла говорити.

— Катрусю, буде, не говори вже, тобі ж шкодить...—схилила ся над нею Надя.

— Мовчу, мовчу... говоріть ви.

— Що ж казати? От сидимо тут і нудимо ся...—почала Надя.

— Праця спільна щось не клеїть ся...—додав Микола.—У кожного свої думки, одмінні від думок товаришів...

— Словом, тут можна заснувати багато партій, — засміяла ся Катря.

— По півтора чоловіка в кожній,—відповіла Надя.

— А все се—національне питання... Там, де його не існує, там все простійше, там немає такого розбрату, — задумано казав Микола.

— Се ви мої думки повторяєте, проти яких так гаряче протестували кілька літ тому,—доказала йому Катря.

— Коли ж воно се „національне“ питання страшенно ускладняє партійну роботу...

— Але що ж, як його висуває перед нами жите;—не втерпіла Надя,—і треба ж його вирішати. Се ж не розв'язанне—переступити через нього, як через „неіснуюче“...

— Та й правда, що там, де нема сього пекучого національного питання, є свої иньші пекучі питання, які вносять розбрат, — втомлено сказала Катря.

І зараз же закрила очі.

— Тихо... Катря дрімає,—Надя подивила ся на Миколу.

— Я краще піду—встав він.

— Йдіть, а я побуду...

Лишившись сама, Надя довго дивила ся на Катрю.

Як нерівно вона лише... червоні плями на блідих щоках... золотисте волосє розкинулось навколо високого чола.

Втомила ся Катря...

Ось вчора вдвох вони стільки розмовляли... стільки споминів пережили разом, починаючи з Роси, з човна й читання й ловлення риби і кінчаючи вязницею. Розповідала Катря вчора й про жите своє в санаторії, про жите в Лозані; привабливу картину жита намальовала Катря, привабливу для неї, Наді. Тихе, спокійне місце і вчать ся там студентки. Багато там студенток з Росії і України. Живуть в маленькій кімнаті, як келія, скромно і вчать ся... живуть самотно й самостійно.

І Наді коли вона слухала оповідання Катрі і уявляла намальовану нею картину, захотіло ся жити там, в тихім місті, оточенім горами, ходити на лекції до університету, потім вчити ся в малесенькій мансарді, бути самотною, самостійною, „холостою жінкою“. „Сама собі господиня“,—мріяла Надя.

А Катря розповідає про се з невдоволенням і ворожо; вчать ся, каже, буржуйки, щоб, як иньші здобудуть свободи, працювати спокійно для своєї кишені й „во славу науки“...

А вона, Надя, як се все Катря оповідала, слухала й відчувала, що се її шлях був би.. самота, наука, здобування самостійного матеріяльного й інтелектуального (головно інтелектуального) жита. Визволення з під впливу й залежности од чоловіків... Бути самостійною жінкою, не потребувати опікуна-чоловіка, знайти свій шлях (яко шлях жінки) в житю... Утворити свій внутрішній світ, своє повне жите...

І стежечкою до сього шляху могло б бути студентське жите й наука в Лозані.

І в палкій уяві бачила себе працювитою студенткою, поринутою в фоліянти в тихім спокійнім швайцарськім місточку.

Але... вона — мати... Поїхала б зараз туди, щоб свою мрію здійснити, та як же лишити дитину? Або як з собою її взяти?... Треба було ранійше се все, ранійше... А ранійше стелив ся й манів шлях кохання...

Надя зітхнула й сіла коло Катрі.

Поворушилась Катря й одкрила очі.

— Се ти? Я дрімала? Тепер мені гарно... А де всі? Правда, вони давно пішли... Спасибі, що ти лишила ся...

XX.

— Ах ти, Боже мій! І не лізе ж уперте таке...—гнівала ся Ганнуса, стоячи над кошем, який як раз вдвічі менше міг вмістити брошурок і газет, аніж Ганнуса хотіла.—І упертий сей кіш!

— А ти, Ганнусю, ще впертійша, — докірливо мовив Михайло винявши те, що було вже в кошу, і засовуючи туди й ті „уперті“, що не хотіли лізти.

— Я ж казав тобі, люба, що так вкладати, як ти вклала, не-економно й що тоді не все вмістить ся.

— Ах одчепись... ну казав, казав...—таки зовсім розсердилась Ганнуса і втомлено сіла на софу.

— Ви не так клали книжочки, як слід би було,—навчаюче озвав ся Микола. — Я ж радив вам, як класти і пропонував покласти сам все, а ви все самі, все самі.

— Жіноча впертість...—невдоволено бурмотів Михайло,—час гаєть ся.

— Жіноча самостійність, товаришу... Товаришка Квітка є цілком самостійна жінка,—захоплено вставив і своє слово Славко.

— А все таки, Квітка, і всі завжди слухайте Миколу і все буде гаразд; він є надзвичайно практична людина,—добродушно поіронізував Остап, зайнятий біля столу проявленням хемічного листу.

— Ні, чекай Михайло, іще не зовсім так,—не звертаючи уваги на Остапа,—з серйозним виглядом указував Микола. — Ось треба перевернути газети так, тоді тут на чверть аршину місця увільняєть ся.—Микола взяв з полу ще купку газет і всунув в кіш.

— От як у нас робить ся, товаришка Квітка!

— Ну й чудесно!—озвала ся втомлено Ганнуса.

Ганнусі чомусь все було байдуже... втомлена, знервована була... Іноді їй, веселій, оживленій трапляли ся такі хвилини „мізантропії“, як сама називала їх. В такі хвилини хотілось якогось инакшого життя; чомусь набридливими ставали статі, коректи, інтелектуальна праця... невесело ставало в сій ясній, веселій „студентській (що особливо любила завжди Ганнуса) кімнаті; тісно ставало серед знайомих любих книжок, портретів, малюнків, якими Ганнуса особливо любила прикрашати стіни, і хотіло ся чогось.. якогось иньшого життя... Є якийсь ще світ, незнаний, де не скороминуші програми, не „література“, не „кольпортаж“—зміст життя, а щось вічне, невмируще... Щось таке, що переживе иноді, щоб веселий дитячий крик наповнив велику „студентську“ кімнату і оживив її.

— Ось так і „Нашого Слова“ більше вийде,—радів Михайло, схилившись над кошем і придумавши якось дуже економно перекласти в ньому газети.

— „Нашого Слова“... „Нашого Слова“,—бурмотів Остап, знімаючи листа з лампи. Жовті червонаві рядки літер вирисовувалися на темному папері.—Чи дійсно же воно „Наше Слово“? Нас усіх? Знаєте,—підійшов він до коша з газетами і брошурами,—отсе перший лист, який надійшов до нас за останній місяць. Оказується, листи пропали, транспорти два наші десь теж зникли; просять люде газети, „літератури“... чекають нетерпляче... значить накинуть ся, читатимуть се „Наше Слово“. А воно хіба є „наше слово“? Хто може сказати, що воно його слово і разом слово нас усіх? Що воно—виплід гармонійної праці спільної, гармонійного думання?

— Остап думає, що вища мета на світі—гармонія...—солідно зауважив Микола;—що досягнувши гармонію можна замерзнути в ній і ідеально працювати... Гармонія мені уявляється, як річ невловима, недосяжна й тому дуже бажана... але й краще, що вона—недосяжна. Різноманітна природа людська, різні вдачі, різні індивідуальности, тому різні думки й різні шляхи...

— Микола—індивідуаліст страшенний,—здивувала ся Ганнуся.

— Житє—се горінне енергії, а не холодна гармонія...—навчаюче, розміреним кроком ходючи по хаті, говорив Микола.

— Готово вже!—виголосив Михайло перевязуючи кіш мотузком.

— Змилуйтеся наді мною, товариші, ходім вже, хто транспортує,—скочив з свого місця коло Ганнусі Славко, бо мені ще...

— В чотири місця треба?..—всміхнула ся нарешті Ганнуся.—Ну тов. Славко, ви такий огонь, що й мертвого оживите... Зовсім не рутенець...

— Ти думаєш, що „рутенець“ походить з слова „рутина“?—засміяв ся Михайло.

— Житє є горінне енергії, товаришко! Я цілком приєднаюсь до тов. Миколи...

— Тільки у вас ся теорія походить з практики, ви ніколи й не думали про се теоретично, а тов. Микола практично, здається, про се не думає. У нього „горінне енергії“ лишається в теорії...

— І хіба на практиці в хемічному кабінеті... — підхопив Михайло.

— Микола й горінне енергії... ні, се дуже весело,—засміяла ся Ганнуся.

Вона вже повеселішала. В сій затишній хаті, завішаній ма-

люнками й рушниками, заставленій книгами й квітками, вона здавала ся квіткою, великою, привабною.

— От бачте, часом чоловік далеко краще від жінки справить ся,—несподівано виголосив Микола, переводячи розмову на инше.—Вже все готово, впаковано...

— Отже я й думаю Микола, що справді сю „чорну“ роботу чоловіки чудесно роблять,—Ганнуся хитнула кучерями й подивила ся на всіх променястими очима.—Я...—й не договорила.

Просто проти неї в дверях вирисувала ся висока постать. Сива шапка до причілка сягала, довгі уса висіли над красивими тонкими устами, сині очі гордо й ясно дивили ся.

В руках невеликий довгастиї пакунок.

— Павло!—скрикнули разом Ганнуся, Михайло й Микола.

Остап, що стояв спиною до дверей, раптом повернув ся, а Славко впив ся очима в високу мальовничу постать в синій чумарці.

— Павло! Се ти, чи се мара?—кинули ся назустріч товариші.

— Та таки не хто, як я... Чи вже не чекали мене?

Він ділував ся з усіма, навіть з Ганнусею; Славкови міцно стиснув руку.

— Чекали, чекали, та й чекати перестали.

— Ніколи було... Ну, Остапе, як там діла? Листа мого читав?

— Та отсе що-й-но одержав. Щож лист? Добре, що сам вже..

— Зразу про діла? От ділові люде. Сідай, Павло,—посадив його й сам сів Михайло.

Ганнуся знов заняла свое місце на софі.

Остап став біля Павла, Микола й Славко біля коша.

— Се по Миколовій теорії: жите є горінне енергії,—глянувши на Миколу, лукаво всміхнула ся Ганнуся.

— І по моїй: жите є шуканне гармонії,—задумано обізвав ся Остап.

Він не зводив очей з Павла; розглядав його уважно, наче хотів всі думки товариша зразу відгадати, в глиб душі йому заглянути.

Павло сидів в центрі всіх товаришів своїх, високий, стрункий, сильний і рішучий. Огнем очі блищали, зупиняв їх на кожному, наче відгадуючи хто вони, які вони.

— Ніколи... багато праці... жатва много, ділателів мало. Якийсь шлях правдивий нам потрібний. От і прилетів швидче, щоб шукати його.

— Так, правдивий,—так само сумно повторив Остап.—Мабуть нехай кожен сам в собі його шукає...

— А ти не сумуй так! Подивись, який я веселий.

Змужнів, споважнів Павло. Непохитність в тонких рисах, блиск в синіх очах, міць в постаті. Лицар, „гетьман“, як його звали колись.

— Що се у вас такий особливий вигляд у обох, таємничий? Ні, тут якісь секрети.. Не дурно ж якесь листування таємне... що се таке?—зацікавила ся Ганнуся.

— Не хвилюйте ся, пані-матко... все таємне, як що воно тільки є, стане колись ясним. Ось знаєте, що я вам скажу. Нам потрібна кімната. Нам, се значить—мені і Бацієвському—він ось-ось надійде. Де нам і як її знайти?

— Як гроші маєте, то кімнату вже маєте, се у нас легко,—озвав ся Славко.

— Тут товаришка одна приїхала з Женеви й шукає, каже багато є гарних кімнат...

— А чому ж вона досі немає сама?—здивував ся Михайло.

— Чому? А ти знаєш? Одній панні ніхто не хоче винаймати... Не уявляють, як може панна сама жити...—схвилювано казала Ганнуся.

— Не признають ваші галичане самостійности жіночої... га?—звернув ся Павло до Славка.

— А Катря ж має кімнату...—зауважив Микола.

— Се иньше діло. Тут складна махінація, вона хора і...

— Катря... чи се не та сама золотоволоса Ундина, палка й завзята в оксамитовім чорнім пальті?—спитав Павло.—Ти куди,—звернув ся до Остапа, який одійшов до дверей.

— Зараз верну ся... верну ся...—схвилювано мовив Остап і зник в дверях.

— Та сама, засміяла ся Ганнуся. — Вона хора... і випадково Остап почув від Юліяна (вони разом в університеті), що є в тітки Юліяна вільна кімната за містом, біля парку. Ось ми і умовили сю тітку винаймати кімнату Катрі, не вважаючи на те, що вона молода самітна панна.

— То у вас,—звернув ся Павло до Славка,—не можна жити молодим паннам і жінкам?

— Можна, лише при комусь,—не даючи Славкови мовити слова, сказала Ганнуся.—При батькови, чоловікови, взагалі при родині... Самостійно істнувати тут жінка не має права.

— Товаришко, є в нас самостійні жінки..

— За спиною й за головою чоловіка свого...

— Є, не кажіть...

— Прошу, вертаймо до діла,—підняв руку вгору Павло.—Знаєте, що ми зробимо? Отсе й Балієвський приїде, й Панас поверне назад скоро... Візьмемо ми квартиру... три хати чи що...

— Можна ж тоді і Марусю до вас.. Вона мабуть згодила ся б.

— Можна... Одну їй кімнату, дві нам.

— Ще ж не бачив, не знаєш, як вона хоче, а вже посіпаєш ся...—пробурмотів Микола.

— Щож, ми не буржуї... Хіба не можемо зламати умовностей? Як думаєте, пані-матко?

— Не те...—зсунула брови Гануся—але товаришка Маруся ес-дечка, вона від центрального комітету з повноваженнями делегата.

— А-а... ви про се... Ну щож... ворог близенько, легше перемогти...

— Певне, шановний товаришу, се найпрактичнійше: винайміть льокаль цілий. І се можна знайти зараз...

— Краще б швидче... бо бідна Маруся стомила ся.

— А ось і вона певне... прошу!—озвався на стук Михайло.

Увійшла панна.

Струнка, дуже висока, солідна. В темно-сірім англійським убранню з білим вузеньким ковніром. Біле чисте чоло, сірі великі задумливі очі в чорному оксамиті повік; лице біле ніжне, з чистими лініями.

— Добри-день,—стримано вклонила ся.

— Ми всі знайомі здаєть ся... А отсе товариш Павло, який щойно приїхав.

Гануся підійшла, обняла її й підвела до Павла.

Обидві гарні й такі ріжні були сі жінки. Висока, як тополя, строга, з тонкими рисами й легеньким румянцем на білому ніжному довгастому обличю, Маруся була контрастом до жвавої, круглолищої, румяної, пошкої на гарненького юнака, Ганусі.

Павло вклонив ся. Маруся простягла руку. Сірі очі блиснули з під довгих чорних повік.

— А ми, здаєть ся, бачили ся раз...—уважно глянула йому в лице.

Так, сі сині очі.. вона пізнала їх.

— Так? Де? Ага, пригадую... Я вас бачив, неодмінно бачив...

Хіба міг би не пригадати сеї стрункої, величньої постати, сього гордого прекрасного обличя...

— Бачив на конференції... А як же... ви були представницею „південної“ групи... І опонентом моїм гарячим.

— Еге,—сіла Маруся на софу й замовкла.

ЛНВісник 1914, кн. V.

— Втомили ся?

Маруся скинула шапку, жакет. Темне волосе короною уложено над білим чолом; злегка золотом одливає.

— Еге, втомила ся і не шукатиму більше. Лишу ся в отелю.

— А тут,—заговорила швиденько Ганнуся,—плян один маємо...
Найти помешканне й оселити вас там в одній хаті, Павла в другій, ще одного товариша в третій. Нічого не маєте проти?

— Маю! Се—опіка мужчини; се—признання себе несамостійною.

— Яка ви „самостійниця“, товаришко! Се ж дрібниця життя і від щирого серця пропоную вам, як товаришці.

— Добре, від товариша приймаю...

— Чудесно! згода!—заплескали Ганнуся й Михайло.

Маруся втомлено закрила очі.

— Ну, значить, питань багато розв'язано,—зауважив солідно Микола;—а ось транспорт наш ні руш.

— Ходім, я вже лечу! Опізнився ж в кільки місць... Треба ще до „пана“ по листи...

— До Юліяна по адресу...—нагадала Ганнуся...

— Сервус, ходім, Михайле...

— Я поможу...—схопив Микола коша; з другого боку підхопили Михайло й Славко.

В розкриті двері увійшов Остап з паперовими торбинками.

— Що се? Остап?—здивувала ся Ганнуся.

— Хліб, сало, ковбаса...—витягав з торбинки Павло.—Козацька їжа... Ну й чому ти такий молодець, Остап, га? Мене тут солов'ями годують, забуваючи, що я не закохана панночка, а козак... Спасибі тобі, брате...

— Ми тут духом святим живемо й статями та коректами, товаришу,—пожартувала Ганнуся, заховуючи ніяковість.—Проте швидко підемо на обід, то й ви з нами...

— Е, що там обід? Ви думаете я що дня обідаю? Але отсе з дороги їсти хотіло ся...

Їв ковтаючи швидко великі кусні.

— Що, знайшли кімнату?—привитавшись з Марусею, сів коло неї Остап.

— Еге,—тихо всміхнула ся.

— Павло знайшов. —пояснила Ганнуся.

— Сидячи в сій кімнаті? Як се?

— А отак се... бач, який я геніяльний... Ну слухай, брате! Істинного шляху ти хочеш... гармонії в праці спільній... і не знаєш, де шлях той,—схопив Павло за руку Остапа і підняв з софи.—Прав

ди соціалістичної хочеш і не знаєш, чи в нетрях народу вона, селянства, чи в нетрях народу—робітництва... про се все писав ти мені останніми часами. А я не відповідав...

Обняв Остапа й ходив з ним по хаті.

— Не відповідав... Що ж би одповів? І я шукаю правди, шукаю істинного шляху, шляху свого народу, який став би й моїм шляхом...

Раптом увірвав.

— Але ранійше йду квартиру шукати, а тоді вже шляхів істинних...

Взяв шапку й палицю.

Не прощаю ся, сподіваю ся побачити.

— Куди ж ти?—запитав збентежений Остап.—Та ж казав, що маєш квартиру... й для тов. Марусі кімнату...

— Отож то... Остання є, а першої нема...

— Не розумію...

— Ха-ха-ха...—засміяла ся Ганнуся.—Я вам поясню потім Остап. Нехай Павло йде, бо пізно буде. А де ж ваші річи, товаришу?

— Які ще такі річи? Отсе вигідали! Omnia mea mecum porto. Голова на плечах е... в голові думки.. в серці почування... Ось і всі річи. Ще правда, бандуру вам приніс, нехай полежить. Може доведеть ся переночувати тут у вас в куточку сьогодня... тільки нічого не треба жулак під голову, зверху чумарку...

— І я вийду з тобою,—взяв ся за шапку Остап.

— Ну бувайте.—Надів сиву шапку, вклонив ся і зник.

— Метеор,—всміхнула ся Ганнуся.

Маруся задумано дивила ся в двері, крізь які вийшов Павло.

— Він „самостійник“, правда?—спитала Маруся, не одводячи сїрих, блискучих очей від дверей.—Себ то за самостійну Україну?

— Еге.

— Я чула його на конференції. Палко говорив, але не переконав нікого, зацікавив тільки і партія хоче придивити ся...

— Та має ввіймати нас під свою „високу руку“?—трохи іронічно спитала Ганнуся. Маруся на се не відповіла.

— Оригінальний і цікавий сей тов. Павло...—тихо промовила вона. Потім втомленим рухом простягла руку до полиці, взяла книгу і почала читати.

— Вже щось студіюєте?.. Дивна жінка... ні хвилинки не може без праці... Треба й мені до праці... п'яте число „Нашого Слова“ вкладаємо,—взяла ся Ганнуся за довгі шпальти і олівець.

Тихо в затишній, чепурній „студентській“ кімнаті. Дві жіночі головки схилені над працею—одна кучерява, рухлива, нетерпляча, палка, друга—спокійна, гладко зачісана, стримана й горда.

Тихо.

І раптом сміх дитячий, голосок ніжний: „Віра їде, Віра їде...“

Ганнуся кидаєть ся до дверей. Блакитний возок... он воно що...

— Їдьте, їдьте...

З веселим шумом вкотив ся візок блакитний в тиху „студентську“ кімнату й наповнив її радістю й згуками.

Маленька Віра простягає рученятка до квіток, до малюнків, голосок сріблястий шебече:

— Дай, дай, дай! Цяця, цяця!

Маруся підняла голову від книги і здивовано дивила ся. Таке маленьке... де воно взяло ся, таке... янголятко...

Висока, тонка, змарніла Надя, в чорній сукні, недбало вбрана, вкотила візок і привитала ся.

— Та ми десь бачились... Ви—Маруся?

— Еге, тільки не пригадаю де... давно вже...

Бір червоनावий встав в уяві Наді. Андрій, Оля, Катря, Павлюк... конспекти, читання і сувора „класна дама“ Маруся.

— В лісі, в кольонії...

— Так, так, ви така мала гімназисточка були, похожа на хлопця. Гарно було тоді...

Усмішка заграла на ніжному тонкому обличю.

— Що минуло, все гарно... — мелянхолійно встала Ганнуся, машинально взявши в руки свої папери й олівець.

— Ми вам перешкодили? Ми на хвилинку... Все працюєте?..—Надя подивила ся на обох жінок і зітхнула.

Ах, як хотілось би їй мати змогу отак працювати... з головою увійти в інтелектуальну працю десь в маленькій, затишній кімнатці.

— О, ще встигнемо,—задумано дивила ся Ганнуся на Віру, рум'яну, товстеньку дівчинку з блискучими очками-вишеньками.

Таке дитятко... як оживило, осяяло воно сю кімнату.

Очі Ганнусі, чорні, палкі, зустріли ся з Марусиними сірими, глибокими; погляд Марусі теж на дитині.

— Нам лікаря треба,—сідаючи на софі між Марусею й Ганнусею, втомлено каже Надя.—Зубки ріжуть ся і так неспокійно... Лікаря знає Славко, а Славка можна знайти через вас...

— Оттаке...—змушено засміяла ся Ганнуся.—Чи я його стережу? Правда, він часто забігає в справах... добре... я скажу...

— Дякую... Ну, не будемо вам заважати... ви тут такі серйозні, та й Віра зігрієть ся...

— Почекайте ще... воно не хоче їхать... воно смієть ся...

Маруся з ніжністю дивила ся на дитину. Книга скотила ся на підлогу.

— Яке малесеньке...—зтиха вимовила вона.

— Ну, вже ідемо!—підвела ся Надя.—Бувайте здорові!

— Бувайте,—цілувала Ганнуся дитину,—не забувайте нас...

— До побачення,—стиснула руку Наді Маруся й ніжним поглядом проводила блакитний візок.

Знов тихо в хаті. Мовчать полиці з книгами, малюнки, квітки.

Все се на своєму місці... тільки блакитного візка нема...

Ганнуся низько схилила ся над коректою.

Маруся вся поринула в читання.

— А яке воно гарненьке,—раптом підняла очі від рукопису Ганнуся.—Сі маленькі пальчики ніжні-ніжні... Ви б не хотіли такого, Марусю?—несподівано спитала Ганнуся і наче злякала ся.

— Що?—здивувала ся Маруся.—Я? Чи хотіла б мати дитину?

Сувора зморшка перерізала чоло біле, високе. Дівчина підвела ся з софи і стала струнка, висока, горда, перед Ганнусею.

— Ніякого особистого щастя... Чуєте, товаришко, ніякого особистого життя для мене не існує... ніяких кайданів серця, рідни... І потім—чоловік... віддати ся в неволю чоловікови... в неволю, кажу, бо як покохавш, то всім можеш поступити ся, своє я втратити, втратити себе... О, ні! Се не наш шлях, се не шлях вільної самостійної жінки! За волю бороти ся може лише вільна жінка! Волю свою, самостійність свою, сили свої повернути на працю для визволення світу!

— Так, се не шлях самостійної жінки—прошептала Ганнуся.—Але де ж її шлях?—замислено дивила ся вона на Марусю.

Потім знов схилила ся над рукописею.

— А правда, які чудові оченята?—знов запитала за кілька хвилин Ганнуся.

— Га? Оченятка?—перепитала Маруся, одкладаючи книгу, яку знов держала в руці.—Еге, оченятка чудесні.—І всміхнула ся мимохіть ясно і зморшка зникла з білого чола.

XXI.

— Ні, се таки чортovinне якесь, знаєте... таке варварське се місто...

Павло з книгами, пачкою тютюну і довгастим пакунком в руках увійшов в кімнату Ганнусі й Михайла, навіть не застукавши.

Скинув засипану снігом шапку. Довгий чуб його прилип до чола настобурчений; в синіх очах іскорки гніву, обурення в цілій постаті...

Ганнуся покинула книгу, поклала олівець і стала перед ним.

— Що се, батьку, речі свої переносите? Що таке стало ся? Чи не сподобала ся вам ваша оселя?

— Коли ж, пані матко, ми оселі не сподобали ся, а не нам вона, бодай завалила ся та оселя.

Скинув з себе запорошену снігом чумарку, майно своє все на вікні склав і сів на канапі.

— Спочатку, знаєте, закуримо, а там—хай йому біс!..

Умостив ся вигідно і мовчки кури.

— Ну, що там трапило ся, Бандуро?—нетерпляче запитав Михайло, який стояв біля полиці з книгами й акуратно звязував брошурки в пачки.

— Гей, хлопці, Миколо й Остап! Чи ви там живі? А йдіть сюди!—гукнув Павло, не відповідаючи на слова Михайла.

— Се ти, Павло? Драстуй!

Блідий, змарнілий Остап вийшов з другої хати і став серед хати.—Ага і бандура тут,—взяв він пакунок з вікна, розв'язав і витяг бандуру; тоді сів з нею на канапі.—Се чудесно!

— А ось не чудесно, що ти змарнів! Не суши голову думками, а серце коханнем... знаєш?

— Та дурниці кажеш, Павло,—змішав ся Остап, червоніючи і став зтиха награвати.

— А Микола де?

— Там дописує конспект якийсь...

— Чи часом не програма нової газети, його газети?

— Не знаю...

Сіли всі коло Павла й чекали.

— Що се у вас, яке екстремне засідання?—здивувавсь Микола, входячи.—Може яка стаття громова?

— Буде тут стаття тобі,—буркнув Павло,—коли нігде писати... хоч на вулиці. Та вже доведеть ся бути на вулиці. Вотель не хочу, хай їм, там такі церемонії: і хто ти, й чого ти, і який ти... помешкання й кімнати вже не шукатиму, нехай завалять ся... Ось пенати свої лишаю тут, в сім теплім гнізді, а ночуватиму хоч в стрийському парку. Та там просто благодать... місяць, тихо, вільно... А то що я, вязень, чи що? Варварське місто...

— Чекай Павло... по перше, воно не варварське місто, а дуже навіть європейське... по друге, в парку ще трошки холодно...—спокійно зауважив Микола.

— Та чекайте, Миколо... Що ж стало ся, нарешті, батьку?—вже нетерпляче спитала Ганнуся.

Остап всміхнув ся й глянув на Павла. Він знав його звичку в цікавих випадках не зразу викладати все.

— Ну, як ви знаєте, найняли ми квартиру...

— І дуже гарну,—зауважила Ганнуся.

— Еге ж... дуже гарну... „Замельдували ся“, словом позаписували, хто ми, звідки, і все таке. Здивований був господар, що неодавні прозвища у нас з панною Марусею... він, каже, думав, що ми брати й сестра або „малженство“... а ми й ніякі „кривні“. Сумнівно такдивив ся на нас, ну але ми—ніякої уваги собі! Потім, очевидно, господиня знайшла гарний бік в тім, що ми не „малженство—я й ся „пенкна, як аньод, кобета“, бо чув припадково таку розмову господарів:

— „Стасю, то он кавалер“...

— „Так“.

— „І бардзо пристойний, ладний“...

— „Здаеть ся“...

— „Мабуть заможний.. Сі панове з Росії—се часом маґнати. Як ти думаеш, Стасю?“

— „Хто знає... може“...

— „Будь з ним гречний, а я повем Гелї, щоб сукню убрала, ту з ажуровими рукавами.. Ладний юнак“...

— Ха-ха-ха...—реготала ся Ганнуся, Михайло вторував їй. Усміхав ся й Микола, а Остап все мовчки тихенько награвав.

— І одержав я посуд, самовар, лампу, словом „маґнатом“ став. Але іділія ся не довго тягла ся. Трапила ся раптом траґедія. Вчора був у нас в квартирі великий рух. До панни Марусі кілька людей приходило, до мене ще більше. Нарешті Остап і Михайло прийшли пізно. Співали, засиділись і нарешті вийшли всі нашим звичайним ходом у ночі—через вікно. Просто на вулицю вискакуеш, не треба ні звонити, ні платити „шустку“. Проводив їх, вертаюсь тим самим ходом, аж почуваю—хтось за ноги мене хапає. Зирк—полїцай!..

— От тобі!—скрикнув Михайло.

— Тихо, чекай,—зупинила його Ганнуся.

— Думаю, що се? Може в чуже вікно лізу... Ні, таки мое... А той, чортяка, як схопив мене, так і держить. „Та годї шуткувати“,—кричу йому!—Одчепись, нечиста сило! Та ж нема на світі закону такого, щоб боронив людям до своєї хати лізти“.

— Не пускає, лиха твар, ще й свистить. Я лютую, кричу, розумієть

ся, відчиняють ся вікна поруч, перелякані обличчя Омельченка, панни Марусі, господарів. Господар, побачивши мене в обіймах поліцая, перелякано став запевняти, що се не злодій а „льокатор“. Визволили...

— Ну, се пригода, дійсно...—заклопотано зауважила Ганнуся.

— ...Але на ранок який шкандаль! Панну Гелю вже десь сховали, татусь і мама виповіли нам помешканне: „такої роспусти, такої деморалізації терпіти в себе не можуть... бешкети, нешлюбне пожите, шинок...“

Панна Маруся тільки брови суворо зсунула і за річи та знов в отель. Сказала, що звідти вже ніхто її нікуди не заманить. А мене ніхто не заманить ні в отель, ні в яке помешканне. Цур йому! „Европейське місто“... „Свобода“...

— Значить, не акліматизувати ся нам тут, Бандуро?—задумано запитав Остап.

— Яка там к бісу акліматизація... Та й Україна нас чекає...

— А що ми їй дамо?—раптом спитали Остап і Микола.

— В першу чергу не рефлексію, а рух...

Поспішне стукотінне в двері перервало його мову.

— Просимо,—гукнув Павло.

Славко влетів з пачкою газет; не скинув навіть пальта в прихожій; за ним поважною ходою йшов товариш його Юліян, трохи старший від нього, соліднійший з котелком в руках.

— Моє поважанне!

— Драстуйте, сідайте, панове товариші.

Юліян, привитавшись, сів на стільці біля вікна, а Славко хапаючись розгортав газети.

— Ні, ви слухайте! Сензаційні звістки! Що там у вас робить ся... революція... похід народу на чолі з священником... петиції... і військо... стрільба в сю мирну юрбу... повстанне готуєть ся.

— Давайте, давайте газети, —вихопила йому з рук німецькі й польські газети Ганнуся і роздала всім.

— Та сідайте й спочиньте, товаришу Славко...

— Дякую красно,—вклонив ся Славко,—але біжу далі.

— І чого ви завжди „біжу, лечу, поспішаю“. Огонь який...

— А як же... „жите є горінне енергії“, як каже тов. Микола. Отже треба горіти.

— Так... там жите горить,—мовив Павло, простягаючи газету Остапови.—Бачиш, що там робить ся? Отже нас там треба, праці нашої, горіння нашої енергії.

— Ах, як там чудесно,—заплескала Ганнуся, скінчивши проглядати газету—а ми тут киснем...

— Треба ж щось виробити, якусь програму нам в діяльності, без програми і там не буде чого робити,—солідно зауважив Микола.

— А як здоровле товаришки Катерини?—звернула ся Ганнуся до Юліяна.—Ви її бачите?

— Бачу часто, як до тітки ходжу. Каже, що краще, а там хто його знає. Тішить ся з гарного повітря й з того, що горбд поруч... лише, каже, сумно, що не часто заходять люде...

— Ми власне бояли ся потурбувати частими одвідинами,—сказала Ганнуся,—та й ми не думали, що цікаві їй дуже, не так вже близькі ми...

— Я пішов би з охотою,—озвався Павло.—Цікава й симпатична ся завзята, ентузіастична Ундіна. Остапе, підемо зо мною?

— Що ж можна,—почервонів Остап.—Я, правда, мало ходжу, бо ніколи,—поспішно додав він.

Так, він дуже мало ходить до Катрі... Може вона не хоче його бачити, така якась чужа з ним... Часто лише в парк ходить й поглядає, йдучи, на її вікно. Згадує тоді весняний ранок і садок в цвіту... те дерево, де ховав конспіративну записку для Катрі і яблуню блідо-рожеву, під якою сидів з нею... Пригадує й Дніпро, береги зелені і постать Катрі в чорному.

Замислив ся і одклав вже газету.

— Н-да... діла...—переглянувши всі газети по черзі, сказав Микола.—А ми тут сидимо й...

— ...фільозофуємо...—всміхнула ся Ганнуся.

— Еге, фільозофуємо, шукаємо себе, своїх шляхів,—підхопив Павло,—і не бачимо, що перед нами кольосальний вогненний смолоскип, який вказує нам шлях. Отсей вихор, що там, дома підноситься до повстання нарід, се наш смолоскип. Станьмо близше, тіснійше і йдемо за ним! В єднанню сила!

— Так, так Павло, в єднанню сила! Отже й наша сила була б в єднанню з тими, хто вже багато попрацював над отсим „вогненним смолоскипом“...—підхопив Микола.

— Себ то з р.-с. д. р. п.?—саркастично всміхнув ся Павло.—Ні, ніколи, ні за що! У нас свій шлях і сей вогненний смолоскип поведе нас до нашої долі, долі нашого народу!

XXII.

Сніг мокрий, холодний падає на землю, на хвильку її вкриваючи білим, щоб зараз же змішати ся з болотом і побільшити його. Бе в обличчє, засліплює очі, нагадаючи про те, що ще довго буде так сіро, мокро, холодно.

Надя, Маруся, Остап і Павло загублені в великій юрбі. Поволі посуваєть ся вона наперед, урочисто співаючи. Нехай там собі вітер бе снігом в обличчя, нехай болото і холод і вохкість... юрба йде наперед, наперед!

— Де ж вони? Де?—оглядаєть ся Надя.

Не видно своїх. Багато гімназистів, студентів, панночок, всяких солідних пань і панів, робітників, найбільше селян. Всі поволі йдуть крок за кроком вперед і урочисто співають.

„Не пора, не пора

Надя держить ся за Марусю і Остапа, Маруся другою рукою за Павла, щоб зручнійше було в юрбі йти. Павло й Остап і собі підспівують.

— Ні, отсе я розумію,—на хвилю перервав спів Павло.—Хоч поспівати на вулиці можна до сходу. Так собі спокійно йдеш. Як вам здаєть ся, тов. Марусю?

— Так, але щось не дуже цікаве се ваше „віче“ було. Ну щож, поговорили про Богдана Хмельницького, про історичні права Українців... та й усе.. а деж?..

— Де ж був український пролетаріят?—всміхнув ся Павло.—Ось він, український пролетаріят,—вказав він на групу робітників.—Тут бачте ціле українське товариство, в сї його верстви...

— Де ви? Ходім всі вперед, там цікавіше!—почув ся голос Ганнусі. З нею були Михайло, Омельченко, Славко і Юліян.

— Ходіть, ходіть за нами швидче всі!—поспішно повторив Славко.—Там на переді більше робітників, там наші товариші!

І повів всіх за собою. З площі юрба влила ся в маленьку узеньку вуличку. Дуже тісно стало йти. Сніг все падав, вітер лютійшав, а юрба невпинно співала:

Бо пора се великая есть
У завзятой, важкой боротьби...

Раптом стала. Ніби далі не можна йти?

— Що се?—здивовано спитала Надя.

Дійшли вже до широкої площі, але тут стояв кордон з кінних поліцаїв і не можна було пройти.

— Се кордон, щоб не пустити нас до ратуші!—відповів Славко.

— Не пустити нас! Ого!—гукнув Павло.

— А ми таки підемо! Вперед!

— Та отже й всі, очевидно, поривають ся наперед, лише невідомо, що з того буде...—одповіла Ганнуся.

Розляг ся крик. Прорвати ся наперед не можна було, поліцаї одсували юрбу назад. Стиск страшений, вереск жіночих голосів.

— Де ж всі?—перелякала ся Надя.

Павло одсунутий юрбою, продерав ся наперед. Маруся за ним. Остапа й иньших однесено на бік,—між ними і Надею стіна спин, ліктів, голів.

Раптом огонь блиснув в повітрі й почув ся вистріл десь з юрби. Переляк загальний... замішанне в юрбі... люди хочуть йти наперед—не можна, назад—не можна і давлять лише один одного...

І ось якесь страшне замішанне... Вдирають ся на конях поліцаї в високих кепі і розмахують шашками. Юрба кинулась на пішоходи, назад в напрямі до тої площі, з якої вийшла.

— Не можна бити!—гукає Надя. Тремтять з обурення. Очі їй палають.

— А бити все таки будуть,—чує голос коло себе.

Високий тонкий юнак схопив її за руку і дивлячись прекрасними сірими променястими очима, спокійно сказав:

— Йдіть додому і заспокойте ся! Потім пустив руку.

Надя викинута юрбою на площу, біжить не можучи зупинити ся. Не помічає, що шапки на ній немає, що тільки ручку від парасоля держить в руці. Біжить не оглядаючись, спотикаючись в темноті. Там Віра, Віра її чекає... чекає свою маму... і мама повинна бути дома... Як же Віра буде без мами?..

Вітер крутить мокрими сніжинками; сніжинки колючі й рясні бють Наді в обличчя. Не помічає нічого... Швидче, швидче!..

Дома застала Надя Ганнуся, Остапа, Михайла, Славка й Юліяна.

— А, нарешті,—привитали її—ми думали, може ви вже в бургарні...

— І Кость хотів вже нас їсти,—засміяла ся Ганнуся.

— Що се ви без шапки?—здивував ся Славко.

— Ма-ма! Мама,—простягала ручки Віра, сидячи у Костя на руках.

Надя кинула ся на софу.

— Зачекайте всі трохи... Зараз одпочину.

— Ну, чому не йшли з нами? Було б спокійніше...

— Надю, у вас не парасолька, а тільки ручка,—взяв з її рук ручку Остап. Ганнуся скинула з Наді жакет.

— Не хвилюйте ся, у вас руки тремтять.

— Не можу, не можу, коли бють людей!—скрикнула Надя.—Там били людей!

Голос їй тремтів... бліде обличчя... палаючі очі.

— Щось нам треба зробити з сим... Що нам зробити? Кажіть...—всіх обводила очима.

І раптом згадала: там в юрбі, коли притиснули її і не бачила виходу, коли шашки блищали в повітрі, вона гукала:

— Не можна бити!

Пам'ятає, хтось схопив її за руку і спокійно сказав:

— „Все ж таки бити будуть, йдїть до дому“ і пустив її вперед себе за течією юрби.

Дивно, що сей хтось здав ся їй похожим на Василя... і голос... наче його... м'який, ніжний...

Ах, се—все фантазії... ось, ось дійсність...

— Мама, мама!—не вгває дитина і Надя, витерши руки і лице, мокро од снігу, бере, пригортає до себе дитину, цілує... То все фантазії, а ось жите, її жите...

Стукотінне в двері; мов кулаком хто нетерпляче стукає.

— Можна, можна,—озивають ся Кость і Остап.

Павло, без шапки, розпатланий; з рук тече кров, очі горять. За ним Маруся висока, бліда і спокійна.

— Що се, Павло? Тебе побито? Де, як?

— Мене побито? *Мене?* Не дїжде сього ніхто... А се я побив... шкодюю, що мало... та от звісно „примирительниця“ жінка не дала.

Маруся глянула на нього уважно сірими великими очима і знов одвела їх.

— Розумієте, се виходить, що нас нема, нема України... виходиш, говориш про се, говориш, що вона є, і тебе б'ють... Але ж Україна є, ми є... і нас не можна бити... Не можна нас бити... І я їм показав...

— Павло, йди сюди, помий руки!—покликав його Остап в кухню.

— Йду!

— Марусю, що стало ся?—запитала Ганнуся.—Ще ніколи не бачила Павла таким...

— Що стало ся? Боротьба... Се все боротьба... Цїле жите наше—боротьба... тільки се на вулиці... А особливого нічого не стало ся...

— Як не стало ся? Хіба вам не шкода Павла?

Маруся уважно глянула їй в очі.

— Ще ж такого нічого не стало ся, щоб шкодувати його, він не вмер... А кров.. Щож? Він—борець.

— Тверда ви яка, Марусю...

— Тепер на тобі, Павло, чаю,—посадив Павла Остап біля столу.—

Ти змерз... без кальош?

— Та десь там вони, на полі баталії... Хіба до кальош там було!..

— То ви товаришу до кінця були?—зацікавив ся Славко.

(Далі буде).

М. ЛІСОВИЦЬКИЙ.

Ми́хайло Баку́нін.

Сто літ тому, 18 травня (ст. ст.) 1814 року, себ то майже трьома місяцями пізнійше од Т. Шевченка, народив ся один з найвидаттіших борців визвольного руху. не тільки в Росії, а і у всій Європі, М. Бакунін.

Дивлячись на портрети сеї огрядної людини, з ласкавим поглядом очей, добродушною ухмилкою на типовому широкому словянському обличю, трудно собі й уявити, щоб під сими лагідними зверхніми формами таїв ся той непримиренний, бунтарський, руйовничий дух, яким визначаєть ся все жите М. Бакуніна.

В Росії імя М. Бакуніна менше відоме, ніж імення його сучасників-діячів визвольного руху—Белінського, Станьєвича, Герцена, Грановського та багатьох інших. В західній же Європі, особливо серед робітництва романських народів, імя Б—на відоме далеко більше, ніж імення всіх інших російських емігрантів, не виключаючи навіть Герцена, котрий довго там жив і працював.

З самого 1840 року, коли М. Бакунін виїхав з Росії, і до останніх днів його життя, за винятком хіба тих літ, що просидів він у неволі, не було, здаєть ся, в Європі ні одної такої революційної події, з якою не звязано було-б його імя, в якій би він не брав безпосередної участі, або не підтримував своїми писаннями, порадами і т. и.

Виключна енергія, блискучий талант діалектика і пропагандиста, уміння розбурхати стихійний дух протесту, бунту в кожній революційно настроєній душі—чи то во імя вищих ідеалів, чи під впливом голодного шлунку—ось ті данні, якими володів Бакунін і справляв кольосальне вражіння на громадську думку не тільки поступового російського громадянства, а й за кордоном.

Для українського громадянства інтересна ся історична постать ще й з того боку, що сей космополіт в теорії, вигнанець без батьківщини, без притулку, в той же час був горячим словянофілом, а в поглядах на національне питання, і з окрема на українське, стояв цілком на реальному ґрунті, визнаючи за кожною найдрібнішою народністю право на самовизначенне.

Діяльність М. Бакуніна найкраще простежити в звязку з його біографією.

М. Бакунін народився в с. Прямухиному, Тверської губернії в досить заможній поміщицькій сім'ї.

Виховував ся в вищій артилерійській школі в Петербурзі. Прослуживши трохи в полку, вийшов в одставку і поїхав до Москви, щоб готувати ся до кандидатських іспитів в університет. В Москві близько знайомить ся він з гуртком Станкевича, Герценом, Огаревим, Белінським, Кетчером, і замість підготовки до університету, з захопленням студіює німецьку філософію. Од Канта переходить Бакунін до Фіхте, котрий захопив його своїм високо-філософічним розумінням основ християнської етики. Філософічно-релігійні погляди, які самому Фіхте в протестантській Германії здобули славу атеїста, молодий Бакунін з захопленням став проповідувати в Росії, серед своїх друзів і знайомих. Проповідь його має успіх в гуртку Станкевича. Особливо підпадає в сей час під вплив Бакуніна палкий Белінський, котрий саме тоді редагував „Телескоп“ і видрукував там скільки статей в дусі філософії Фіхте, а також переклад Бакуніна лекцій Фіхте.

Але прикласти до російського, особливо тодішнього, життя ідеї Фіхте було досить трудно. Спроби зробити се вели до всяких, иноді дуже гострих, непорозумінь між членами Бакунінського гуртка, тим більше, що сам Бакунін мав нахил поводити ся з товаришами досить деспотично.

Од Фіхте московський гурток перейшов до Гегеля, котрий своєю філософією примусив палку молодь тверезіше подивити ся навколо і більше рахувати ся з витвореними історією формами і умовами життя.

Але з початку філософію Гегеля молоді філософи зрозуміли досить примітивно. Гегелеву думку—що істнує, то те й добре—Белінський, як відомо, довів до виправдання „гносной російской дѣйствительности“ в знаменитій своїй статі про „Бородинскую годовщину“. Правда, сам Бакунін значно глибше розумів філософію Гегеля і намагав ся розяснити її Белінському. З сього приводу виникла між ними гостра полеміка, а далі й непорозуміння. Вічні суперечки, змагання, боротьба за ідеали мали велике значіння для тодішньої передової молоді в Росії. В сій атмосфері виріс і загартував ся критичний талант Белінського, що мав таке велике значіння в розвитку громадських настроїв в Росії на протязі кількох поколінь.

Бакунінови, котрий може найбільше спричинив ся до початку сього ідейного руху, вже не судило ся далі брати в ньому участь.

Року 1840, на позичені в Герцена гроші, виїхав він за кордон, щоб справдити давню свою мрію—пожити в Берліні і простудіювати добре німецьку філософію. Оселившись у І. Турґенева, почав старанно і систематично студіювати філософію Гегеля. Як раз на ту пору

пруський уряд покликав до Берліну Шеллінґа, котрому німецький уряд доручив бороти ся з Гегеліянською системою. Бакунін виступив проти Шеллінґа в брошюрі „Schelling und die Offenbarung“, що справила велике вражінне і зразу поставила Бакуніна в перші лави лівих гегеліянців. У слід за сим Бакунін надрукував у дрезденському журналі лівих гегеліянців „Deutsche Jahrbücher“, статю „Реакція в Германії“, підписавши її прибраним прізвиськом Jules Elizard. Стаття закінчується словами, од яких уже віє дух майбутнього „апостола руйнування“. „Дозвольте ж нам,—каже він тут—довірити ся вічному духови, котрий через те тільки й руйнує та нищить, що він є невичерпане і вічно творче джерело всякого життя. Змаганне до руйнування є разом з тим і творче змаганне“.

Стаття справила величезне вражінне як в Германії, так і в Росії, особливо на Белінського та Герцена.

Коли саксонський уряд почав переслідувати співробітників журналу „D. J.“, Бакунін переїхав з Дрездена до Швейцарії, де зблизив ся з німецькими комуністами.

Про революційну діяльність Бакуніна скоро довідується російський уряд і вимагає, щоб Бакунін вернув ся до Росії. Бакунін не захотів виконати сього наказу і за се в Росії судили його заочно, позбавили чину, дворянського стану, а коли б він вернув ся до Росії, то постановлено було його заслати на каторгу.

З Берна Бакунін переїздить до Парижу, де знайомить ся з Марксом, Прудоном, Жорж-Занд, і пише в соціалістичних журналах. Під кінець 1847 року, на бенкеті, присвяченому пам'яті польського повстання 1831 р., Бакунін сказав публичну промову з різкими нападками на російський уряд. Промова справила таке вражінне, що французький уряд, по проханню російського, вислав Бакуніна з Франції. Для нас промова ся цікава тим, що в ній уперше яскраво виявив ся інтерес Бакуніна до визволення Словян, яка думка цілком захопила була його на довгі роки.

У відродженню словянства Бакунін найбільше надій покладав на Польщу. Імя Польщі було не тільки для російських революціонерів, а й для всеї Європи осяяне ореолом мучеництва. Навіть пізніше, коли Бакуніну довело ся зазнати багато розчаровань з приводу своїх словянських симпатій, він писав про Поляків: „Навряд чи знайдець ся в історії якого иншого народу така сила героїв-мучеників, семей, цілих поколінь, що віддали себе в жертву, на муки, на смерть, на тяжку неволю, на нещасне вигнання ради визволення своєї отчизни“ (стаття до „Гіміни“ 1872 р.).

Але ореол сей, як побачимо далі, не на стільки сліпив очі Бакуніну, щоб він не добачав темних сторін соціальної і політичної ідеоло-

гії проповідників польського визволення, їх панщизнянські тенденції та претензії на Польщу в історичних її межах, і се завжди ставало на заваді до повного його зближення з Поляками.

Незабаром в Парижі розпочала ся революція і Бакунін в лютому 1848 р. з Брюсселя вертаєть ся знов до Парижу, де весь моринає у революційне море, не виходить з казарм монтаніарів, проповідує там комунізм *et l'égalité du Salaire*, нівелюванне во імя рівности, визволення всіх Словян, знищення всіх Австрій, постійну революцію, війну до знищення останнього ворога.

Се були, як каже Герцен, найщасливіщі часи в житю Бакуніна. Одначе діяльність його здала ся небезпечною навіть членам тимчасового уряду. Префект Коссідієр казав потім, що Бакунін незрівняний при підготованню революції, але другого ж дня після того, як почала ся революція, його треба розстріляти. Він не знаючи, як здихати ся „дорогого проповідника“, послав його до братів-словян в Германію.

Бакуніна й самого тягнуло в словянські землі. Він проповідував свого роду панславізм, вимагав визволення Польщі і інших Словян з під кормиги Австрії та Туреччини, пропонував заснованне всесловянської федерації з спільним сеймом, з демократичним ладом для кожного народу, і вірив, що за допомогою Словян можна буде зрушити й Росію з її віковичного сну. З такими думками прибув він у травні 1848 р. на словянський зїзд до Праги, де думав заснувати центральний орган, що дбав би про визволення Словян. Саме на Зелеві свята розпочалось у Празі повстанне Чехів студентів і робітників, котре кривавими жертвами задушив Шварценберг. Головним організатором, керманичом та вдохновителем повстання був Бакунін.

Після того, як Прагу було звоєвано, Бакунін опинив ся в Лейпцігу, сидкуючись зорганізувати тут гурток студентів-чехів, щоб учинити бунт в Чехії. Тут випустив він свою відозву до Словян, закликаючи їх зруйнувати Австрію і визволити Поляків та Русинів.

Як раз в сей час розпочала ся революція в Дрездені з приводу того, що король саксонський зрік ся прийняти конституцію, ухвалену франкфуртським парламентом, і утік з міста. Повстанці володіли містом пять день, а Бакунін був душею повстання. Поруч з ним на барикадах проти урядового війська бив ся його друг—великий революціонер в другій області, в музиці, Р. Вагнер. Після розгрому повстанців Бакуніна арештовано в Хемніці 14 січня 1850 р. і засуджено на смерть. Проханне про помилуванне Бакунін зрік ся посилати, але король з своєї ініціативи замінив йому кару на смерть довічною тюрмою.

Незабаром Бакуніна переслано було до Австрії, котра заходила ся розслідити його участь в словянських розрухах. З кріпости в Празі не-

реслано Бакуніна до Ольмюцької цитаделі і 15 травня 1851 року знов засуджено на смерть, але й сей присуд замінено довічною тюрмою. Тяжке становище Бакуніна в австрійській тюрмі ще збільшило ся після того, як поширила ся чутка, ніби приятелі мають визволити його з тюрми. Бакуніна, котрий був закований у кайдани, прикували тоді ще ланцюгом до стіни камери. Шість місяців просидів він так, мов той Прометей, прикутий до скали. Нудьга й душевні муки так опанували в'язня, що він зважив ся був укоротити собі віку і отруїв ся фосфором з сірників, але не вмер. На домаганне Росії Бакуніна з Ольмюца перевезено до Петропавлівської фортеці, а ще через три роки—в Шліссельбург. 1857 року після смерті Миколая I-го Бакуніна переслано в Західний Сибір. В Томську оженив ся він з молодю Полькою, котра зовсім не розуміла його змагань. Шлюб сей не був щасливим.

Голосні події на італійському півострові знаходили собі відгук аж в далекому Сибірі. Бакунін з захопленням стежив за всіма перипетіями геройської боротьби Гарібальді і рвав ся на волю. Скористувавшись з дозволу свого родича, ген. губ. Муравйова Амурського, їде він з Іркутська на Амур, а звідти тікає через Японію та Америку до Європи і появляється в редакції „Колокола“ у Лондоні.

Що тоді з себе уявляв Бакунін, се найкраще можна бачити з отсих споминів про його Герцена.

„В нашу роботу—пише Герцен,—в нашу замкнуту спілку з двох людей увійшов новий елемент. Та й то можна б сказати, елемент старий, воскресла тінь 40-х років. Бакунін лишив ся той самий, що й був колись. Постаріло тільки його тіло, а душа його була молода в підвищеному настрою, як і в Москві, під час суперечек на протязі цілих ночей з Хомяковим. Так само перейнятий він був одною ідеєю, так само здатний захоплювати ся, бачити у всьому сповнення своїх бажань і ідеалів, і ще більше готовий на всяку спробу, на всяку жертву, почувуючи, що жити зостало ся вже небагато, а тому треба поспішати ся, не пропускати ні одной нагоди. Йому тяжко було над чимсь довго сидіти і студіювати, зважувати про і сонга, він поривав ся насамперед до діла, такий же імовірний і абстрактний, як і раніше. Фантазії та ідеали, з якими заперли його в Кенігштейні 1849 року, він зберіг і провіз через Японію і Каліфорнію в 1861 році, в повній цілості. Європейська реакція не існувала для Бакуніна, не існували і тяжкі роки од 1848 до 858;1 про них він чув тільки здалека, коротенько. Він читав про них у Сибірі так, як читав у Кайданова про Пуницькі війни та про занепад римської держави. В Лондоні він казав 1862 року проти нас майже все те, що висловлював в 1847 році проти Белінського, він вважав нас за поміркованих, що не досить люблять рішучі засоби“...

ЛНВістник 1914 кн. V.

22

Герцен заявив Бакунінови, що він може користувати ся друкарнею „Колокола“, але не сторінками самого журналу.

В Лондоні Бакунін зразу взяв ся за роботу. Ще з Каліфорнії писав він Герценови й Огареву, обіцяючи допомогати їм освітлювати польсько-словянське питання, котре, по його вислову, стало з 1846 року його *idée fixe*. „Зруйнування, повне зруйнування австрійської держави буде моїм останнім словом; не кажу ділом, се було б занадто честолюбно; щоб служити йому я ладен іти в барабанщики, або навіть в „прохвості“, як що мені пощастить, хоч на один волосок посунути його вперед, я буду задоволений. А за ним уявляєть ся, славетна, вільна словянська федерація“.

В Лондоні Бакунін розпочав свою діяльність виданням маніфесту, де він звертаєть ся „къ Русскимъ, польскимъ и всѣмъ славянскимъ друзьямъ.“ Радить їм змагати ся до того, щоб сучасний державний устрій замінити мирними федеративними організаціями, збудованими знизу до гори і заснованими на повній волі словянських племен і народів, які складають між собою умови по добрій згоді. З соціального боку він закликає всі сі народности прийняти кляч „Земля і воля“ і висловлює надію, що відроджена „Хлопська“ Польща зречеть ся своїх історичних претензій і дасть Українцям, Білорусам, Литовцям та Латишам свободу самовизначення.

„Поляки вимагають занадто багато. Вони не задовольняють ся самим Царством Польським, а виставляють свої історичні претензії на Литву, Білу Русь, Україну... Я думаю—каже він,—що, ставлячи так питання, Поляки роблять велику помилку“, і радить доручити самій людности сих країн розв'язати питання, хотять вони злитися з Польщею, чи Росією, бути самостійними членами польської, чи російської, чи загально словянської федерації.

„Здаєть ся мені, що польська Україна разом із галицькими Русинами, разом із нашою Малоросією—країна 15 мільонів людей, що говорять одною мовою, визнають одну віру,—буде не Польщею і не Росією, а сама собою. Я думаю, що вся Україна буде самостійним членом загально—людського союзу. Так я думаю, але може я і помиляю ся, я висловлюю думку, але не постулят, навіть не абсолютне переконане, я жадаю тільки одного: щоб всякому народові, всякому малому і великому племені була забезпечена повна змога і право поступати по своїй волі.“

В дальшій своїй праці, в брошурі „Народное Дѣло“, висловлює ту думку, що російський цар повинен стати „земським царем“, скликати земський собор й прийняти програму „Землі і волі“.

Ся брошура інтересна з того погляду, що тут у перше перед поступовою російською молодю рішуче ставили ся народницькі завдання і знов повторяла ся програма всесловянського федералізму.

Саме в той час підготовляло ся польське повстання. Бакунін всю свою енергію направив на допомогу сьому рухови, втягнувши по части в сю справу й Герцена, котрий далеко не завжди був з ним солідарний. Він їздив до Швеції, думаючи звідти пробратися в Польщу, завязував зносини з польськими партіями, організував, хоч правда й не зовсім щасливо, „руський легіон“, бере участь в морській експедиції Лапинського...

Самі Поляки ставили ся до заходів Бакуніна не дуже то прихильно, не сподіваючись од його собі допомоги, цілком не поділяючи його політичних і соціальних ідеалів.

Приборкання польського повстання було великим ударом для слов'янофільських федералістичних мрій Бакуніна. Року 1864 переїздить він до Італії, котра розпочинала тоді нове, вільне політичне життя. В Флоренції, а потім Неаполі засновує він цілий ряд комуністичних організацій, направлених одночасно і проти сучасного державного ладу, і проти поширеного серед італійських робітників християнського республіканізму Мадзіні. Разом з своїми прихильниками засновує він „міжнародну спілку соціалістичної демократії“ з різко-анархістичною програмою. Року 1868 вступає в женецьку секцію інтернаціоналу, але скоро між ним і між Марксом повстають суперечки і непорозуміння, що через кілька років довели до виключення Бакуніна з інтернаціоналу. Та виключення се не зменьшило популярности Бакуніна в тих країнах, де, як напр. в Іспанії, Швейцарії та Італії, соціалізм поширив ся, дякуючи в значній мірі його зусиллям. Тут творили ся нові секції інтернаціоналу, в яких об'єднали ся всі невдоволені з Маркса. Бакунін для італійських соціалістів став справжнім апостолом нового вчення, і од Милану та Больонії до Неаполя його инакше не звали, як *Santo Maestro*.

Коли в Росії почали ся великі студентські розрухи (1869 р.), Бакунін взяв ся за агітацію серед молоді. В сей час зійшов ся він з Нечаєвим, котрий захопив його своєю незвичайною енергією. Нечаєв провадив принцип, що в революції ціль виправдує засоби і, прикриваючись сим, не гребав ніякими, навіть найгідкішими, засобами, аби досягнути наміченої мети. Під його вплив на де який час підпав був Бакунін і се сильно скомпромітувало його серед багатьох його прихильників та послужило одним з мотивів виключення з інтернаціоналу.

Походячи з досить заможного роду, Бакунін ніколи не знав ціни грошам, не вмів дати ладу тим коштам, що попадали йому до рук, і приятелям не раз доводилося його виручати в критичному становищу; останні ж роки свого життя він провів у страшній бідности, не маючи навіть за що купити собі харчів, хоч брати й прислали йому частину спадщини, що на його припадала. Жив він в сей час в Льо-

карно у свого приятеля, що з ласки пустив його в свою хатку, не вимагаючи з нього плати.

Не зважаючи на хворобу і немолоді вже роки, як тільки почала ся війна між Францією та Германією, Бакунін зараз же їде в Ліон і організує там „революційний комітет спасення Франції“. Революціонери захопили ратушу Ліонську, але повстання скоро було задушене і Бакунін ледве спасся від арешту. Він повернувся до Льокарно в пригніченому настрою, зневірений у Французах і тільки повстання коммуні підняло в ньому віру в живучість духу протеста серед французького народу.

В Льокарно написав Бакунін найбільшу свою працю „Держава й анархія“.

Головні думки сеї праці такі: в сучасній культурі борять ся дві течії—одна реакційна-державна, друга—революційна. До першої належать всі оборонці державности, абсолютисти, монархісти — конституціоналісти, буржуазно-демократичні республіканці і навіть соціально-демократи—марксісти. Найбільше здібна до розвитку державности нація—се, на думку Бакуніна, Німці, котрих він вважає майже всіх за пангерманістів. Проти пангерманізму можна було б виставити пансловізм, але в боротьбі сих двох течій Німці завжди візьмуть гору, бо мають вродженну здібність до політичної дисципліни. Свою думку Бакунін старається довести аналізом подій новітньої історії Європи, особливо ж політики Бісмарка. Єдина сила, що може з успіхом бороти ся проти заборчих змагань пангерманізму, се—соціально-революція, першим завданням якої є зруйнування історичних централізованих держав, і заміна їх вільною, без всяких писаних законів, федерацією громад, організованих на комуністичних принципах. Маркса з усіма його прихильниками робітниками Бакунін вважав за аристократів робітничої класи, а своєю армією називав ті некультурні робітничі маси, той люмпенпролетаріят, на котрий германські марксісти дивили ся, як на тормаз організованого робітничого руху. Серед сих темних мас Бакунін вів пропаганду ділами, організуючи дрібні повстання, бунти, аграрні розрухи і т. п.

Вже під кінець свого життя цілком хворий, зимою 1874 р. взяв ся Бакунін за організацію селянського повстання в північній Італії, скориставшись селянськими розрухами на ґрунті голоду. Він прибув у Болоню, сподіваючись там умерти на барикадах. Але повстання се навіть не розпочинало ся і він, щоб спасти ся од жандармерії, мусів тихенько виїхати з міста під сїном на селянському возі.

Се був останній вибух невгамованого бунтарського духу. Бакунін почував, що вже вичерпались у нього всі сили. В листі до Огарева він

пише, що вже рішуче і на завжди зрікаєть ся всякої практичної роботи, бо з одного боку—для неї настали зовсім невідповідні часи, а з другого—в нього вже не вистарчає на неї сили.

Зовсім уже хворий переїхав він до давнього свого приятеля Фохта у Берн, де незабаром і помер 1 липня 1876 року у робітничій лікарні.

Після смерти Бакунина минуло вже 38 літ, і тепер коли ми з історичної перспективи дивимо ся на сю постать, вона нам здаєть ся зовсім не такою страшною, як уявляли собі сучасники сього вічного бунтаря. Його революціонізм не міг утворити подій. Останні йшли незалежно від нього. Вриваючись в них, він хотів їм надати иньшу форму, підняти на висоту всеруйнуючої бурі і лишав ся по за ними. Як активний діяч він був не страшний. Страшна була тільки сила його бунтарського духа, особиста привабливість його, що примушували думати, ніби він може все зробити.

Він ні з ким не міг іти поруч, коритись дисципліні, організації, бути рабом програми, партії. Він весь залежить од настрою, кидаючись од одного полюса до другого. Бояли ся його супротивники-вороги, остерегали ся й друзі.

Славянофільські мрії Бакуніна ще за життя його доставили йому багато разчаровань, а за наших часів, при сучасному політичному становищі словянських народів, банкруцтво славянофільських ідей стало всім очевидним.

Бакунін родоначальник революційного анархізму. Але європейська демократія також не пішла слідом за ним. Європейський соціалізм вилив ся в організовану форму, ту саме форму, проти якої повставав Бакунін. Але у всякому разі минуло багато літ, поки бунтарська тактика Бакунина була цілком дискредітована в очах діячів визвольного руху і на заміну бакунінській „пропаганді фактами“, явила ся Герценовська віра в силу думки, наукової правди. Про те ще й тепер душа Бакуніна живе в сучасному європейському анархістичному рухові, вибухаючи иноді в безумствах окремих анархістичних актів.

А в історичній перспективі Бакунін лишаєть ся тільки великою, надзвичайно цікавою, що захоплює своєю бунтарською вдачею, постаттю котру словянство дало Європі.

І цікава ся постать ще довго буде притягувати до себе увагу.

І. ГОЛОТА.**В Киргизькім степу.**

Ночували в степу. Уночі був дощ; рано, хоч сонце й світило, проте холодний вітер степу пронизував наскрізь, і ми порішили більше не ночувати ні в кацапів, ні в степу: там дух недобрий і дорого беруть, а в степу не безпечно. До Миколаївки не далеко, там свої люди-харківці. Спитали рано Киргіза, чи далеко? Тридцять п'ять верстов. Вдень спитали другого, — теж тридцять п'ять і вечером третій теж саме каже, а кругом голий степ і на заході остання рожева смуга згасає. Над головами високо небо, — замиготіли подекуди зорі і обрій широкого степу в день далекий, не досяжний, тепер став близенький, таємний і мовчазний.

— Осе тобі й ніч!—безнадійно гукнув Макар Божок.

— А ніч,—як луна, одгукнув ся мій батько.

— Хіба страшно?—байдуже озвав ся Карпо Семка, — ночували дві, переночуємо й третю. Ото що діти?!—Тут він помовчав трохи і почав знову своєї:— І чого вам їхать до дому? Що там у тих Зікрачах? Гори. Тут хоч хліб вимерзає, та є де скотину попасти. Як перше літо хліб вимерз, то може ж на друге не вимерзне і можна жить.—Але йому треба казати, бо він разом з нами на весні продав дома все чисто і виїхав в Охшелин з малими дітьми, прогайнувавши більшу половину грошей і коли Макар Божок, мій батько, мати, я, мій брат і Макара Божка жінка почали доказувати безглуздість житя в Охшелині, він уперто стояв на своєму і страхав нас злиднями дома.

Ми, кийвці, з понадніпрянських гір, і дома степу сливе що не бачили. На Сибірі ж хоч і прожили літо над річкою Ишиман, то за такий короткий час не зріднились з степом, ще хоч би привільним, розкішним, а з киргизьким, холодним—тим паче. Дома, чи то літом, чи зимою вийдеш на рівне, кругом по ярах села і над ними темні купи дерев, повиті сизою млою, привітно кивають і манять до тепла, до захистку, а на Сибірі в киргизькім степу, нічого сього нема. Села голі, чорні хати з низенькими земляними покривлями в ряд, наче жидівські кузні, шпичаста церква, та ще кацапи... І не диво, скоро й заїхали в Сибір, з самої осені, ні одного дня не пройшло, щоб не згадали за рідний край. Ціле літо чи куди підеш, чи поїдеш, ніщо тобі не миле, все чуже, вороже, і як хто незнайомий забалакає рідною мовою, аж стрепенеш ся, але до дому тікати не одважували ся. Все ждали, що ось хліб уродить, а як хліб, то чого треба? Коли ось на Спаса він і померз. Саме налив ся добре. Вийшли на другий день.

Поспів! Всі колоски порожнісенькі і сторчать в гору. Давай ще ждять, може ж у людей не померз, підемо та заробимо. Кинулись, однаково скрізь. У кого на Спаса не померз, то спів до Воздвиження і там йому й очі повилазили. Дальше ждати нікуди, вже видно. І коли одного дня перед Воздвиженням прийшов Макар Божок до нас, то батько мій і каже:

— А знаєш що? Я думаю тікати.

— А доки ж тут сидіти в найманих хатах! Я завтра їду! Дома хоч за хату платитимем, то є куди на роботу піти — почав той сердито.

— Та не сердь ся—засміяв ся батько.

Зараз продали коня, корову, воза, що з дому привезли, одну скриню і де що з посуду, наняли Карпа, щоб одвіз до Петропавловська, а Макар Божок не продавав ні коня, ні воза, і рушили.

Перші дні раділи і були вже наче дома, але на третій, на четвертий, не те. У нас же, крім скількох там карбованців, та одержини, нігде нічого, а що ж дома? Землі проданої не завернеш, бо грошей не стане... У найми всі не підемо. Горе. Помовкли всі, кожен своє думає. Невесело... А тут... Ще ніч наступила так несподівано, померзли, потомились, опанувала туга безнадії, беззахистности і ще чогось, не то страху, не то жалк. Держали ся купи, чвалаючи за возами, й дивили ся на колії, наче стежачи в темряві за ободом колеса, поки він перестане крутити ся й міряти дорогу. І прислухали ся до вітру, що свистів жалібно в тирсі, навіваючи думки безвідрадні.

— А скучив за Зікрачами?—запитав мене Карпо, коли ми віддалили ся од возів і йшли собі в двох.

— Скучив—миркаю йому.

— Е-е-е братіку мій! Як подумавш... Там, у нас отсе зараз перед Покровою і після Покрови весілля, а тут...—і зітхнув важко махнувши рукою.

Мені байдуже було до весіль, до Карпа і навіть до всего на світі. Супокою бажало ся. Так хотіло ся лягти і з привітною усмішкою на устах послати усьому останнє щире прощай і заснути на віки, а там увесь світ прийде до мене і я з ним на завше зіллю ся. Серед темної ночі, тихім подихом вітру тоді прилину на Україну. Облітаю всі гори і всі доли, пригорну ся до гаїв темних, обцілюю садочки кохані, загляну в тихії ріки, і в озера сині і діамантовою росею впаду на рожеві квіти. Місяцю ясний! Своім сяйвом в сей час линеш ти на Україну; передай же, прекрасний, мою журбу, мою тугу. Оповий нею мої шпилі милі, розлий її в гаї темні, напій повітре і нехай вона стражденна плаче за своїми загиб-

шими дітьми. „Та мовчіть, бо ви самі“. „А чи я знав“ чую як скрізь сон. І грубо, нахабно вривається ся скрипіння возів. Усе зникає, затихає... одразу вибухає різким діссонансом дійсність, даремне сперечання мізерії з могутнім і вічним, і скриком безнадії голосить вона по степу безкраїм.

Замовкли... знов тиша... Тихі сумні мрії знов прилітають до мене і чорні шати небутя так привабно мають перед мною. Од краю до краю обхоплю думкою землю, вітаю весь світ і... зорі, небо, і місяць, і простір. І чую якийсь далекий голос, що озивається до мене... „Слухай, порох земляний! Нікчемним імям затаврований ти на віки! Твоє мізерне плазування коло ніг гидкого житя не дає тобі місця серед духів простору“... і гострий біль проймає мое серце.

Повний місяць високо підбив ся. Жовтуватий простір степу, залятий сріблястим саявом, спав, а ми ще йшли, йшли мовчки. Тихо. Нігде ніщо не щокне; тільки вітер кишить жалібно в сухій тирсі.

— Цить... Чуєш? — промовив мій брат, піднявши палець у гору.

— Що? — пошепки питаю.

— Цокотить...

І справді: десь далеко цокотів віз на залізнім ході, цокотів і наближав ся. Ми стали одпочити і чогось наче порадили.

— Хтось видно з наших їде — кажу до своїх.

— Авже-ж, бо віз на залізнім ході — одмовляє моя мати.

Ось приїхав, зупинив ся, поздоровкав ся, і коли спитали за Миколаївку, каже, що буде верстов з сорок пять. Ми тільки важко зітхнули і дивились на сього чоловіка, що сидів на такому возі, як у Херсонщині, в киргизькому лахмані і, як ковганка, облизаній шапці. Він нам був зовсім чужий, бо балакав страшенно попсованою українською мовою, коли ж спитали, якої губернії, зовсім перемінив ся. — Та харківської, — каже — бодай йому добра не було. Що з того, якої ми губернії? Її вже давно нема! Ми всі тепер сибірські старці й наймити. Одно імя тобі — старець та й годі. — І схиливши голову на груди, не то плакав, не то божевільно тихо сам з собою розмовляв: Жінка вмерла з тифу, старший син умер з тифу, малі з голоду померли, двоє людям оддав, все проїв і до дому ні за що доставитись, а служити як гірко. Дома була хата, була жінка, діти, була худоба. Я був хазяїн. Їду наче й на своєму возі, тільки не мій, проданий і я наймит навіки...

Ми всі мовчали й дивили ся в землю, наче були винуваті перед сим чоловіком, але в душі почували себе багато щасливішими од його.

По-оцокотів дядьків візок...

Ми, молодші, підбадьорились і пішли скорійше вперед, щоб наді-
бати праворуч шлях до киргізьких котар, про котрий казав дядь-
ко. Заспівали: „І по той бік гора“... Трапився переярок і од піс-
ні луна далеко йшла. Наче дома!

Я до того розмяк, що не знаю, як пригорнув і цмокнув Бож-
кову кирпату Мокрину. Вона дала стусана і моргнула своїми чор-
ними бровами. Зареготав ся... Всі прилучились до мене і сміялись
і раділи. Сміялась Мокрина, її сестра—Мотря, мій брат, його жін-
ка і здалекого чужого неба зорі променисті усміхались з кругло-
лицям, що доброю усмішкою хотів нас пристидати за невчасний
галас.

— Дорога ось-о!—радісно гукаю і, наче Америку одкрив, стою й
показую праворуч. Підходять і роздивляємось, чи справді вона. Так.
Під горбиком іде дві стежки в боки, по середині шлях.

Ждучи підвод, посідали. Мені не сиділось і одійшовши на
горбик, став і дивлюся на стежки й шлях, що паростями розбіга-
лись у всі боки й гостро витинались на жовтуватій габі степу.
Скільки їх, нащо й ким притоптані?—вставало питання. Які істоти
по їх ходили і чи давно? І чи живі ще й досі, що почали перші
топтати?

Підіхали вози і старі стали й собі роздивлятись дорогу.

— Аман!—гукнув Киргіз на білому коні.

— Аман—одмовили й йому; ми й не бачили звідкіля він і
взяв ся.

— Далеко ваші котари?—питаємо.

— „Атай пряма“—одмовив, махнувши рукою на південь. Ще де
що питали, але мало толку: ні він нас, ні ми його не розуміли і
поїхали за ним. Їхали довгенько. Спустили ся трохи наче з гори,
переїхали мочар, знову на гору і загавкали собаки, а Киргіз щось
розказував, вимахуючи рукою, і опинились серед майдану, кругом
котрого стояло штук із вісім котар і по за ними геть розлягла
ся худоба. Пахло димом, стіглом, сухими шкурами і ще чимсь—не
то молоком, не то гноєм, взагалі ж дух був неприємний, якийсь
нудний. Собаки спершу гавкали щиро, а далі побачили, що нічого
не помагає, замовкли й полягали по під котарами. Повіяло чимсь
далеким, забутим, мрійливим.

Стали проситись на ніч. Вибрали саму більшу котару і Макар
Божок пішов, бо він був прикористий до сего і йому холод до-
шкуляв: дві дорослих дочки, котрих думав в Охмеліні видати за-
між, ішли за возами, а третя, маленька кавчала на возі—в
халабуді.

— А що? Як?—запитали, коли вернув ся.

— Еге, як? Так то й ухопили—одмовив роздратовано.

А ну в другу, в третю—не пускають. Поставали коло возів у затишку й сумуємо. „Ну, куди тепер“? А холодно й потопили ся,— край!

— А може вони нас отут поріжуть—застерігаючи, кинула з халабуди Ганна, Макара Божка жінка, і засміяла ся удушливим сміхом, бо була пухла і тільки позїхала.

Ось підходить Киргіз і ламаною московською мовою запитав, чого ми стоїмо. „Не пускають“—одмовляємо похмуро.

— Треба до бідних проситись—каже і привів до занадто вже бідного. Замість повстяної котари, звичайний просторний курівь заплетений кругло у дві лїсі, між котрими напхано тирси, двері теж лозові і верх залатаний якимсь лахмітем з дїркою для диму. По середині огонь горів і коло його в білій хустці і білій свиті сидїла „маржа“ і з борошна на дошці щось мяшкотурила; прямо, проти дверей на ліжку, під ковдрою, лежав її хазяїн і чогось так скоро стогнав. (Опісля ми узнали, що його жеребець укусив за руку). Отже за таку розкіш з нас загнули по пять копійок з душі—таки виторгували ще й чай.

Посїдали кругом огню і давай грїть ся, а „маржа“, всунувши в присок расплесканого коржа, почала грїти самовар. Повечеряли. Кинулись до чаю, а вода така, що й ковтнути тяжко. Стали питати свого тлумача: „Що се таке? Невже кращої води нема“? „Нема—каже—се вода добра“, та так же пильно дивить ся на хлїб і цукор і розказує, що сам служить і його хазяїн такий багатий, такий багатий, а коли дали хлїба й цукору, замовк одразу: тільки плямкав, аж до вух роздираючи рота і з смаком пив смердючий каламутний чай.

Після вечери я пішов з тлумачем подивитись на котару його хазяїна. Йдучи, думав, що побачу не краще од баченого, але помилив ся. Велика повстяна котара обвішана барвистими килимами в східному стилі, три низенькі канапки з мякими білими подушками, на їх, підперши голову руками, лежали боками два Киргізи в гаптованих ярмулках і довгих халамидах, з під котрих виглядали вишиті чоботи. Долі, кругом огню, сидїли чотири жінки і пряли козиний пух. Одна стара закучмана—видно мати, в білій хустці і сїруватому лахмані, три ще дівчата—молоді, чорняві, гарненькі й зодягнені по східному. Мій чїчероне скоро ввійшов, щось заговорив, показуючи рукою в мій бік. Всі мешканці глянули і я вічливо вклонив ся. Менї одповіли тим самим. Огонь розкладений з березових дров весело потріскував і гострі язички полумя то росхиля-

ли ся в боки, то знову збігали ся, наче малі діти танцювали і сипали золотими іскрами радості. Сі іскри весело зривались, блескучими цятками крутились над полум'ям і плавкими ніжними руками піднімались до верху котари й шмигали в дїрку, зникаючи в темнуватій блакиті неба. А небо ж дивилось таке гарне, таке близеніке.

— Ех, отут би переночувать!—думав я, сидючи коло дверей. Очи так і злипають ся, але хочеть ся придивитись до молодих Киргізок і упевнитись, чи вони й завше погані, чи молодими кращі. Дві нічого собі, ну, все ж таки не можна сказати, що погані, але третя справжня красуня. Товсті довгі дві коси обважували її вродливу голову з тонким довгуватим носом, маленькими рожевими губами і чорними бровами, що вилискувались оксамитом над великими карими очима, коли поверталась до огню. Її тонкий стан щільно обтягувала сріблом гаптована блакитна куцина і з під неї спадали закачані за лікоть, з червоного краму, широкі рукави і вільними брижами зливались з такими ж штаньми, коли білу руку з веретеном ставила на коліно. Всі, ведучи тиху розмову, звертались часто до неї і звали Фатьмою і вона кохано усміхалась привітною усмішкою, блискаючи двома рядами чудових зубів. Було затишно, привітно і любо стежити за працею і веселим сміхом, почувачи серцем просту і щиру радість.

— „Мой! Мой! Атай спать“!—чую скрізь сон. Лупнув... Що таке... Деж ділась долівка? Я ж ходив дома по городі і на цибулі лейстру рвав та ще такі червоні та великі квітки, а се!.. Але мій чічероне не вгавав і торочив: „Атай спать“, показуючи головою на двері.

В нашій котарі спали і огонь, догоряючи, блищав, на хвилину освічуючи морок. Підкинув сухої лози і задиміло! Аж сльози потекли. Заграло полум'я. Всі, позгинавшись і повкривавшись, чим тільки можна було, лежали навкруги ногами до огню, в ряду й „маржа“, мій брат сонний поклав на неї руку, а Киргіз однаково стогнав.

Всі спали. Хоч би на хвилину заснути міцним сном і тоді б, мені здаєть ся, полегчало, а тож думки, думки!.. Миркнуло, що заснуть не можу через холод. Свитиною старою добре закутую голову, ноги в подертих черевиках ьмощую кочо самого огню й добре. Вітровивже тепер мене не дійняти: не продме—хай сам гуляє по котарі, коли забрав ся. В спині коле, позіхаю, скоро засну і так хочеть ся потягати ся й розправитись. Зтулюю очи і наче вже сплю, а тут би, хто його зна, куди йшов і що робив. Думки вихром летять; обривають ся, згасають і метушливі знову роять ся, але де далі між ними все більше й більше розростаєть ся одна, випирає інші й становить ся владною. Як, мені нема до того діла, але я

буду страшенно багатим. Унесе мене уява в рідний край: між Дніпровими горами голубе озеро, або ставок і посеред його крутий шпиль, обсаджений деревами і зверху, аж під небо, гордо знімаєть ся мій розкішний палац. Од порога широкі тераси, а ж до самої води спускають ся білі мармурові сходи. Осінь. Весь шпиль зодягнений в дивні шати згасання.

Роскішний краєвид! Села, поля і на їх засіви зелені аж голубіють, шпилі, кущі, ліси в різно-кольорному осінньому вбранню; все покрите сизою млою осіннього дня. Уриваєть ся мрія. Сипле морозом з-за плечей, чую чийсь голос насмішкуватий, холодний: мужик, не освічений та ще й неблагонадійний, ніколи нічого не будеш ти мати, а мрії, а надії?.. „Шахта, шахта“ тихо промовляю, безнадійно зітхаючи. Молю долю, прошу її милосердною бути до мене і смію ся з власного страху за свою майбутність. Чого мені? Батько з матір'ю і братом поїдуть, а я лишу ся на Сибірі, займу посаду на залізниці, хіба хто буде знать, і здобуду освіту. Радію. Мету досягнуто! Але з самсі глибини душі брешуть нотки сирітства. Спливають картини рідного Дніпра, рідного села. Холодно. Тремчу. Не хочу й золота, аби швидче з Сибіру! До дому, на Україну! В рідний край старцювать! Прожогом вилітаю з котари. В грудях стисло, не можна дихнути, й падаю. Сльози до горла клубком підступили і як довго стримувані ринули тяжкі, безупинні...

Сиджу один під котарою. Байдуже... По небу плывуть білі хмари, затуляють місяць і чорна тїнь все покриває, і знов виринає місяць, дивить ся так смутно, а з півночі насуває чорна хмара.

Перед-світом заснув і приснив ся мені дивовижний сон. Стою серед великого простору. Чогось страшно. Гукаю, а кого, й сам не знаю. Гукаю довго. Озиваєть ся. Повертаю ся, бо здаєть ся, що озиваєть ся за спиною... і стоїть високе, закутане в чорне. Страшенно хочеть ся зірвати покривало. Тремтячою рукою беру й з силою зриваю і падаю. Небо одразу стало чорне, чорне, а повітре сине та давуче. „Смерть“! промайнуло жахливо. Хоч раз хочу вільно дихнути і нема чим. Напружую всі сили, зриваюсь і падаю з шаленим криком.

— Чого се ти? Що тобі таке?—запитала мати з острахом і дивилась на мене очима повними жалю.

Вже злаштувались в дорогу і расплачувались з Киргізами. Вся рівнина вкрилась білою габою синьоватого снігу, а я в літньому пальті, в черевиках та ще й з протоптаними підшвами. Аж дома вже побачив, що на ногах пальці поодморожені. Але ж я дома! Я знову бачу рідний Дніпро, яри та шпилі...

Я. КРАЄВИЙ.

Московський Народний банк.

Про Московський Народний банк так багато писало ся і так багато говорило ся на протязі всього, поки-що не довгого, часу існування сього банку, що про його певно чули всі читачі Л. Н. В—ка.

Шукаючи причин такої популярности М. Н. банка, головну причину можна бачити в тому, що М. Н. банк, яко центральна фінансова інституція російської кооперації, уявляє з себе річ наскільки необхідну для російської кооперації, настільки разом з тим і непевну і невизначну.

І перш усього, сама назва „народний“ не досить виразна, не досить певна. Невизначний, непевний також досі був і напрям діяльности М. Н. банка,—його роля в житю народа. А проте є щось таке, що робить з М. Н. банка установу необхідну, потрібну.

Що викликало до життя сю організацію?

В кооперації гроші—хоч і не перший, але всеж, як і скрізь, дуже серйозний чинник. Хоч і кажуть, що в кооперації аби були люде, а гроші будуть, але треба сказати, що і гроші мають не аби яке значінне.

По нашому закону, члени кредитових кооперативів відповідають за борги т-в своїм майном. В иньших т-вах, як от споживчі, сільсько господарські і ремісничі, такої відповідальности немає. Дякуючи сьому, привайні кооперативи позичкові повинні мати кредит, повинні мати гроші. Навсправжки часто виходить зовсім инакше: не тільки иньші кооперативи, а навіть і самі кредитові, звичайно, не мають грошей.

Самий найсерйозніший кредитор—Державний банк—окрім кредитових, ніяких иньших кооперативів не кредитує. Будучи інституцією великого кредиту і не маючи ніякої змоги добре знати кредитові т-ва, яко своїх клієнтів, Державний банк звичайно не може відкривати т-вам великого кредиту. Виходячи з сього, Державний банк повинен би не звертати ніякої уваги на дрібний кооперативний кредит. Але кредитові т-ва все ж таки вимагають кредиту, а як всяке кредитуванне дає кредитором владу, силу над позичальниками, то і казна не тільки кредитує потроху, а навіть завела й особливе „Управління в справах дрібного кредиту“, з великим штатом так званих інспекторів дрібного кредиту. Тяжко відбиваєть ся на самодіяльности кредитових т-в казенний кредит, але все ж мусять т-ва кредитувати ся в казні, бо свого, кооперативного кредиту ще не мають.

Земство, в завдання котрого входить „содѣйствовать пользамъ и нуждамъ мѣстнаго населенія“ з 1905 р. має по закону можливість

„содѣйствовать“ кооперативним т-вам, і при тому не тільки кредитовим, а і иньшим. На жаль, наші зубровські земства так далеко стоять од справжнього народнього життя, що і з їх „содѣйствія“ для селянина мало користи. Земські каси дрібного кредиту—в більшості такіж бюрократичні інституції, як і Державний банк. Замість широкій допомогі кооперативам організацією та кредитом, земські каси взяли ся змагатись з кооперацією казенною, з Управлінням дрібного кредиту. Почала ся нова одміна безконечної драми „боротьба бюрократії з аграріями“, починаєть ся велике змагання між казною і земством за право володіти, кермувати кооперацією.

Звичайно, як і казна, земство перш усього накинуло ся на кооперацію кредитову, як на найсильнішу і саму впливову. І казна, і земства засновують кооперативні т—ва, і казна і земство дають гроші, казна і земство ревізують. Щоб вибити казну з позиції, в боротьбі з казною за владу над кооперативами земства забули про иньші, опріч кредитових, т-ва.

Правда, що в багатьох земствах навіть і кредитовим т-вам не позичають грошей, але затеж де дають, там здавало ся б, чого ще хотіти т-вам? Бери гроші, користуй ся з змагань бюрократії з аграріями, казни з земством, так ні... Не дякують селяне за опіку і благопопеченіє казни та земства, хоч і беруть гроші, але все думають про те, що краще б своє власне добро мати, ніж на позичені гроші жити. І як на гріх, бачуть кооператори, що в їх і гроші і умінне є, а тільки немає сили, немає права засновувати свої союзи та свої банки. Бачать селяне, як казна з земством сперечають ся за кооперацію і починають розуміти, що самопомога і самодіяльність,—сі два кити, на котрих стоїть кооперація, мусять бути проведені до краю. Але тут вже певно і земство і казна мають порозумінне, бо то-ж обект їх змагання—народ—хоче жити своїм розумом, без опіки земської чи казенної.

Починаючи з року 1905, виявила ся хоч маленька можливість засновувати кооперативні союзи, і російські кооператори кинули ся до нової роботи.

— Скорійше засновуймо союзи, думали російські кооператори, то може обійдемо ся без таких друзів кооперації, як казна та земство. Загальними зусиллями скорійше вирвемо народню справу з рук бюрократії та феодалів!..

І почало ся засновування кооперативних союзів иноді з районами діяльності на всю Росію. Не помічали ідеологи російської кооперації, що хочуть „обняти необятне“. Дуже гнівали ся ватажки російської кооперації, коли т-ва не хотіли їх розуміти, не маючи фізичної змоги приставати і користувати ся з союзів, коли напр. кооператори з Камчатки і Кавказу не хотіли їздити до Москви по олію і гас...

Думка ідеологів російської кооперації шукала виходу і знаходила його в заснуванні агентур та контор.—„Ми заснуємо для вас контори, ми зорганізуємо склади“, говорили російські кооператори кооператорам з Кавказу та Камчатки, тільки співайте пісні про силу єдиної російської кооперації, про скору перемогу російської кооперації над політичною реакцією! — Ні, насмілювалися незгоджуватись кооператори з Кавказу та Камчатки, у нас є приватні контори, у нас є й крамниці, про які ми не турбуємося ані трохи,—нащо ж нам турбуватися про ваші, хоча й кооперативні для вас, але не наші підприємства? Нам би хотілося мати хоча й маленькі, але свої кооперативні крамнички, свої склади, свої банки. Нам хочеться самим діло робити, а не дивитися тільки, як діло робить ся в ваших конторах та агентурах. Колиб ми мали свої краєві союзи, то всі прибутки повертали ся б назад нашому народови, на його величезні культурно освітні та економічні потреби, котрих не задовольняє бюрократія. Маючи свої союзи, замість агентур, ми б почувли непереможну потребу єднання з кооперативними союзами усеї Росії, потребу єднання в російський союз.

Але ідеологи російської кооперації вважають себе за людей добре освічених та досвідчених в кооперативних справах, а Кавказців та інших инородців мають за людей мало досвідчених в кооперативнім ділі і певно через се російські кооператори не розуміли инородцеських...—Слухайте,—казали вони инородцям—шовінізм не дає вам змоги бачити, що тільки обєднавши ся, яко мога скорійше, у всеросійську організацію, ми подолаємо ворога і матимемо велику, вільну всеросійську кооперативну семью.

Инородці серцем чули, що їх правда, але не вміли досягти свого і згоджувалися з централістами.

Таким чином, замість двох друзів кооперації — бюрократії та земства, з'явився на фоні російської кооперації третій друг, —вихований на Іловайському російський ліберал-централіст. Сей друг умів найкраще, найщирійше поводити ся.

В такий мент усі друзі й вороги російської кооперації погодили ся на тому, щоб зробити першу спробу єднання кооперативів у всеросійську організацію, принаймні на ґрунті фінансовому. Казна думала, що таким чином кооперація подужає вирвати ся з рук земства, земство думало, що кооперація вирветь ся з рук казни, російські кооператори, — що кооперації стане легше од обіймів казни і земства. Навіть инородці гадали, що може й їм буде якась од сього користь, ну хоча би та, що і Росіяне, побачивши допомогу з боку инородців, допоможуть заснуванню і инородцеських банків.—Адже-ж є такий банк у Варшаві, думали инородці, чому ж не заснувати такого банка на Україні, або-що?

І от, зібравши ся на першому всеросійському кооперативному зїзді у Москві, в році 1908, погодили ся всі на тому, щоб заснувати в Москві перший російський кооперативний банк. В маю 1912 року нарешті банк відкрили, назвавши його, щоб нікого не дражнити, не „кооперативний“, а „народний“ банк; не „всеросійський“, а „московський“.

Багато було повитух, коли народжував ся М. Н. банк, усі вони прислужили ся малій дитині. Казна постарала ся так обкарнати проєкт устава банку, щоб він був не тільки не кооперативний, а навіть і не народний, земство мало брало акцій, бо не хотіло на своїх панських грудях гріти змію для себе, а инородці дуже пошкодили всеросійській славі новонародженної дитини, кожному нагадуючи, що дивлять ся на М. Н. банк тільки як на руський, а не всеросійський банк, що вони допомагають Москві, сподіваючи ся од неї і собі допомоги.

Нарешті дитина народила ся. Спочатку не видно ще було гаразд, яка вона буде, але ось 9 мая сього року сповнило ся їй два роки. Час придивити ся ближче до немовлятка, час і подбати російській кооперації, щоб з дитини виросла добра людина. Особливо, звичайно, повинні цікавити ся дитиною инородці: се ж росте всеросійський кооперативний владар!

В члени М. Н. банку приймають кооперативні т-ва усіх галузів (кредитові, споживчі, с.-господарські, ремесничі), а разом з тим і їх союзи. Хоча кооперативні т-ва і їх союзи—се вже не зовсім однакові величини, але все ж хоч кооперативні. Поруч однак з кооперативними т-вами, членами М. Н. банку можуть бути і не кооперативні, а просто громадські інституції, як напр. земські каси дрібного кредиту, т-ва взаємного кредиту і инші. Але й сього мало,—членами М. Н. банку можуть бути не тільки колективи, а й окремі особи.

Само собою зрозуміло, що подібний статут М. Н. банку мусить носити в самому собі зародки всяких непорозумінь і конфліктів. Правда, керманічі банку дбають про те, щоб більшість членів банку була кооперативна, дякуючи чому, число членів некооперативних складає тільки всього 16% з лишком.

На жаль, через поганий статут банку і 84% кооперативних членів банку не можуть бути рівними. Річ у тому, що головної ознаки кооперативности—„одна людина—оден гелос“—в статуті М. Н. банку немає. Навпаки, в сьому банку хто багатший, хто подужає більше купити акцій, той і голосів, той і прав має більше. Таке правило приводить до дуже поганих наслідків, коли не тільки окрема людина, а й якесь поважне кооперативне підприємство може мати не один, а декільки голосів.

Але й се ще нічого. На підставі статуту банку, члени банку—союзи, мають право користувати ся голосами усіх союзних т-в. Таке, саме по собі гарне, правило приводить одначе до некооперативних наслідків, як напр. се виявило ся на других річних зборах акціонерів банка. Річ у тому, що союзи на сих зборах були представлені невеликим числом людей, але великим числом акцій. Підчас засідань, акціонери поділяли ся на дві дуже нерівних групи: „група організованих в союзи“ і „група т-в неорганізованих“. В групі організованих було небагато людей (душ 20—25), але багато акцій (більш 300 голосів), а в групі неорганізованих—решта зборів, тобто 250—300 акціонерів. Така нерівноправність членів зборів привела до того, що підчас зібрання акціонерів поводженне групи організованих називало ся некооперативним. Таким чином, гарна сама по собі річ організація—на підставі некооперативного статуту банка дала небажані, сумні для громадської інституції, наслідки. Таким чином, через статут банку, навіть і більшість кооперативних членів М. Н. банку не може забезпечити йому спокійної корисної діяльності. Щоб довести свою думку, пошлемо ся на фактичний склад акціонерів М. Н. банку на 28 марта 1914 року.

Всього на сей час в М. Н. банку було — 2498 акціонерів, котрі мали 8000 акцій і тільки 1837 голосів, 747 акціонерів мали 747 акцій і ні одного голоса, 1612 акціонерів мали кожний од 2 до 9 акцій, всього разом 4082 акції і 1612 голосів. Сі акціонери мають право „вибирати“. Нарешті 139 акціонерів мають по 10 і більше акцій, всього разом 317 акцій і 225 голосів. Се — ті акціонери, котрих можна „вибирати“...

Коли придивитись, скільки з усеї суми акціонерів приходить ся на долю кооперативних т-в, то побачимо, що велика більшість належить кооперативам. Так, на 1751 акціонерів, котрі мають право голоса (2478—747=1751), на долю кооперативів припадає 1516 акціонерів, а на долю некооперативних 235, тоб-то 13 з лишком відсотків. Сі 235 некооперативних акціонерів мають 1189 акцій (16⁰/₀ з лишком).

Що до кількості акціонерів на території України, то з 7253 акцій на долю України припадає 2249 акцій, (31⁰/₀), а голосів 649. З усеї суми акцій 2249, на Україні велика більшість, а саме 2038 акцій, 593 голоси належать кооперативам і 211 акцій, 56 голосів—некооперативним. Що до окремих губерній, то з сієї таблицки видно, які губернії і яких акцій скільки мають.

А. од 10 і вище акцій:

а) кооперативи:

1) Таврія	238 акцій 28 гол.
2) Київщина	124 „ 13 „

ЛНВістник 1914 кн. V.

23

Я. Краєвий

3) Катеринославщина	109	"	14	"
4) Кубань	60	"	6	"
5) Херсовщина	52	"	5	"
6) Поділе	48	"	6	"
7) Волинь	12	"	3	"
8) Полтавщина	10	"	1	"
9) Харківщина	10	"	1	"
Всього		663	акції	77 гол.

б) приватні:

1) Таврія	20	акцій	2	гол.
2) Київщина	20	"	2	"
3) Поділе	16	"	2	"
4) Волинь	12	"	2	"
5) Вороніжчина	10	"	1	"
6) Кубань	10	"	1	"
		88	акцій	10 гол.

Б. од 2 і до 9 акцій:

а) кооперативи:

1) Херсонщина	240	акцій	97	гол.
2) Таврія	192	"	60	"
3) Київщина	176	"	61	"
4) Вороніжчина	157	"	91	"
5) Кубань	144	"	52	"
6) Харківщина	144	"	52	"
7) Катеринославщина	102	"	44	"
8) Поділе	97	"	35	"
9) Волинь	95	"	29	"
10) Чернігівщина	42	"	18	"
11) Полтавщина	24	"	12	"
12) Черноморщина	2	"	1	"
		1375	акцій	516 гол.

б) приватні:

1) Волинь	48	акцій	9	гол.
2) Харківщина	12	"	5	"
3) Київщина	12	"	3	"
4) Поділе	10	"	5	"
5) Вороніжчина	10	"	3	"
6) Кубань	9	"	3	"
7) Таврія	8	"	3	"
8) Черноморщина	6	"	3	"
		123	акцій	46 гол.

Разом на Україні 2249 акцій 649 гол.

Роздивимо ся, які конкретні наслідки для московської та инород-
чеської кооперації можуть бути з двохлітньої діяльності М. Н. банку?

Хто має силу, той і пан в М. Н. Банку — ось головна риса його діяльності. Правда, кооперативні союзи в контактї з земськими касами дрібного кредиту на минулих річних зборах вели перед, але ж се було явищем випадковим і на далі може бути иначе, коли подужають об'єднати ся так звані кореспонденти банку, або окремі, неорганізовані в союзи т-ва і т. п.

Що до інтересів окремих націй, котрі склали гроші в М. Н. банк, то треба сказати, що окрім національності великоруської, иньші матимуть мало користи.

Коли москвичі на гроші, зібрані з усеї кооперативної Росії, матимуть незабаром в Москві кооперативний Інститут та кооперативний Музей, то иньші народности в кращому разі матимуть у себе тільки одділи Московського Народнього Банку, котрі навіть не сприятимуть розвитку місцевої кооперативної самодіяльності... При спокійному стані річей в М. Н. Банку члени банку—инородці могли б досягти якихсь користних для себе наслідків, при тій же непевности, негромадському стані річей, який тепер існує, толку для инородчеської кооперації од Московського Нар. Банку буде не багато. Про головну надію инородців, що М. Н. Банк допоможе організації инородчеських кооперативних банків, можна вже сказати, що про неї або зовсім і не згадується, або що її дуже трудно буде здійснити. Не дивлячися на побажання де яких кооперативних зїздів, щоб М. Н. Банк допоміг в сій справі окраїнам Росії, М. Н. Банк не тільки не робить ніяких заходів для утворення кооперативних банків на окраїнах, а навіть і не може сприяти сьому. Дякуючи внутрішнім суперечкам та непорозумінням, М. Н. Банк не може нормально розвивати ся, головне, не може притягати великі кошти вкладами і мусить головним чином базірувати ся на складовій частині сього капіталу, на капіталі акціонерному, основному. Ось через що М. Н. Банк не може не випускати нових акцій, ось через що він усі вільні в т-вах гроші стягатиме до себе акціями, які дають т-вам право на більший або менший кредит. А що все ж таки кооперативний банк в Росії потрібен, то і М. Н. Банк не загине, а навпаки, не дивлячися на всякі перешкоди, діяльність його вирівняється. Отже коли М. Н. Банк зробить ся незабаром сильною фінансовою організацією, то тоді краєвим кооперативним банкам дуже трудно буде розпочати свою діяльність, трудно буде стати на свої власні ноги. Треба буде сподівати ся дуже великої солідарности на окраїнах, щоб по інерції капітал не йшов до Моск. Нар. банку. Коли ж взяти на увагу, що загальні умови життя в Росії не сприяють розвитку національної свідомости на окраїнах, то значить, що ґрунт для діяльності М. Н. Банку буде міцнішати, а для инородчеських банків псуватиметь ся.

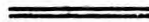
Виходить, що заснування краєвих кооперативних банків являється питанням зовсім слушним. Треба гадати, що заснуванням хоч одного краєвого банку можна не тільки не пошкодити М. Н. Банкові, а і піддати його членам єдності, солідарності, сили. Певно, коли б були краєві банки, в склад акціонерів М. Н. Банку ввійшли б не окремі т-ва, а їх союзи, котрі витримали б на своїх плечах усі тяжкі пригоди в життю сей інституції.

Маючи однак на увазі, оскільки трудно здобути дозвіл на заснування краєвого кооперативного банку, треба звернути увагу на ту форму організації, яка тепер в Росії являється поки що єдиною можливою — се договorna форма. Питання про договornу форму для виконання операцій банкових дуже складне і нове, але воно заслугує на увагу. Нарешті, коли б сим справа затигнула ся, є один компромісовий вихід, се організація в договornий союз тих т-в, котрі являються кореспондентами М. Н. Банку. При бажанню, можна де-чого досягнути в цьому напрямі.

Нам лишається спинитись ще на тому, як дивляться тепер на М. Н. Банк казна та земства. Хоч статут М. Н. Банку дуже скалічено, але все-ж ся інституція має перед Державним Банком той плюс, що має право кредитувати кооперативи всіх галузей. Се така велика обєднующа сила, се такий великий плюс, що, звичайно, казна не може не звернути на се уваги. Отже звістка про те, що в сферах обговорюється проект статута спеціального казенного, для кредитування всяких кооперативів, банка являється дуже симптоматичною.

З другого боку чи не через се земські каси дрібного кредиту жвавіше взяли ся за справу обєднання в союз кас і беруть ся за справу кредитування кооперативів різних галузів.

Підводячи обрахунок вищесказаного, приходимо до того висновку, що 1) М. Н. Банк, при всіх його мінусах, є інституцією корисною для операції в Росії, бо він обєднує кооперативи різних галузів і вириває кооперацію з рук казни і земства, 2) Що М. Н. Б., будучи чинником прогресивним для всеї російської кооперації, разом з тим являється, при сучасних умовах, і регресивним для розвитку самодіяльності инородчеської кооперації, 3) В інтересах самого Банку, а особливо в інтересах окраїн Росії, в інтересах инородців, М. Н. Банк повинен бути перетворений в організацію союзів, а не повинен бути союзом кооперативних т-в та окремих осіб.

IGNOTUS.

3 австрійської України.

Під знаком „орієнтації“ постійного одобрення.

Розглянувши в попередній статі ухвалений галицьким соймом виборчий закон, ми, широко кажучи, не хотіли б—хочби навіть мимоходом—його на ново порушувати, бо загалом прикро повертати на ново до болючої справи. Одначе сим разом без сеї пригадки не обійдеться ся.

Річ в тому, що галицька виборча реформа важна для нас не тільки сама по собі, як великого значіння закон з усіми наслідками, що з його випливають для галицької України. На нашу думку, вона далеко важнійша, коли її брати як показчик нашої політичної мудрости і політичної сили в даний момент,—значить, результат передовсім нашої політичної діяльности і організаційної роботи. З результатів, звичайно, найкраще видно, наскільки дотеперішня політика була добра чи лиха—видно, значить, чи треба радикальної зміни основ дотеперішньої політики, чи ні.

І так коли виборчий закон ухвалений в такій власне формі уважати тахітум, яке ми при наших теперішніх засобах могли здобути—інакше й не можна оцінювати сеї справи—то прийдеться ся признати се незвичайно сумним показчиком нашої політичної сили в Галичині. Таким чином, кажучи иньшими словами, приходимо до поставленого при кінці попередньої статі питання, на скільки український клуб міг або не міг допустити до такого порішення справи виборчої реформи. Близший розгляд положення, в яким була наша політична репрезентація в хвилі остаточних переговорів, показує, що український клуб, на жаль, вже не був в силі добити ся користнійшого для нас закона. Що найбільше—він міг загалом не допустити до ухвалення реформи, та на се не стало в його відваги, як прийшло до того, що реформу, яку уважано для нас неможливою до прийняття в 1910 р., ухвалено за згодою і голосами українського клубу в 1914 р.

Зачати б від того, що приступаючи до остаточних переговорів, від котрих залежало прийатте або відкиненне польського проекту виборчого закона—а тим самим т. зв. „українсько-польського порозуміння“, український посольський клуб вже не мав „свобідної і непримушеної волі“. Інакше кажучи, таке чи иньше рішенне—хоч-би подиктоване найважнішими національними інтересами—вже не вповні залежало від волі клубу. Наші послы дотеперішньою своєю політичною тактикою поставили себе в таке положенне, що на їх постанову впливали і, можна сказати,

накинули виборчу реформу навіть в супереч їх бажанню чинники, що стоять по-за (чи радше по-над) нашою суспільністю, отже від неї не залежні. Не такий-то вже секрет, що навіть митрополит Шептицький, що формально виступив в ролі посередника і перший висловив ті уступки з нашого боку, яких Поляки доконче домагали ся, робив се з наказу, даного з висшого місця, ніж палата св. Юрія. Кажемо—не секрет, бо й віденська преса виразно писала, що коли цісареві складано справу про те, як поладжено з галицькою реформою, то він тільки з усмішкою махнув рукою на сей доклад мовляв, з гори було відомо, в якій формі буде справа поладнана.

Воно й не диво. Всяка політична тактика має свою льогіку і свої консеквенції. Пустивши ся раз на дорогу всякого рода переговорів то з центральним правительством, то з Поляками як раз в таких моментах, коли можна чого небудь добитя ся тільки енергічним виступом, обмотані сїттю різних величавих легенд, до того-ж безнастанно збивані з толку ріжного рода орієнтаціями—хіба-ж могли наші послы одним махом зволити ся з тої матні?

„Увзгляднвши“ раз бажанне високих сфер без усякої компензати для себе,—як то було напр. в червни 1912 р.,—як вони могли не зважати на такі самі бажання раз, другий і десятый? Аджеж „увзглядненне бажання“ в справі реформи се ні що иньше, як консеквенція відомого „апелю“ з 18 червня 1912 р.

Зрештою „бажанне“ було аргументоване такими самими мотивами що й тоді: потреба національного замирення в пограничнім, дуже експонованім краю держави, котре лежить в висшім інтересі монархії, де, як звісно, нашому народови призначена спеціальна місія. Дарма, що ся місія і звязане з нею становище українського народа в Австрії якось до тепер навіть не починає реалізувати ся.

Навіть бїльше: в міру того, як починає лагіднїшати „міжнародне напруженне“, нас починають меньше знати і розуміти, ніж тепер. Коли в своїм часі на сїм місци ми дозволили собі дуже обережно звернути увагу на нагубність такої орієнтаційної політики і ілюзоричність роблених нам надїй, то націонал-демократична преса накинула ся на нас дуже не пристойно, вказуючи на нас пальцем, кому треба, як на пропагаторів „русофільської орієнтації“, хоч в статї ніякої пропаганди не було. Користаємо з нагоди, щоби того рода полемічні методи прищипити.

Додамо, що і дальше, навіть по ухваленню виборчої реформи, наступило чимало фактів, котрі вказують, що нас весь час тільки обманювано. Доказом того може бути хоч би недавно дана відповідь міністерства заграничних справ на інтерпеляцію в справі незаконного побирання мита російським урядом від українських книжок. Дуже добре прига-

дуємо собі бучу, яку збили наші послі і наша преса з приводу низьких ордерів і відзначень наших політичних провідників з нагоди ухвалення виборчої реформи, добачуючи в тім пониженне нашого народу. За те ніхто не зареагував, отже і не відчув, яке пониженне для нашої національної гідності містить ся в згаданій відповіді міністерства.

Підносимо се тут тому, щоби показати, як глибоко загрузла наша політика в фантастичних комбінаціях і тим самим так себе зробила залежною від всяких посторонніх чинників, що без їх впливу не спроможна рішати про найважніші наші національні справи. І нема надії, щоби вона добровільно повернула з тієї дороги. Може бути, що дехто хотів би піти на пово на дорогу незалежної опозиційної політики, та, на лихо, в даний момент нема на чім оперти ся. Се знов найяскравіше показало ся в часі переговорів і дебат над виборчим законом.

В міру того, як зачали множити ся всякі легенди про вагу і значінне нашого народу в міжнародній політиці, почала розвівати ся иньша легенда, яка не раз нам придала ся. Сею легендою було переконанне чужих, передовсім наших найблизших сусідів Поляків, а почасти і нас самих, про якусь революційність, а що найменше про активний радикалізм, так сказати, органічно присущий нашому народови. При всій нашій політичній слабості і слабій організації—таке переконанне будило чималий респект перед яким чебуть вибухом отсеї утаєної революційности чи „гайдамацтва“ і в богатых випадках з голосом нашої репрезентації через те і правительство і наші противники числили ся. Не такі то давні часи, коли відомому Стаховичеві в часи його подорожі по Галичині польські політики звіряли ся, що в нормальних умовах вони дали би собі раду з Українцями. Так щож—українські маси радикальні, їх провідники народ буйний і рішучий—певно на випадок чого не завагають ся використати того радикалізму, і кінець кінцем боротьба може мати для Поляків не обчислимі наслідки.

Та вистарчило кілька літ по 1908 р.—і радикалізм українських мас кудись подів ся. Показано, що те, що Поляки уважали радикалізмом, була просто солідарність, політична організація і карність народніх мас, спосібних стати дуже дисциплінованою політичною армією. Така організація і свідомість була результатом запопадливої політичної роботи першої половини і середини 1900-х р.р. Тоді то українська інтелігенція здобула те безумовне довіре серед широких мас нашого народу і могла ним похвалити ся в часі масового політичного руху в 1906—7 р.р. під час боротьби за виборчу реформу до парламенту і перших виборів на підставі нового виборчого закона.

Прошло яких 6—7 літ і друга, не менше важпа, виборча реформа до галицького сойму пройшла мало що не серед мовчанки, не схвилю-

вавши, не захопивши нікого, не викликавши ніяких маніфестацій. Тут вже нашим послам не можна було скріплювати своєї позиції і стояти твердо при своїх домаганнях, бо не можна було апі перед центральним правительством ані перед Поляками покликати ся на напір заінтересованої в реформі зорганізованої маси. Оттим то й не диво, що—як ми вже згадували—проект, якого не вважали би можливим брати під дискусію в 1910 р., став законом при помочи наших голосів в 1914 р.

Дійшло до такого сумного стану дуже просто. Увійшовши на підставі нового виборчого закона в значній силі до парламенту, наша репрезентація пустила ся відразу на дорогу опортунізму, на дорогу переговорів і договорів на всі боки—з чого потім нічого не вийшло—попекхала одночасно свою дотеперішню організаційну роботу в краю. На всякого рода запити і прояви невдоволення з безрезультатности політики при нагоді ріжних зборів і зїздів політики таємничо вказували на переговори і пороблені обіцянки—і тим дуже легко заспокоювали пасивну саму по собі нашу суспільність.

І так наступила, можна сказати, обопільна деморалізація послів і суспільности. Посли заспокоювали суспільність повторюваннем дапих їм обітниць, а далі всякими рожевими „міжнародніми“ перспективами—а суспільність наділювала послів постійним одобрюваннем не тільки за минулу діяльність, хочби не згідну з висловленими перед тим дерективами—але давала їм повновласть і про futuro робити так, як самі знають. Се навчило наших послів легковажно ставити ся до суспільности, знаючи, що їх ніхто ніколи не потягне до ніякої відповідальности. З другого боку суспільність чим раз меньше розуміючи тактику послів, чим раз меньше інтересувала ся політичними справами—попадаючи з часом в цілковиту апатію і, так сказати, цілком аполітизувала ся.

На лихо і міжпартійні відносини в Галичині уложили ся так, що власне кажучи тут і єсть тільки одна партія націонал-демократична без усякої конкуренції. Тим способом брак партійної боротьби не спонукує нікого до політично-організаційної роботи серед суспільности, яка тимчасом заколисана впевненнями про спеціальне заінтересованне нами правительства, стала очікувати звідтіля всяких благ, часами тільки дивуючись, чому вони нарешті не приходять.

Звівши цілу політичну роботу до виборчої техніки націонал-демократична партія, чи радше її управа, сживлюєть ся тільки в передвиборчим часі, показуючи при тім велику полохливість і знервованне на саму чутку, що яка небудь „партія“, а то просто група людей, християнських суспільників, задумає так чи инакше вмішати ся в виборчу кампанію. Воно й не диво. „Народний Комітет“ дуже добре відчував, що самою „тех-

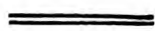
нікою“ далеко не заїдеш. На техніку є ще краща техніка, напр. польської адміністрації. На се бували приклади...

Та все таки наші „кермуючі політичні сфери“ не кидають тої глибоко анти-демократичної політики— політики без суспільности і, не зважаючи на суспільність, забувають сю елементарну правду, що на всяку політику, опортуністичну, навіть високу „міжнародню“ може собі дозволити і мати голос і значінне тільки той, за ким стоять свідомі зорганізовані кадри широких верств народа. В нашім положенню, де ми не маємо не то що своєї держави, але навіть в своїм краю не маємо власного адміністраційного апарату— а маємо діло з апаратом нам ворожим— свідомі зорганізовані маси се одиноке наше добро. Вести політичну роботу так, як досі, значить, отсе добро розтрачувати.

Тимчасом що дієть ся? Ще теперішній сойм не розв'язаний, ще вибори не росписані, а вже „Народний Комітет“ розпаявав цілий край між поодиноких кандидатів, нікого не питаючи ся, не розпочавши виборчої кампанії на місцях. В тих же знова кількох місцях, де вже відбули ся передвиборчі збори, кинено кличі, які вказують, що управа партії, а радше посольська репрезентація, задумує дальше держати ся принципу „легітимізму“, себ то засади, що, як би там не було, весь дотеперішній склад послів повинен бути і дальше задержаний. Отсю засаду прикрито вличем „національної солідарности“, себто, просто кажучи, послом повинен вийти тільки той, кого призначить з гори партійна управа. При чім тут національна солідарність? Адже виборчі округи національно забезпечені і для сього забезпечення при виборчім закові пороблено чи мало уступок принципіального значіння.

На нашу думку, ті з дотеперішніх послів, що стають, як кандидати, перед виборцями, повинні передовсім пояснити, на якій підставі вони при укладанню виборчого закона відступили від постанов найвисших партійних інстанцій: „Ширшого Нар. Комітету“ і „Народного зїзду“.

Повинні такого пояснення зажадати передовсім самі виборці і справу докладно розглянути. Се, думаємо, значно причинить ся до оздоровлення дотеперішніх ненормальних відносин. Се з одного боку дасть спроможність ширшим кругам сяк так зорієнтувати ся в тайниках посольської політики, котрої часами не розуміє навіть офіційяльний партійний орган, з другого боку може навчить послів ставити ся з більшим поважаннем до жадань і деректив, які дає їм суспільність.

В. ЧЕКИН.

Гомруль і Ольстер.

Коли ся статя буде надрукованою, біль про ірландський гом-руль кінчатиме свою парламентську подорож.

Внесений ліберальним кабінетом Асквіта на ухваленне парламенту ще р. 1911, 16-го цвітня, він вже був тричі протягом останніх літ прийнятий палатою громад й двічі, навіть без всякої, крім лише формальної, дебати одхиленій палатою лордів. Йому застаєть ся нині ще одна тільки стадія парламентської процедури, яку сотворив що до суперечних білів так званий Parliament Act з р. 1911, стадія ще одного обміркування верхньою палатою, щоб увійти в книги статей.

Але й ся стадія є в значній мірі лише формальною. Відповідно до Parliament Act-у абсолютне вето лордів вже не існує. Їх діяльність в напрямі законодавства обмежена правом дебати та подвійного одхилення білів. Коли ж палата громад, не дивлячись на уперту опозицію „дідичних законодавців“, ухвалює законопроект три рази в три послідовні сесії парламенту,—як се вона зробила що до біля про гом-руль —то тоді коропа мусить дати новому закону свій підпис цілком незалежно від вотума палати лордів. Инакше кажучи, в тім разі, як уряд не згодить ся на поправки сієї палати до його законопроекту, обміркуванне в ній такого законопроекту в третє є чисто формальним, що не відбиваєть ся на його долі.

Такий стан річей свідчать про те, що Ірляндія стоїть тепер на порозі до нового, широ бажаного ще з давна, життя й що й Злучене Королівство взагалі ставить одночасно перший крок до перебудовання свого державного ладу на підставі федералізму.

Ся неминучість певного задоволення вимог ірландської нації, яка дбала про право самоврядування безперестанку протягом більш як ста літ і посилала до англійського парламенту майже виключно прихильників гом-рулю, викликає на поверх життя обох країн всі ті гострі суспільно-політичні противлежности, котрі виробляли ся еволюційно за часи існування унії та боротьби ірландського народу проти панування Англіїців. В економії політичного й суспільного життя, так само як і в економії природи, не пропадає даремно нічого, ані одна невеличка деталь. Всяка традиція, яка викристалізовувала ся в умовах підлеглости Ірляндії до Англії, все те, що Англіїці називають The vested interest, себ то установленими інтересами, мусить стати, не може не стояти, на дорозі до перебудовання англо-ірландських відносин на нових засадах. Існуванне в Ірляндії спеціального „англійського гарнізону“ з лендлордів, які звикли

жити з незвичайного утиску ірландського селянства під охороною англійських салдатів, та особливої поліції, так званої Irish Constabulary Force з протестанських священників, які ще досі не забули, що колись їх прибутки збирали ся не тільки з „вірного“, але й з „невірного“, римсько-католицького, „стада“, та промисловців, які збудовали собі свій добробут на наведеній в законі забороні католикам займати ся промисловою діяльністю,—істнованне тут всіх сих „льоялістів“ являєть ся досить очевидним джерелом опозиції до гом-рулю.

Ще коли вперше англійський уряд покинув свою колишню „політику утиску“ в Ірландії, ще коли пок. Глядстон побачив дійсну необхідність скасувати „державність“ англійської церкви в римсько-католицькій країні й, що одне й теж саме, визволити Ірландців з під обовязку платити „десятину“ на підтриманне чужої релігії, ще тоді представники „англійського гарнізону“, через уста лорда Рандольфа Черчілля вимовили свій намір боронити свої привілеї навіть силою зброї. „Ulster will fight and Ulster will be right“—Ольстер буде бити ся й Ольстер буде справедливий, так відповідали сі представники на кожний законопроект, котрим Англіїці малу по малу відмовляли ся від тих засад англо-ірландських відносин, які були вироблені унією. Й се погрожуванне повстаннем цілком зрозуміле. Кожне полегшенне умов істновання ірландської нації могло бути зроблено тільки в ущерб панованню „англійського гарнізону“... Щож казати про позицію сього гарнізону, коли задоволення вимоги гом-рулю відбирає від нього самий його *raison d'être* й тим самим прає його на значно більшу опозицію до відповідної законодавчої міри, ніж до всіх попередніх полегшень умов ірландського життя? Чого чекати від тих панів, котрі ще й досі не звикли з новим станом сільсько-господарських відносин, при якому Congested District Boards („ради перенаселених округ“) уповаженні скупати землю лендлордів приневолено за реальну ціну для продажу її селякам, й ще все надіють ся: „Ось матимем знову міцний уряд й тоді вони платитимуть злегка стару ренту¹⁾“?

Таким станом неминучість та актуальна близькість ірландського самоврядування, при якому останні надії на „міцний уряд“ та на англійське військо для здирання „ренти“ з селян мусять бути на завжди поховані, не може не викликати на поверх життя упертої опозиції *vested interests*, „установлених інтересів“ лендлордів, протестантських священників та інших груп „англійського гарнізону“.

Але події останніх часів в північно-західному Ольстері, де голов-

¹⁾ Див, напр., розмову автора статі „Ireland on the Eve of Home Rule“ з одним таким лендлордом західної Ірландії в *Contemporary Review*, October 1912, ст. 524.

во й гуртуєть ся сей „гарнізон“, свідчать, що загостренне суспільно-політичних протилежностей з приводу біля про ірландський гом-руль приймає далеко більші розміри, ніж ті, які викликають ся лиш перспективою кінцевої страти сим гарнізонам останніх наслідків його пановання.

Таке панованне, звичайно, було користне далеко не всім Ольстерцям. Тільки володіючі та пануючі групи населення Ольстера мали великий прибуток з „політики утиску“. Се для охорони їх інтересів, інтересів лендлордів та промислових підприємців, істновали всі ті закони, котрими Англія колись боронила римсько-католицькому населенню Ірландії володіти землею та фабриками. Що ж до протестантських робітників, з яких складаєть ся велика більшість навіть й протестантської частини населення Ольстера, то їх доля далеко не краща від долі иньших ірландських мійських робітників. Вони не одержували з привілеїв протестантської релігії ніякої користи. Капіталістична експльоатація не визнає національної та релігійної дифференціяції. Предприємці Ольстера витягають додаткову цінність однаково й з католиків й з протестантів, коли вони роблять на їх фабриках. Можна навіть свазати, що з такої дифференціяції, коли вона показувала ся досить релефно, ольстерські підприємці добре користували ся. Робітники в сьому випадку являли ся розбитими на два ворожих стани, які, замість того, щоб солідарно вести боротьбу з капіталом, били ся один з другим через релігійні незгоди. В Бельфасті, напр., головному місті Ольстера і одночасно головній промисловій місцевості його, років зо два назад, з приводу внесення біля про гом-руль протестантські робітники відмовляли ся робити разом з католиками, а по де яких фабриках та підприємствах до будовання пароплавів громали їх і в сій бійці покалічили чи мало з них аж до полусмерти залізними дубинами та підкованими чоботами. Ся ж ворожнеча в рамках самої робітничої класи умовляла повну неможливість професіонального руху й через се капіталісти, які не мали перед собою ніякої міцної та впливової організації робітників, експльоатують їх гірше, ніж де иньше в Англії. Пересічна заробітна плата сільсько-господарських робітників Ольстера, напр., рівняєть ся лише 9 шілінгам 7 пенсам в тиждень, тоді як в Англії сі робітники одержують пересічно 15 шілл 2 п., або на 86, 3— більше. Так само й корабельний робітник в Бельфасті, де кошт життя є мало чи не висшим від льондонського, заробляє в тиждень лише 40 шілл., тоді як робітник підприємства до будовання пароплавів одержує мінімальну плату в 45 шілл. ¹⁾.

Отже, бачучи, як некористне взагалі було панованне „англійського гарнізону“ для значної більшости населення Ольстера, можна було б

¹⁾ Див. Fourteenth Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom, Cd 5458, 1911, стор. 56 й други.

сподівати ся, що опозиція гом-рулю серед нього знайде не багато дійсних прихильників. Аджеж події останніх місяців зясовують як раз те, що проти ірландського самоврядування вступають в північно-західному Ольстері не лише павуючі, але й пригноблені умовами суспільного життя верстви протестантського населення, що організація повстання, яку ведуть тут д.д. сер Едвард Карсон, лорд Лондодеррі та капітан Крег, має за собою дійсно загальну популярність й серед демократії.

В сьому запевняє той безперечний ентузіазм, з яким робітники йдуть вольонтерами в армію „збройного противенства“ гом-рулю й з яким вони приймають активну та пасивну участь в виступах цієї армії.

Наведемо, напр., особливо яскравий приклад—доставку зброї, противно забороні уряду, на пароплаві „Fanny“, в ночі з 24 на 25 цвітня сього року, яка одразу показала, що ольстерська опозиція гом-рулю вже є організованою в реальне військо, котре веде діло не гірше, ніж вели партизанську кампанію південно-африканські Бури під час війни з Англіяцями. Як відомо, сю доставку було зроблено в стільки мельодраматичних умовах, що мусіла зупинити на себе увагу кожної людини—й через се в самій доставці багато ліберальних публіцистів побачило лише намір Сера Карсона відвести увагу суспільства з переговорів діячів ліберальної та консервативної партій про розв'язання питання гом-рулю. Але ці мельодраматичні ефекти є далеко більшим, чим щось иньше, показчиком того, що противники гом-рулю мають за собою підпору майже всього протестантського населення Ольстера. Вечером 24-го цвітня—так було діло—в двох портах коло Бельфасту несподівано для уряду ольстерські вольонтери захопили в свої руки почтові, телефонні та телеграфні контори, заарештували урядників та поліцаїв й, обступивши порти озброєними патрулями, спокійно й безпечно звели з пароплавів 30 тисяч рушниць та відповідну кількість амуніції. Дійсно, тільки маючи поміч з боку населення Ольстера можливо було вжити плану такого ввозу. Бо зберегти в повній тайні всі необхідні для сього попередні заходи—як то зібрати озброєні групи в намічених кутках для одночасного виступу й арешту поліції та урядників, навести (й заховати) наперед досить грузових автомобілів, які мали забрати розгружену зброю та таке иньше—цілком не можливо без того, щоб до уряду не дійшли вісти про се, коли се все робить ся серед незгодного населення. Так само й набрати досить дисциплінованих людей, щоб з ними вжити такого смілого плану, як арешт, хоть би й на короткий час, урядників і заборонена спеціально через небезпеку збройного повстання з боку Ольстерців вивіз зброї з пароплавів майже під оком фльоти, що крейсовала в той час недалеко від Бельфасту, було б не легко, коли ідеї керманічів опозиції гом-рулю не були б теж ідеями

й більшості населення Ольстера, за які вона згодна піти навіть й на смерть.

Й треба визнати, що сей випадок лише наглядно показував, лише добре вияснив вже здавна звістні факти. Він був тільки мельодраматичним geste de révélation, котрий одразу зрелефував ті заходи озброєного повстання, які, на перекір заявам сера Карсона, лорда Лондондеррі й уніоністичної преси, суспільно-політичні діячі прогресивної Англії визнавали більш чи менш за фікцію, за „bluff“, і виявив, що демагогічна агітація знаходить дійсно спочутте в широких верствах Ольстера. Звичайно, ще й досі можливо мати де-які сумніви про реальну вартість „армії збройного противенства“ та про її бойову гідність. Але хай в сій армії і нема ста та ще й з верхом тисяч (сю цифру наводять самі оранжисти) научених та озброєних першорядними рушницями вольонтерів¹⁾, хай все, що сповіщають про діяльність її скорі на сенсацію газети, є значно прибільшуваним. Самий факт існування такої армії та безперечна популярність її свідчать про велику неприхильність населення північно-західного Ольстера до ідеї ірландського самоврядування.

Чому ж се так? Що спричиняє те, що й демократія Ольстера, якій, як ми бачили, привилеї пануючої класи протестантського населення Ірландії були далеко не користні, стає уперто в опозицію гом-рулю.

Населенне сієї частини Ірландії часто-густо називається „англійським гарнізоном“. Навіть в Бельфасті друкується тижневик під назвою „The Garrison“. Й се правда, що в сьому кутку більш чим де иньше в Ірландії можливо знайти нащадків імігрантів, які перебирали ся сюди з Шотландії протягом багатьох століть. Отже цікавою, розуміється, буде, на перший погляд, думка, що в основі опозиції Ольстера лежить національна протилежність, що ольстерська проблема є проблемою національної меншости.

Але таку презумпцію ми мусимо одразу усунути. Вона не має за собою ніяких історичних, етнографічних або економічних доказів. Сер Роджер Кезмент, який є сам родом з Ольстеру, каже, що „Ольстер з багатьох поглядів найбільш типічна ірландська провінція Ірландії. З етнографічного погляду її населенне переважно кельтської крові. Сїршірські та Голлуевські Шкоти, з яких склала ся велика

¹⁾ Артилерійський сержант в отставці Вебстер—один з інструкторів, яких найняв д. Карсон—казав репортеру Daily Chronicle (№ з 30 грудня р. 1913), що багато з сих волонтерів в його місті (Богнор) „ані вимуштровані ані озброєні; взагалі некраше вісько, ніж ординарні школярі“. В графстві Тайрон, напр., де організує волонтерів два заслужених капітани, бойова гідність їх визнається об'єктивними наглядачами досить доброю. Див. напр., Nation, N-p з 21-го марта р. 1914, стр. 1033.

більшість емігрантів, що послані були сюди відповідно до плянів „насадження“ англійського гарнізону, вжитого Джемсом П-гим, були в значній мірі Кельтами й часто все ще балакали на ірландській мові, коли оселили ся на берегах Антриму. Так само й мешканці західних гір (Шотляндії), які в ті часи, та ще й ранійш, заняли місце на морському березі Ольстера й приймали участь в кожній війні північної Ірландії з Англіяцями, не тільки балакали по ірландськи, але були зеднані з Ірландцями шлюбами, релігією, спільною музикою та поезією, спільною родиною й рівною участю в історичних подіях¹⁾. Навіть герб Ольстера—крівава рука—є не більш й не менш як колишній національний герб Ірландії. „Lamh dearg Eirinn“, тоб-то „крівава рука Ірландії“, се девіз славнозвісного Шена О'Нейлля, який був в XVI століттю вибраний племісцотом ірландських кланів цілої країни на неіснуючий трон короля Ірландії й навіть мало не добив ся признання в сьому стані з боку уряду королеви Єлизавети. Ся ж „крівава рука“ нині стоїть на кожному документі „Тимчасового Уряду“, зорганізованого сером Карсоном в Ольстері, особливо на тексті „урочистої присяги“ (Solemn League and Covenant), на якому підписують ся всі прихильники ідеї озброєного противенства. Та навіть й сучасні керманічі ольстерського повстання визнають себе за дійсних Ірландців, а не за якусь осібну націю. „Ми пишаємо ся тим, що звемо ся Ірландцями“, каже один з них в консервативному British Review²⁾. Сер Карсон теж не один раз в своїх промовах, в яких він агітує проти гом-рулю, називав себе вірним сином Ірландії, а оранжистів Ольстера—„льояльними Ірландцями“.

До сього ще слід додати, що населенне Ольстера, в цілости безперечно одноманітне в етнографічному значінню, далеко не таке одноманітне в своїому погляді на питанне гом-рулю. На останніх виборах до англійського парламенту націоналісти зібрали 104.507 голосів, а уніоністи оранжисти тільки 98. 625, головно в північно-західних графствах (Даук, крім південної частини його, Лондондеррі, Антрим) й в самому парламенті нині 17 ольстерських послів належать до ірландської національної партії, тсді як уніоністи-оранжисти мають тільки 16 представників. В самому Бельфасті з чотирьох представників один—д. Девлін—є націоналістом, який стоїть в чолі гібернійської лігі, самої значної національної організації ірландських робітників.

Таким чином, абсолютно не можливо визнати ольстерське питанне за національне.

¹⁾ Sir Roger Casement, The Irishry of Ulster, Nation листопада р. 1913, стор. 100.

²⁾ Ulster's Resistance, by A Child of Ulster, British Review, February 1913, стор. 30.

Що в дійсності відрізняє північно-західний Ольстер від останньої частини його і від інших країн Ірландії, що дійсно робить з нього „англійський гарнізон“, се релігія Ольстера. Головна маса Ірландців—католики. Серед Ольстерців багато належить до протестантських сект. В Ольстер і взагалі, напр., всенародний перепис констатує існування 690.134 католиків, 421.566 пресвітеріянців, 366.171 прихильників єпископальної церкви та 48.490 методистів, се-б-то коло 45,2 проц. перших й 54,8 проц. останніх. В графствах же Антрім та Лондондеррі, центрі оранжізму, процент протестанського населення підіймається аж до 79,6 проц.

Сю ріжницю релігійного стану Ольстерців уряд Англії за часи „політики утиску“ й експлуатував з ціллю зміцнити свій вплив на ірландське жите. Він зробив так званим „англійським гарнізоном“ протестантів, яким він, по звичайному маккіавелізму „divide et impera“, надав привілеї, й вигадливо нацькував сей гарнізон проти поневолених католиків.

Отже, щоб зрозуміти як слід настрої північно-західного Ольстера, мусимо зауважити головню сю релігійну ріжницю. Переглядаючи газетні реферати промов головних діячів Ольстера, легко можна побачити, що для них, через сю, підтримувану протягом довгого часу, ріжницю, „ірландське питання є в суті війна проти протестантизму, се є змагання до повалення католицького панування в Ірландії ¹⁾“. З їх погляду гом-руль стає за еквівалент „продажу протестантів в неволю католикам“. „Ольстерські протестанти, по волі Божій, йдуть в передньому ряді в великій боротьбі проти наміру Римської церкви знищити працю Реформації в сій країні“—читаємо ми в органі оранжістів, *The Belfast News Letter*, 28 го цвітня сього року. *Home Rule se Rome Rule*, каже кожний Ольстерець, коли балакати з ним на відповідні теми.

Оранжісти боять ся, инакше кажучи, що як панування протестантів протягом унії визначало для католицького населення Ірландії зовсім неможливі умови існування, так само й гом-руль, який даватиме католикам—більшості нації—можливість орудувати житем країни, визначатиме для протестантів росплату за старі гріхи. Довге роспалювання англійським урядом релігійної ворожнечі дало свої наслідки, посіяло серед Ірландців недовіре одної частини до другої на стільки, що кожного „папіста“ оранжіст визнає за прокляту Богом людину ²⁾, від якої нема чого

¹⁾ З промови священника д-ра Маккіна на зібранню волонтерів для підпису „уточистої присяги“ 28-го вересня 1912. р.

²⁾ Навіть відносний матеріальний добробут Ольстера оранжісти приписують тому, що вони Богом улюблений нарід, тоді як католики засуджені на вічне прокляте. „Останньої неділі палкий Ольстерець звернув мою увагу—розказує д. Невінсон—на число електричних трамваїв, які йдуть з Junction (в Вельфасті), як на довід особливої милости Божої й визнавав відсутність анальо

сподівати ся ніякого добра й слову котрєї не можна зовсім давати віри. Хай нині Ірляндці-католики сидять тихесенько, не виявляючи наміру спалити всіх протестантів на огнищах, манєрою еспанської інквізиції. Се—відповідають ольстерські льоялісти—тільки омана англійського виборця, щоб одержати від нього згоду на самоврядованне, яке їм потрібне тільки для відродження методів Торквемади.

Така психологія Ольстера й спричинює те, що ольстерські „льоялісти“ (які, до слова, погрожують короні „подати ся до Німця“, коли вона дасть свій підпис білтю про гом-руль) й слухати не хотять про ірляндське самоврядованне. Взагалі можна сказати, що навіть організація повстання йде під знаком небезпеки насильства з боку „пануючих“ католиків. Вольонтери приймають участь в армії озброєнного противенства головню з ціллю одержати можливість не дати ся живими в руки катів, яких—се ж звісна річ—д. Редмонд одразу нашле на Ольстер, як тільки візьме портфель першого премієра Ірляндії. Напр., в найкраще організованій та озброєній місцевості Ольстера, в графстві Тайрон, керманічі оранжистів випустили невеличкий памфлет, в якому наведено все, що потрібно робити вольонтерам. Оджеж на першому пляні умішено в сьому памфлеті, що „вони не мають ніяких суверечок з сусідами-націоналістами, й через се мусять не починати агресивної акції. Але коли вони будуть атаковані, вони... зроблять всі необхідні кроки до дійсної охорони людей й власности“. „Чим дальше їдеш від Бельфасту (де бійка між протестантами й католиками завжди була „натуральним елементом“ суспільного життя й де починали агресію протестанти), тим яснійше почуваш в оту „охорони, а не агресії“, каже д. Невінсон, який останніми часами обїздив Ольстер ¹⁾.

Ми бачимо таким робом, що в Ольстері ще й досі зберегла ся атмосфера середніх, темних віків, віків релігійного ентузіязму й релігійного переслідування. І зберегла ся в такій значній мірі, що настрої протестантських верств суспільства на передодні гом-рулю є настроєм гугенотів Франції не задовго до Варфоломієвської ночі. Се є, як ми казали, продуктом, натуральною спадщиною історичного розвитку пригнобленої Ірляндії. Він виробив з одного кутка нещасної країни дійсну Вандею, яка в релігійнім засліпленню виступає проти того, що одне тільки й може поставити її на дорогу реального, духовного та матеріяльного прогресу—проти широкого самоврядовання—щиро думаючи тим часом,

гічного явища в католицькому місті Дорі теж на доказ, але вже осуду Божого. Див. Henry Nevinson The „Loyalist“ Rebellion Nation 14 марта, 1914, стор. 994.

¹⁾ Henry W. Nevinson, The „Loyalist“ Rebellion, Nation, 21-го марта. 1914, стор. 1033.

ЛНВістник 1914 кн. V.

24

що вона „веде боротьбу за політичну та релігійну незалежність“ і „в р. 1914 йде вслід за пуританами р. 1645“¹⁾.

Демократичний парламент Англії, репрезентований в наші часи ліберальним кабінетом й ліберально-робітничою коаліцією неформального типу, не хоче насилувати Ольстер. Таке насилування вимушувало поперед всього „молодецький натиск“ „карательних експедицій“ проти ольстерських вольонтерів, який, крім того що він є цілком не в традиціях демократичного уряду, зробив би лише те, що в живому тілі Ірляндії, як державної одиниці, зявила ся б дуже болюча рана. Се ж бо природна річ, що утиск викликає пропорціональну силу противенства, навіть коли сей утиск є зроблений в напрямі прогресу проти темноти народньої. Далеко краще було б для дійсного розв'язання ірляндського питання, щоб ані одна частина Ірляндії не бачила в законодатній діяльності будучого ірляндського парламенту тайний намір поневоляти її, не кажучи вже про те, що одкрите противенство сієї частини відбило ся б дуже негативно на вживанню нового державного ладу країни. В сьому сенсі ще з початку висловлювались й ліберальні керманічі в чолі з Асквітом, й ліберальна преса, яка не раз питала Ольстера—чого, конкретно, він хоче.

Такий погляд на потреби Ольстера вимагав пильної охорони його інтересів однаково від дійсних й химерних небезпек звязаних з задоволенням вимоги гом-рулю. Й на сю охорону кабінет Асквіта й звернув особливу увагу, виробляючи свій біль. В ньому він значно обмежив з самого початку законодатну компетенцію будучого ірляндського парламенту в справах релігійних. Ст. 3 білля формально заборонює сьому парламенту „зробити державпоку, або підтримувати на державний кошт, або дати які иньші привілеї якій небудь релігії“, а також ламати релігійну свободу котрої з релігійних груп населення Ірляндії через установу цивільних та иньших обмежень на релігійній засаді. Далі, щоб забезпечити протестантській частині населення Ірляндії належне представництво в ірляндському парламенті, біль умовляв пропорціональність виборів до сенату й таку саму демократичну виборчу систему для виборів до палати громад, яка існує в самій Англії. Нарешті, лорд-лейтенант Ірляндії, відповідно до ст. 6 білля, матиме право не давати згоди на ухвалені ірляндським парламентом закони, коли інтереси якої небудь частини населення, з погляду корони (що означає в англійських умовах, з погляду відповідального перед імперською палатою громад кабінету міністрів) вимагатимуть сього.

Але такі обмеження компетенції будучого ірляндського парламенту в болючім релігійнім питанню не задоволили ольстерських оранжистів.

¹⁾ Spenser Campbell, The Real Mind of Ulster, Fortnightly Review, май р. 1914, стор. 920.

Заходи до організації збройного протипвенства робили ся в Ольстері безперестанку, бо сі гарантії—досить дійсні об'єктивно—в умовах ольстерської психології були визнані за цілком химерні. І сей факт вимушував уряд піти на ще більш радикальні методи. Звичайно, механічно розрізати єдицу Ірляндію на дві частини було неможливо. Не треба забувати, що хоч опозиція гом-рулю є упертою в північно-західному Ольстері, навіть в серці оранжізму, в Бельфасті, чверть виборців віддала свої голоси за націоналіста, а більшість ольстерського населення голосувала теж за прихильників гом-руля. Адже ж, з другого боку, недовіре Ольстерців до католицького населення Ірляндії вимагало як раз тої або иньшої форми виділення Ольстера. Але якої форми? Коли б ольстерське питання було національним, то в сьому разі розв'язання було б досить легким. Home Rule Within Home Rule, автономія в межах ширшої автономії—так можна було б формулювати потрібну відповідь законодавчого органу на се питання, бо зєднати дві нації, що гостро почувають свою національну відокремленість, тяжче, ніж виростити колос з насіння з єгипетської піраміди. Одже ж про копечний виімок Ольстера з системи ірляндського самоврядування ніхто в Англії та в Ірляндії й не думав. Times, напр.,—сей орган консервативної течії англійського суспільства—не раз визнавав повну неможливість такого винятку—з погляду адміністративних, законодавчих та економічних перешкод сього. Що ірляндські націоналісти ще більше визнавали сю неможливість—се річ зрозуміла. Ідея визволеної Ірляндії тратить багато з того, що від єдиного тіла одрізана буде велика частина його. До того ж ольстерське питання, як ми бачили, й не є питанням національним. Мотиви, які пхают демократію Ольстера на опозицію гом-рулю, се мотиви релігійні, та ще й архаїчні остільки, що зрозуміти їх можемо лише вертаючись до епохи релігійних війн, флягеллянтів, інквізиції, і такого иньшого. Єдине, що потрібне, се—дати Ольстерцям час побачити наглядно в чому їх власні інтереси. Хай же ж вони самі вирішать, чи увійти в визволену з під англійського панування Ірляндію, чи ні.

Кабінет Асквіта з сій цілі виробляє нині законопроект, в якому кожному графству Ольстера дозволено, коли плебісцит дасть більшість голосів за се, висловити ся за виділення з системи самоврядування на шість літ, після котрих вони мусять вже увійти в сю систему, коли англійський парламент не зробить се виділення вічним.

Само собою, широка компетенція ольстерських протестантів в вирішенню своєї долі є як раз тим, що мусить бути в очах кожної об'єктивної людини, найкращою гарантією мирного розв'язання ольстерської проблеми. З одного боку, економічні відносини між Ольстером—особливо Бельфастом, який є переважно торговельним і фінансовим містом—і рештою

майже виключно сільсько-господарської Ірландії, змінюють однаманітність житевих інтересів й того й другої. Гроші потрібні Бельфасту на його промислову діяльність, йдуть з кешені дрібних господарів Лейнстера, Мюнстерата, Коннаута. Вже нині, через загострення суспільно-політичної боротьби в Ірландії й відповідний до сього загострення розлам між оранжистськими промисловцями й кредиторами їх, націоналістичним селянством, відбивають ся занепадом ольстерської промисловости. Що ж казати про такий стан річей, коли звязок між ними буде зовсім перерваний, хоч би й на якийсь короткий час? Інтереси народнього господарства вимагатимуть зеднання Ольстера з рештою Ірландії. З другого ж боку, за шість літ сього особливого стану Ольстерці побачать, що страхи релігійної небезпеки були химерні, що й з „панованнем“ католиків протестанти Ірландії (яких нараховується тут, за межами Ольстера, більш як 200 тисяч душ) не почувають себе гірше, ніж за часів пановання Англіїців. Се й буде найважнішим abjet-lesson, який примусить їх згадати про те, що й вони не лише протестанти, але й Ірландці.

Таким станом, на перший погляд, білль, який кабінет Асквіта обіцяє внести на ухваленне парламенту одмикає двері до згоди між націоналістами оранжистами й тими самим розв'язує ольстерське питання. Але се так лише на перший погляд. Вандея була Вандеєю не лише через те, що темне селянство не зрозуміло ідей Великої Французької Революції. Вона почала грати свою реакційну ролю через те, що на її темноті збудовали свої надії на поворот до старого ладу й її темноту експлуатували з такою ціллю пануючі верстви сього ладу. Так само й Ольстер через своє релігійне засліпленне грає ролю останньої зброї в руках тих верств англійського суспільства, які нині, в перебудованню всього суспільно-політичного ладу Англії, бачуть, як падають одні за другими підпори їхнього володарства. Нехай читач не подумає, що керманичі англійської реакції такі прості душі, що випустять одразу кішку з мішка—let the cat out of the bag. Довга наука з сновигання між Сціллою демократії й згубою сього пановання і Харібдою одкритої реакції й вибухом революції не пройшла для них даремно. Вони і в справі ірландського гом-рулю ведуть політичну гру обережно, не показуючи своїх карт. Звичайно, цілком заплутати свою гру вони не можуть. Де інде прогляне суть їхньої позиції. Ось напр., що казав про неї звісний консервативний діяч сер Генрі Блек в Nineteenth Century, друкуючи статю під сімptomатичною назвою „In the Rpaids“ (В порогах). „Навіть коли проєктований білль до поправки гом-рулю піде аж до виділення Ольстера на віки, все ж розлам злученного королівства матиме місце. Злученне королівство буде лише розбито на три частини замість двох,

але з ухваленням гом-руля воно перестане існувати. Партія, яка згоджується на сепарацію $\frac{3}{4}$ Ірляндії в заміну за виїмковий стан Ольстера, не буде, таким робом, вже уніоністичною партією, мусить знайти инше імя або розпасти ся на свої елементи ¹⁾“. Себ то казати, що з задоволенням вимоги гом-рулю критерій, який досі належало прикладати до політичного життя Англії й до політичних партій, нищить ся, а разом з ним ховасть ся під стопудовим каменем й *raison d'être* існування уніоністичної партії. Отже як раз нині иншої „рації існування“ у консерваторів бсолютно нема: „неспокій“, який захопив собою головні маси виборців, вимагає якого небудь конструктивного напрямку в політичному житю, хай би се було будованне централістичної імперії „з помічю“ тарифної реформи—що є програмою уніоністів; піти ж на задоволення демократії, на радикальну реформу суспільно політичного ладу на підставі еволюційного колективізму—консерватори не згодні. І коли централізм усунуто зовсім з життя, коли перебудованне державного ладу злученого королівства на підставі федералізму є вже актуальним фактом, уніоністична партія губить не лише своє імя, але й мету свого існування.

Репутація „державних діячів“ одначе не дозволяє керманічам уніоністичної партії так отверто ставити се питання. Вони не ведуть боротьби за право на існування, з їх боку часто густо роздасть ся голос, вимагаючий компромісу з лібералами. Але вони не гублять ані одної хвилини, щоб зробити неможливим вживанне гом-рулю. Засліпленне ж релігійне ольстерських протестантів являєть ся добрим ґрунтом для демагогічної агітації проти ліберального кабінету, „який находить ся цілком в лапах Редмонда і иньших клятих папів та який свої пропозиції виробляє з маккіавелівськими намірами обдурити Ольстерців й віддати їх на їжу католикам. Через се протягом дебати з приводу білля про ірляндський гом-руль кожна концесія уряду Ольстерови викликала відступ ольстерських представників і уніоністів з їх сумірних позицій й нові далеко вже значнійші вимоги з їх боку. Через се й остання пропозиція Асквіта—обіцянка допустити графства Ольстера плебісцитом добути собі право на виділення з системи самоврядування, викликала лише більшу вимогу безумовного виділення в сь о г о Ольстера на віки. Через се також уніоністична партія кожний раз, коли ліберали, щиро бажаючи компроміса на признанню необхідности гом-рулю, починають переговори, першою визнає неможливість компромісу, починаючи балачку про самий принцип ірляндського самоврядування. Нарешті сим оправдуєть ся й та обопільно гостра агітація лордів Робертса, Лянсауна, сера Карсона та иньших серед офіцерів реґулярного війська Англії з ціллю внести в

1) In the Rapids, by Sir Henry Blake, Nineteenth Century, June 1914, стор. 1210.

нього реорганізацію на час повстання в Ольстері, яка вже довела до відмови командира кількох полків йти в Ольстер для охорони складів зброї...

Адже ж с'я опозиція гом-рулю не може бути знищеною инакше, як силою зброї. Се вже зрозуміли ірландські націоналісти, які в свою чергу почали теж організації армії збройного протиставлення реакції. Й по всіх кутках Ірландії зараз йде озброєння та мілітарна наука майже двох сот тисяч національних вольонтерів, які охоче беруть ся за діло, утримуючи себе цілком на свої власні гроши (тоді як ольстерські вольонтери одержують багато грошей від уніоністів-богачів) й широко згожуючись бити ся за визволення країни. Нині Ірландія являється дійсно озброєним станом, де дві ворожі сторони стоять майже напоготові до кровопролиття.

Й як звичайно, Вандея—Ольстер, який гратиме в с'ім політичнім розрусі ролю палладина не рідного краю, але чужої йому партії, в ко-нечнім результаті підраховуватиме лише одні втрати... Немезіда історії, яка давала колись Ольстеру й його протестантському населенню химерні привилеї, котрими користувала ся лише невеличка частина його, тепер через сліпоту та релігійний фанатизм, які розпустили ся пишною квіткою на нездоровому ґрунті довгий час розпалюваної ворожнечі, готовить ся звернути свої борги з верхом...

Бібліографія

Україна, науковий трьохмісячник українознавства, видає Українське Наукове Товариство в Києві. 1914 рік, книга 1-ша, ст. 156. Книга 2-га, ст. 155.

З початком сього року Українське Наукове Товариство в Києві розпочало видавання нового журналу, трьохмісячника „Україна“, присвяченого українознавству, — питанням української мови, історії, історії письменства, етнографії, з постійним оглядом літератури, присвяченої тим питанням, як на нашій, так і на чужих мовах. Потреба такого видання почувала ся вже кілька років, з того часу, як перестала виходити „Кіевская Старина“ (останній рік видавана вже під назвою „Україна“—в 1907 році), і заступити його не могли ні „Записки“ Львівського Наукового Товариства, ні тим більше—„Записки“ Київського Наукового Товариства. Перші, не вважаючи на постійну значну участь наукових сил з України російської, все ж таки являють ся органом праці вчених з України галицької і містять матеріал, в значній мірі такий, що стосується виключно Галичини. Знов же таки, через усякі зовнішні перешкоди (попереду абсолютна цензурна заборона, а тепер мито) львівські „Записки“ не могли й не можуть досі знайти собі широкого розповсюдження навіть в кругах спеціалістів. Київські ж „Записки“ мі-

стять звичайно дуже спеціальні розвідки й матеріали і, натурально, для читання широкій публіці зовсім не надають ся. Отже, засновуючи „Україну“, Київське Наукове Товариство пішло на зустріч певній потребі серед нашого громадянства — мати орган, який би служив інтересам ознайомлення широкої громади з поступами науки українознавства. До участі в журналі, як се видно з реєстру співробітників і з змісту перших двох книг, приєднано не тільки видатні наукові сили українські, але чужих учених, тих, що працюють на полі українознавства і ставлять ся прихильно до нашого культурно-національного розвитку. Серед сих учених бачимо такі поважні імена, як проф. Бодуен-де-Куртене, акад. Дяконов, акад. Корш, акад. Шахматов, акад. Петец та ин. Найблизшу участь в новому журналі приймає проф. М. Грушевський під загальним проводом якого й виходить „Україна“. Редактором 1-ої книги був покійний К. Михальчук.

Досі вийшли вже дві книги „України“. Познайомившись ближче з їх змістом, ми матимем змогу скласти загальну оцінку нового журналу і тих добутків, які він собою приносить в наш науковий рух. Свій огляд почнемо з праць присвячених мові, — се питання взагалі стоїть на першому плані серед тих завдань, які ставить собі сама редакція. В 1-ій книзі маємо статю акад. Шахматова „До питання про початок української мови“. Статя ся має велике принципіальне значіння і, треба сподіватись, викличе певний обмін думок серед наших учених лінгвістів, до чого й закликає їх редакція у своїй примітці. Написано статю з приводу недавно виданої по німецьки граматики української мови Ст. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, властиво з приводу основної тези авторів граматики про те, що ніякого праруського язика, з якого мали б вийти велико-руський, білоруський і мало-руський язик, — не існувало, і що кожний з сих язиків вийшов безпосередно з загально-слов'янського (праслов'янського). Акад. Шахматов рішучо заперечує таке твердження. Аналізуючи знаменні прикмети української мови з обсягу фонетики, а також і прикмети двох головних діалектів велико-руської мови — північно-великоруської і південно-великоруської, д. Шахматов констатує, що „предок обох великоруських язиків відрізняв ся від праслов'янського язика тими самими звуковими прикметами, що й предок українського язика“. Звідси він робить висновок, що „український язик з одного боку, великоруський з другого — можна звести на одного спільного предка, що відрізняв ся від праслов'янського язика цілим рядом звукових відмін“. Сей спільний предок — праруський язик. Так само заперечує д. Шахматов і ту тісну спільність в минулому української мови з сербською, на яку назирають автори граматики, що вказують на відмінності української мови, які одріжняють її од великоруської і наближають натомість до деяких інших слов'янських мов. Він аналізує ці відмінності і доводить, що жадна з їх не може довести споконвічної спільності між Сербами й Українцями в мові. На думку д. Шахматова можна з повним правом говорити про праруський язик, про загально-руську язикову єдність в епохах передісторичних. Кінчаючи свою статю, д. Шахматов зауважує, що зовсім зайвим було би підкреслювати, що спільність, завважена між сучасними руськими язиками, залежить не від того, що один з них наче пішов від другого, а тільки від того, що всі вони пішли від одного

спільного правитця,—праруського або загально-руського язика. Певна річ, твердження д. Шахматова можуть викликати уваги спеціалістів, і обмін думок на сю тему треба вважати за дуже цікавий і користний. Багато тільки, щоб сей обмін думок був ведений з таким об'єктивізмом і таким строго-науковим методом, як се ми бачимо в статі шановного академіка, одного з перших тепер авторитетів у питаннях староруської лінгвістики.

Друга стаття на тему з обсягу мови—се спільна праця пок. П. Житецького і теж покійного його учня Ол. Богумила, уміщена в 2-ій книзі „України“: „Начерк історії літературної української мови до Ів. Котляревського“. Стаття ся видрукована в редакції молодого українського фільольога А. Ніковського, з поправками, прийнятими фільольогічною секцією Українського Наукового т-ва. Стаття ся, популяризуючи головні результати великих розвідок Житецького і важніших нових здобутків науки на цьому полі, дає дуже яскравий і інтересний нарис письменної мови наших предків од часів заведення християнства на Україні до кінця XVIII віку, коли народня стихія рішуче перемогла в творчості Котляревського чужомовні й штучні елементи і стала основою нової літературної української мови. Основний процес розвитку літературної мови на Україні, на думку авторів статі, можна висловити такою формулою: „Народня мова Київської держави, вироблена на протязі століть, змінена обставинами культурного життя народу, одержала рівні права в семі інших літературних мов словянських племен на ґрунті об'єднання національних інтересів культурних верств і народу. Від народу через культурні верстви знов до народу—такий основний процес розвитку української літературної мови“ (ст. 28, II). Ріжні моменти розвитку літературної української мови ілюструють ся в статі відповідними зразками з тогочасних літературних творів.

З обсягу історії в обговорюваних нами книжках „Україна“ перш за все треба відзначити статі проф. М. Грушевського: „Український рух на схід—розселення за московською границею до 1648 р.“ і „Історія Хмельниччини, списана Селуяном Мужилівським в лютім 1649 року“. Перша стаття малює нам широку картину великого еміграційного руху української людности на схід в першій половині XVII віку. Сей рух до сього часу досліджував ся істориками звичайно тільки як певний момент в історії заселення Слободської України. Проф. Грушевський вводить сю еміграцію в загальний образ історичного процесу України і вияснює її значіння для життя всієї української нації у великій історичний момент рішучої боротьби козацтва з Польщею. На основі всієї суми здобутого досі наукою матеріалу, проф. Грушевський одкриває перед нами „образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю і стихійною силою — нового походу українського народу на схід після того, як було програно справу з шляхетським режимом на Україні наддніпрянській по невдалих козацьких повстаннях. Тяжкі розчаровання великого руху середини XVII віка довершали сей процес, який одбував ся майже в тих самих формах, як століте перед тим, колонізація Наддніпрянщини. Основні моменти сього нового еміграційного руху були ті самі, що й тоді: „на услугах правительства (московського) й його організації военной охорони йдуть і осідають все значніші кадри українсь-

кої воєнно-служебної людности. Самовільне добичництво іде авангардом, опановуючи степи, зганяючи серед тих татарву;“ серед галасу сього добичництва і всяких боєвих сутичок непомітно пускає коріння тихе господарське жите і формуєть ся густий шар хліборобської людности. В сих колонізаційних здобутках український народ наче хоче винагородити себе за крах своїх політичних плнів—засновання вільного самостійного жита на старій Україні. Але тим самим рух отсей підривав силу нації й її енергію в боротьбі за краці умовини політичного й соціального життя: „еміграція ся, проробивши дороги на схід протягом десятиліття перед Хмельнищиною, послужила прецедентом до масової утечі української людности по перших невдачах великого повстання 1648 р. По перших розчарованнях в нім українські маси замість приложити старань до реформовання козацької політики в бажаному напрямі, стали покидати арену боротьби, Польщу і польську Україну. Народній рух не дійшов до повної інтенсивности—бо еміграція відкрила инший вихід, і народня енергія пішла в сторону меншого супротивлення. Енергія екстензивна це раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійної України була вбита за ціну її територіяльного розширення“.

Історія хмельниччини, списана Мужилівським—се офіційна записка, зложена сим козацьким дипломатом з доручення Б. Хмельницького на початку 1649 року і одвезена ним в Москву, при нагоді ескортування туди патріарха Паїсія, для подачі цареві. Записка ся, звісна досі в тогочасному московському перекладі, у перше прочитана проф. Грушевським в укр. оригіналі, який і друкуєть ся в статі. Головна вага її не стільки у виявленню деяких нових фактів або подробиць, скільки в підтвердженню звісток, знаних до сього часу з жерел пізнійших або менше авторитетних, а також і в зясованню певних моментів політики Хмельницького.

Дуже цікава також, друквана в одділі „заміток і матеріалів“ (книга II-га) записка про побут Мазепинців у Бендерах в 1709 році, знайдена серед паперів Садик-Паші (Чайковського). Хоча автентичність сеї записки і викликає певні сумніви, але все ж зостаєть ся дуже цікавим доказ існування певної традиції серед українсько-польської еміграції в Туреччині, традиції, що сягала до часів першої великої політичної еміграції Українців в турецькі землі.

Історія письменства в „Україні“ заступлена перш за все розвідкою М. Возняка про „Початки української комедії“. Ся розвідка зводить до купи опублікований до сього часу матеріал старої української комедії, починаючи з інтермедій Якова Гаватовича р. 1619, і дає нарис історії сього роду драматичної літератури на Україні з початку XVII і до кінця XVIII віку. Автор докладно переказує зміст богатых інтермедій і шедро ілюструє свій виклад цитатами. Не претендуючи на наукове значінє, статя д. Возняка дає дуже корисну популяризацію відомостей про стару українську комедію.

В 1-ій книзі „України“ видруквана „Записка“ Василя Білозерського, в якій він пробує зясувати мотиви програми кирило-методіївського братства й його політично-національного світогляду. Вкупі з статєю Ол. Грушевського „З настроїв та думок Кирило-Методіївського братства“, основаною на листуванні братчиків (у вибірці, зробленій жандар-

мами при арешті) вона дає дуже цікаві причинки для розуміння ідейних мотивів, які одушевляли кирило-методіївських братчиків.

Стаття того ж Ол. Грушевського „З початків нової української історіографії“ пригадує нам характерну постать сенатора Андрія Стороженка, великого любителя укр. старовини в 30—40-х роках, що зумів сполучити в собі саму строгу „благонаміреність“ урядовця миколаєвських часів з місцевим українським патріотизмом і щирим замишуванням до рідної історії. Для повноти характеристики цього давнього „українофіла“ варто було б ще пригадати те, що розповідає про його Куліш у своїй „Хуторній поезії“.

Одділ „Заміток і матеріалів“ окрім згаданої записки про Мазепинців у Туреччині містить ще Ор. Левицького „Великодні кукли“ (стародавній народний звичай на Волині); Вол. Перетца „Де-кілька етнографічних даних з старих рукописів“; Івана Франка „До історії Коломицького розміру“; В. Г. „Шляхетське сватання—два листи М. Бакуринського до М. Глібовича-Щироцького 1645—7 рр.“ і В. Перетца „Кант М. Довгалевського Рафаїлу Зборовському 1737 року“.

Вол. Дорошенко в своєму огляді „Українського наукового руху в 1913 році“ (кн. I і II) подає відомости про все, що появилося на укр. мові з обсягу різних наукових дисциплін в минулому році—окремими виданнями і по журналах.

Одділ критики в кожній книзі подає обговорення 20 нових публікацій з обсягу українознавства і почасти питань, що так або інакше його доторгають ся. Де-які рецензії мають характер широких наукових розправ (напр. М. Грушевського з приводу книг Пархоменкова і Приседкова або М. Мочульського про новішу літературу про Б. Залеського), а взагалі сей одділ поставлено дуже солідно. Серед рецензентів зустрічаємо іменна відомих знавців і спеціалістів, оцінка котрих набуває, розуміється, дуже поважного характеру.

Так само цікава й наукова хроніка, яка подає багато заміток (включно з автентичних джерел) про діяльність українських наукових інституцій або таких чужих, що уділяють увагу українознавству, про стан і нові набутки музеїв, про нові наукові видання й плани, про бібліотеки, ювілеї, некрольоги вчених, що працювали над українознавством і т. ин. В цілому ся хроніка дає багато зовсім нового і дуже цікавого матеріалу.

З переказаного тут нами змісту перших двох книжок „України“, здається нам, цілком ясно являється фізіономія нового органу, його наукова солідність вкупі з певним інтересом його матеріалу для широкого круга читачів, яким не чужі питання українознавства в науковому трактуванні. Заслужує особливої уваги ще мова журналу: видно певну працю над її удосконаленням, видно продуманність, яка проступає до того, щоб мова скрізь відповідала вимогам її органічних законів, була одностайна і не разила-б вуха ніякими діалектичними одмінами і чужими зворотами. Коли й далі редакція дбатиме в цьому напрямку, то се буде, на нашу думку, дуже серйозна її заслуга в справі вироблення і удосконалення літературної української мови.

Можна побажати, щоб збільшив ся обсяг книжок журналу, щоб вони виходили частійше, щоб кварталник „Україна“ перетворив ся в мі-

сячник. Але се, певна річ, в дуже великій мірі залежатиме од нашого громадянства, на скільки воно признасть ся до обовязку піддержати свій новий науковий орган.

М. Жученко.

Ол. Неприцький-Грановський: А корди. Лірична поема. В-во „Житє й мистецтво“. Київ 1914. ст. 32 ціна 15 коп.

Ол. Неприцький-Грановський в молодшій генерації українських поетів, в генерації, яка наступає і розпочинає свою творчість по старшим поколінням таких художників українського слова як М. Вороний, М. Філянський, Гр. Чупринка, О. Олесь, що й тепер збагачують українську літературу своїми творами, займає особливе місце. Те місце належить йому так зі względu на багату поетичну продукцію автора, що вже встиг видати три збірки поезій, (маленьку „Намистечко сліз“, більшу „Нелюстки надій“ і третю найновішу, обємом невеличку, „Акорди“), як також зі względu на талант і те, що він стоїть одинцем, майже без товаришів. Бо ті молоді поети, як талановитий Ф. Петруненко, О. Журлива, Я. Мамонтов і досить оригінальний П. Савченко не встигли себе ще як слід проявити, їх твори не зібрані ще разом, щоб можна про їх творчість щось ширше сказати. Вони ще не встигли зайняти якоїсь позиції, все ще остають ся в більшій чи меншій мірі дебютантами. Се й виходить їм почасти на користь, бо талант дозріває, артистична культура поглиблюєть ся, поетичний світогляд набірає більшої ширини, свідомість випрацьовує собі нові цінности. Ол. Неприцький-Грановський встиг розвинути ширшу літературну діяльність, його поетичний доробок досить значний, ним заняв він вже своє місце і тим полишив своїх товаришів трошки позаду. Се не значить, що той поетичний талант набрав вже якихсь закінчених форм, ні,—він ще й не зовсім виразний, він ще як слід не виявив ся, праця над самодосконаленням йде що раз дальше, се помічаємо на кожній збірці поезій, а „Акорди“ показують, що перед поетом ще довгий шлях.

В двох попередних збірках поезій бачимо автора розміяного, що любить ся ніжними квітами, чарами природи, ласками кохання, що нарікає на грубу дійсність й затхлу буденщину, яка своїм контрастом заганняє його в світ мрій, але мало тут експресії, мало сили в виявлюванню своїх вражіннь і почувань. Автор більш пасивно ставить ся до життєвих проявів і тому нерв його поезії слабенький. Вишукує гарні слова, і в потоці фраз губить ся безпосередність чуття. Але в обох збірках видно шукання, автор пильно працює і над формою і над змістом своїх поезій.

Найновіша маленька збірка являєть ся дальшим етапом в творчости Ол. Неприцького-Грановського. Автор шукає дальше,—змінюєть ся настрій його поезії, форма стає більш досконалою. „Акорди“ містять в собі дві ліричні поеми „Під час прибою“ і „В звуках вальса“, але скорше можна сказати, що се циклі лірик на один сюжет і під один настрій. В „Під час прибою“ автор порівнює дві стихії, дві елементарні сили— море і любов і се надає новий тон його поезії. Почування свої, вражіння і настрої висловує автор більш експресійно, бо морська стихія сильна й родить сильні переживання, і в „Акордах“ монотонна ніжність попередніх двох збірок почуваєть ся менше. Багато чуття і в циклі поезій „В звуках вальса“, але воно часто переходить в поверховне за-

хоплення. Гедоністичні нотки проявляють ся в обох циклах поезій, але більші сліди їх маємо „В звуках вальса“.

Автор пильно дбає про форму поезій, про музичність віршу, і поезії виходять граціозні, легкі, різноманітні.

На авторі досить значні впливи М. Вороного і Гейного. Від першого бере він легкість форми, від другого іронію і сарказм, коли говорить про жінку. Се не значить, що автор їх сліпо наслідує чи переспівує, впливи бувають скрізь і на тім оригінальність не терпить.

І. Лизанівський.

А. Бобенко: Перевесло. збірник віршів. З передмовою М. К(о-марова). Одеса, 1913. стор. 82, Видавництво „Сніг“ № 6, ц. 50 к.

Передмова покійного М. Комаря, в якій він подає коротеньку, але цікаву, життєпис поета, доволі яскраво в його особі характеризує взагалі поетів і письменників старої передсвідомої доби: „Писати без надії побачити своє писання напечатаним—се ж тяжкий сніток, на котрий здатні хіба тільки люди сильної, потужної вдачі“..

І от ми маємо за 30 років літературної діяльності Андрія Бобенка 46 поезій. Де які вірші датовані, а з того видно, що рік 1888-ий був найпродуктивнішим, бо тоді було написано шість поезій. Коли б судити по теперішніх часах, то можна б сказати, що поет був ледачий і мляво реагував на прояви життя, але ж згадаємо справді нашу ніч темну, непробудну і примиримо ся вже з тими маленькими блукаючими у темі вогниками, що самі не в силах були освітити ніч полум'ям, а тільки, як охоронці української культури, переховували в своїй душі ті іскорки до наших днів.

Спасибі поетови і за такий дарунок, спасибі і впорядчикови збірника.

Правда, поезії Андрія Бобенка пройдуть мало помітними в нашому житю, бо тепер наладили свої ліри і голосно грають молоді і визначні таланти, а проте і вони потрібні, як свідки нашого лихоліття, як взірці тієї ври нелюдської на наш народ, що вбивала наші таланти на протязі довгих літ.

Андрій Бобенко безперечно талант, але талант не тільки не оброблений, а приглушений:

„Мене лихо пригнітило, мені сумно всюди;
Мене доля одцуралась, одцурались люди;
Мене місяць не вітає і сонце не гріє.
Мое серце покинула віра і надія“.

Перші його поезії кращі, ніж останні, в яких частійше трапляють ся вірші утилітарного характеру. З цілого збірника, що складений більш-менш у хронологічному порядку, ви не побачите розвою ні в ідеях, ні в формі віршу. Очевидячки все було заготовлено в голові ще з молодих років і при вагоді викладалось на папер.

Коли поет не живе в серці своєї творчості, то він ніколи не розіветь ся, не дасть того, що могла би дати його творча сила. Бувають між поетами такі, що самі себе знервовують, роспалюють свою творчість штучними способами. Навіть генії де-які вживають сього. Відомо, напр., що коли пасав Шіллер, то ставив свої ноги в холодну воду, щоб до голови йому припливало більше крові. Бувають і такі поети, що приглушують в собі всякі вибухи творчості, бо то руйнує їхне повсякденне

ділове жите, вибиває з колії, дратує нерви, утомлює, знесилює. Таких історик українського письменства колись помітить багато. Коли воду, що проточує греблю, не загатили в свій час, то вона рознесе свою перепону. Так і творчість. Коли не спинена в свій час, то зруйнує цілий щоденний уклад людини, бо для мислі, для фантазії, коли вже вона вступає в свої повні права, ще менше може бути перепон, ніж для бігучої води. Мені здається, що Андрій Бобенко, як і багато його попередників—от ті всі Корсуни, Куліки, Петренки і и.—на протязі цілого свого життя борюся з своїм талантом, сам знесилював ся у сій боротьбі, але й дітей своїх духовних—свою творчість—душив ще в пелюшках.

Жаль поета чистої мужицької крові, жаль багатой індивідуальности.

Не буду тут наводити вірців—нехай кожний Українець, принаймні хоч „свідомий“, купить собі книжку і перечитає. Як лектура—книжка варта своїх грошей. Як лектура—потрібна для всіх. Як лектура, разом із подібними до неї тисячами, вона єсть частка нашого національного духового капіталу. Без подібних книг не буває літератури, а єсть тільки окремі письменники, а окремі не творять і не сотворять нації. Нехай би було, скажемо наприклад, у нас три таких генії, як Шевченко, а не було би оттої щоденної писанини та друканини, то ми б і доси сиділи на своїх руїнах і плакали б.

А тепер ми користуємо ся уже не чужим, а своїм власним капіталом і знаємо, що тільки тепер він не лежатиме мертвим, а в тій мірі, в якій ми ним будемо користувати ся, капітал наш зростатиме.

Іван Лита.

Чим шкодять нам мазепинці? Написав Г. Коваленко-Колбмацький (Гр. Гетьманець). (Видання автора). Петербург. 1914 р. Стор. 15. Ц. 3 коп.

— „Чим шкодять нам мазепинці“?

Такий лукавий заголовок може зацікавити, заінтригувати і Українця (того ж таки, мовляв, „мазепинця“) і „вистинно-русского“ націоналіста і всяку сторонню людину, як що вона не байдужа до всього того, що округ неї діється.

Автор в своїй популярно-народній брошурці стараєть ся познайомити читача з тими людьми, що з чорносотенної ласки дістали собі назву „мазепинців“, виявляє їх заміри й напрям діяльности, а тим самим і „шкоду“, яка мала б загрожувати цілости російської держави. Імя автора може бути запорукою того, як він до сієї теми ставить ся, а тим часом бачимо, що тема—ковзка, дражлива і, як на наші часи, досить таки небезпечна. Цікаво, як же з такого трудного завдання зумів автор вивязатись? Зробивши таку увагу, ми наперед готові були вибачити йому дрібні помилки, подиктовані невгодами його стратегічної позиції, але, правду кажучи, дуже побоювались, як би він не зробив якогось непевного або й шкідливого кроку в той чи инший бік. Як ні як, брошура легальна, видаєть ся в Росії і обрехована на широкі маси—шкода, коли з нею трапить ся яка пригода, або вплив її зведеть ся ні на що. Але автор, очевидно, не в тім битий: хист оповідача він зумів сполучити з „мудрістю змія“ і тому в його оповіданню нема до чого причепитись, бо непевні місця він обережно обминув або тільки зазначив

їх патиюком, а в певнях—дав простір цікавому і легко зрозумілому викладу.

Пояснивши, що слово „мазепинці“ походить від „Мазепи“, автор котретько і цілком об'єктивно накреслив історичну роль гетьмана, котрий, як і кожний правитель свого народу і краю, мусів турбуватись про його добробут, мусів захищати від шкідливих замахів і дбати про його будучність; нехай замір його відлучити Україну був хибним кроком, але оцінку особи гетьмана може дати тільки правдивий голос історії і в кожному разі його особисті провини не можна переносити на сучасну українську інтелігенцію, називаючи її „мазепинцями“ за те, що вона так само горяче любить свій народ і дбає про його національно-культурне вихованне, але не виявляє сепаратистичних тенденцій колишнього гетьмана. Далі автор вже ширше і докладніше спивяєть ся на національно-культурній місії української інтелігенції, на її постулятах рідної мови в школі, суді, урядованню і т. п. і зазначає, що, коли з чесними противниками тих постулятів—російськими інтелігентами або, так званими, „общероссами“, ще можна с'як-так порозумітись, то з безчесними ворогами української культури—істино-руськими націоналістами і чорносотенцями не може бути про се й мови, бо їх зоб'юогічний патріотизм будуєть ся на гибелі всіх інших народностей, і живить ся з їх аспіляції.

Виклад свій автор веде гарною, чисто-народною і тому ясно зрозумілою мовою і коли можна що йому закинути, то хіба де яку не пляномірність в розвою основної думки, часом збочення, часом неточности в аргументації і недоговорення, що здебільшого треба віднести на карб його взагалі трудного становища. З поміж вад брошури зазначимо напр. таку. На стор. 9 автор каже: „Ті москалі - неуки та наші перевертві-українці посладали ся ще й на те, що на московській мові тепер більше є книжок путящих, ніж на мові нашої, українській. На се наші освічені люде одповідали, що буде колись і у нас книжок багато; а поки що „краще, як той казав, свое латане, а ніж чуже хватане“. Се, очевидно, недогляд або не точно висловлена думка автора. В своїх постулятах Українці не зрікають ся російської мови, як спеціального предмета в школі при викладовій мові українській. Знання російської мови не зашкодить українському школяреви в його рідній школі в Росії, як не шкодить йому знання польської мови в такій же школі в Австрії. Значить, коли бракуватиме народови книжок українською мовою, то він тим часом, та й взагалі при бажанню, зможе користуватись і російською книжкою. Є в автора подекуди і непевні або, з граматичного боку, хибні звороти і вирази. Напр. замість „поміж сих безсоромних та брехливих люде“ треба б сказати „поміж сими безсоромними та брехливими людьми“; або в виразі: „державним народом лічать ся великороси“ треба замість „лічать ся“ сказати „вважають себе“. Не слід висловлюватись так важко: „з'являють ся люде, що починають не цурати ся мужицької мови“, коли лекше було б сказати „перестають цурати ся“ і т. д.

Взагалі-ж мусимо сказати, що книжку написано ясно, просто і зрозуміло і що поставленої собі мети автор безперечно досяг; тому охоче рекомендуємо сю книжку для як найширшого росповсюдження серед нашого затуманеного люду.

Микола Вороний.

Eugen Ehrlich. *Grundlegung der Soziologie des Rechts.* Leipzig, Verlag Duncker und Humblot S. 409, 1914.

Імя проф. Е. Ерліха найбільше стало відомим широким колом представників юриспруденції в зв'язку з модерною течією, так званим „Freirechtsbewegung“. Вже тоді в читаному ним докладі під назвою „Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft“ (1903 р.) вражала рішуча консеквентність автора в своїх логічних висновках, а також і смілість його думки. Всі ці прикмети автора досить яскраво відбиваються й на його новій праці, посвяченій соціологічному обґрунтуванню права.

Серед представників сучасної теоретичної юриспруденції соціологія права зустріває подвійне відношення. З одного боку висловлюють ту думку, що треба ізолювати і виділити чисту теорію права від так званої соціології права; ся течія бере за вихідну точку розуміння юриспруденції як нормативної науки. Сим, звичайно, не виключається можливість вивчення права за допомогою соціологічного методу, який має на меті виявити роль і значіння юридичних норм в соціальному житті.

Другий, протилежний, погляд уперто проголошує необхідність проїмання юриспруденції новими соціологічними методами і навіть визнає можливість заміни автономної науки права соціологією права.

Нова велика праця Е. Ерліха цілком перейнята бажанням поширення меж юриспруденції, включаючи сюди і норми, які регулюють внутрішній устрій різних суспільних сполучень. Для Ерліха перша й найголовніша мета соціологічної галузі права—се виділити норми, котрі регулюють суспільність, від простих судових норм, аби виявити їх організаційну природу. Норма права, згідно з котрою вирішують ся правові колізії, є для Ерліха тільки одміна юридичних правил взагалі, з обмеженими цілями і завданнями.

Цілком поділяючи теорію О. Гірке відносно *Genossenschaftsrecht*, Ерліх підкреслює, що ся теорія має далеко ширше значіння, а ніж се зазначив Гірке, вона може прикластись до всієї сфери права: „das Recht ist eine Ordnung“; скрізь, де ми знаходимо організовану спільність, там ми бачимо і право, як регулятор кожної людської спілки. Звідсіля висновок—соціологія права се дійсна наука права.

Вже в першому розділі своєї праці „Der praktische Rechtsbegriff“ Ерліх суворо і рішуче осуджує практичний напрямок сучасної юриспруденції: вона визнає тільки правила, що вживаються в судах, вона має діло тільки з правилами, які походять від держави; тоді ж як тільки незначна частина права має походження від держави, існує ще велика категорія норм по за державою.

Але Ерліх іде ще далі, він вказує на те, що „правні установи підпираються не правовими нормами; моральність, релігія, звичаї, такт, навіть хороший тон і мода регулюють не тільки по за правові відносини, але вони проймають також і всю сферу права. Тільки суспільна діяльність соціальних правил різного рода дає докладний нарис соціального механізму (с. 44—45).

Ся вихідна точка погляду Ерліха визначає і його відношення до інших теоретичних проблем правознавства: походження і розвій права

для нього стає походженням і розвитком соціальних установ; його гостро негативне відношення до правил і наказів держави приводить до висновку, що вже „один погляд на історію права свідчить про те, що навіть в той час, коли держава монополізувала в своїх руках законодавство, не бракувало правних змін, виконаних по за впливом закону“ (с. 316). Виникає питання, які не порушаючі сили цих правних змін; на це Ерліх дає таку відповідь: „Суспільство користується державою, як власним знарядом, при допомозі якого можливо було б підтримувати лад в складаючих його спілках. (с. 123—4).

В двох останніх розділах своєї праці Ерліх розглядає ті методологічні засоби, якими повинна користуватись соціологія права; на його думку, вона мусить мати цілком позитивний характер, мусить бути „eine Beobachtungswissenschaft“; історія права і практична юриспруденція повинні постачати для неї матеріал. Однак вона має займатись не історією правних постанов джерел права, або їх догматичного розроблення, а поперед усього історією правних установ (с. 383).

З другого боку, соціологія права повинна розвідувати життєве право, в протилежність праву, діючому в судах. Головне джерело для пізнання цього права — це „Rechtsurkunde“, в його широкому розумінню.

Таким чином початком соціології права мусить бути дослід життєвого права. Не дивлячись на безкраї межі, які ставить для соціології права Ерліх, не дивлячись на спірність багатьох думок і висновків, котрі робить автор, його праця набирає великого інтересу, як певна ознака в звороті правничої науки до соціологічного методу.

На протязі всієї праці Ерліх обґрунтовує свої висновки на багатому матеріалі з сфери порівнюючого правознавства; так ми знаходимо у нього екскурси в історію римського, англійського і навіть російського права.

Звичайно, Ерліхови не вдалося збудувати власну соціологію права, бо для цього в його книзі бракує як певного гносеологічного фундаменту, так і єдиного суцільного світогляду, на підставі б котрого окремі смілі думки і іноді парадоксальні висновки вилились в єдину систематичну провідну ідею.

Для дослідників українського права праця Ерліха має значінне як методологічний зразок, бо в історії права України яскраво помітний і вплив позадержавних норм на розвій правового життя і велика роля народнього елементу в творчості нових правних форм, себ то всі ті елементи, котрим надає таке значінне Ерліх в своїй „Соціології права“.

Ів. Лебединський.

Редакція Літературно-Наукового Вістника залишає за собою право скорочувати статті і робити зміни редакційного характера.

Рукописи непринятих статей переховують ся в редакції 6 місяців і звертають ся лише по присланню марок на пересилку їх заказною бандероллю.

Дрібні рукописи і вірші неприняті до друку знищують ся і з приводу їх редакція не листуєть ся.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважають ся безплатними.

Контора просить п. п. передплатників, які не одержали чергової книжки, повідомляти контору не пізнійше одного місяця. На відповіді треба присилати марки.

На зміну адреси 30 коп., при чім треба подати й стару адресу

Оголошення в Літ. Наук. Вістнику друкують ся на таких умовах:

	1 раз	3 рази	річно
$\frac{1}{1}$ сторінка	30 кар.	75 кар.	250 кар.
$\frac{1}{2}$ "	20 "	50 "	150 "
$\frac{1}{4}$ "	10 "	25 "	75 "

ПРИЙМАЄТЬ СЯ ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1914, на українську

політичну, економічну і літературну газету

рік видання восьмий

РАДА

рік видання восьмий

що виходить у Києві щодня, окрім понеділків і днів після великих свят, українською мовою, по програмі звичайних великих політичних газет.

Ціна з приставною і пересилною в Росії на 1914 рік:

На рік 6 карб., на 11 м. 5 карб. 70 к., на 10 м. 5 карб. 25 к., на 9 м. 4 карб. 75 к., 8 м. 4 карб. 25 к., на 7 м. 3 карб. 75 к., на 6 м. 3 карб. 25 к., на 5 м. 2 карб. 75 к., на 4 м. 2 карб. 25 к., на 3 м. 1 карб. 75 к., на 2 м. 1 карб. 25 к. на 1 м. 65 коп. Передплату на рік можна виплачувати частками в такі строки: на 1 янв. 3 карб. і на 1 апр. 3 карб; в строки: на 1 янв. 2 карб. на 1 марта 2 карб. і на 1 мая 2 карб. або по 1 карб. що місяця на протязі першого півріччя. **Зміна адреси—30 коп. Артистам—безплатно.**

При зміні адреси—**ТРЕБА ПОДАВАТИ** разом з новою і **СТАРУ**. *Пробні числа надсилають ся даром. Адреса редакції і головної контори: у Києві, Вел.-Підвальна вул., д. 6, біля Золотих Воріт.*

Передплата на „РАДУ“ на таких-же самих умовах, що і в конторі, приймаєть ся у Києві; 1) в „Українській книгарні“, Безаківська 8, 2) в Книгарні „Л.-Н.-В.“ Фундуклейвська 12 і 3) в Книгарні Череповського, Фундуклевська 4; в Кам'яній-Подільському, у комісiонера д. Приходька; в Катеринославі—Книгарня Лозинської, Проспект; в Мелітополі—Меревая, д. б. Ессена у д. Залізняка; в Одесі—книгарні „Есперанто“; в Полтаві—Книгарня Маркевича, бульвар Котляревського; в Петербурзі—Книгарня Вольф; в Харькові—Українська Книгарня, Рибна 25,

Редактор **В. Яновський**.

Видавець **Є. Чикаленко**.

Зміст VI-ої кн. Літ.-Наук. Вістника на 1914 р. має бути такий:

Нат. з Озаркевичів Кобринська: Ich liebe die Ruh;—Л. Старицька-Черняхівська: Поезії;—М. Яцків: Хатина на горі (оповідання);—М. Вороний: Поезії;—С. Гнідий: Кассандра (оповідання);—Ignotus: Справа львівського університету;—М. Рильський: Поезії;—М. Кащенко: Зруйноване гніздо (історичне оповідання; докінченне); Л. Старицька-Черняхівська: Новини нашої літератури;—Ор. Левицький: Волинські оповідання;—О. Журлива: Поезії;—Нат. Романович: Манівцями (повість; далі);—О. Вечорницький: З українського життя;—М. Евшан: З австрійської України;—М. Данько: На Балканах;—Бібліографія.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

— НА РІК 1914-й —

на український місячник літератури, науки й громадського життя

Літературно-Науковий Вістник

ЩО ВИХОДИТЬ ДАЛІ, КНИЖКАМИ ПО 12—15 АРК.

при близькій участі М. Грушевського, М. Евшана, О. Нобилянської, В. Леонтовича, М. Павловського, Л. Старицької-Черняхівської й Л. Цегельського.

Редакція і головна контора (лише для Росії): Київ, В. Підвальна 36, кв. 8.

Адміністрація у Львові: вул. св. Софії, ч. 52.

За львівську редакцію відповідає др. Льонгін Цегельський.

Передплата для Росії: на рік 8 руб.; за пів року 4 р. 50 коп.

Передплата, платна у Львові, вносить: в Австрії з пересилкою на пів року 12 кор., на цілий рік 18 кор.; на інші терміни передплата не приймається.

В інших державах (крім Росії) передплата вносить 22 кор. (23 франки, в Америці 4.50 долляри, в Німеччині 20.40 мар.), і може бути тільки річна.

Доки хто не повідомив адміністрації виразно окремим письмом, що перестав передплачувати журнал, доти відповідає за всі вислані йому книжки.

З огляду на тяжкі матеріальні обставини нинішнього українського життя передплата на Літер.-Наук. Вістник в 1914 р. для незаможних учнів, студентів, сільських учителів і учительок, низших служащих, робітників і селян знижена на 6 рублів (14 кор.).

Кому трудно відразу, нехай присилає на перше число кожного місяця по 1 руб. (3 кор.), поки збереться повна передплата, а журнал посилатиметься зараз.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5⁰/о.

Комплекти журналу за попередні роки продаються по 8 р. (18 кор.).

На зміну адреси треба присилати 30 коп. (50 сотяків).

Ціна книжки осібно 90 коп. (2 кор.).

Видавець Л. Старицька-Черняхівська.

Редактор О. Лисанко.